

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ВОЛИНИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ВИПУСК 8

РІВНЕ 2024

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
NATIONAL UNIVERSITY OF WATER
AND ENVIRONMENTAL ENGINEERING
DEPARTMENT OF ARCHITECTURE AND ENVIRONMENTAL DESIGN

ARCHITECTURAL HERITAGE OF VOLHYNIA

COLLECTED PAPERS

Volume 8

Special issue

Rivne
2024

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВОДНОГО ГОСПОДАРСТВА
ТА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ
КАФЕДРА АРХІТЕКТУРИ ТА СЕРЕДОВИЩНОГО ДИЗАЙНУ

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ВОЛИНИ

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 8

Спеціальний

Рівне
2024

Матеріали збірника розглянуті та рекомендовані до видання Вченою радою Національного університету водного господарства та природокористування, протокол №1 від 26 січня 2024 року.

Архітектурна спадщина Волині. Зб. наук. праць. Вип. 8. (спеціальний) /

Наукова редакція: д. арх. О.Михайлишин, д. арх. П.Ричков.

Рівне: «Волинські береги», 2024. с.; іл.

ISBN

8-й випуск видання має статус спеціального з огляду на публікацію статей та повідомлень, які репрезентують, окрім традиційних для збірника матеріалів досліджень архітектурно-містобудівної спадщини історичної Волині, палітру наукових інтересів викладачів кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП. Видання призначене для наукових працівників, архітекторів, реставраторів творів архітектури, мистецтвознавців, аспірантів та студентів закладів вищої освіти.

СКЛАД РЕДКОЛЕГІЇ
збірника наукових праць
«Архітектурна спадщина Волині»
Випуск 8

Михайлишин О.Л.,	д.арх. (Рівне)	– голова редколегії
Ричков П.А.,	д.арх. (Рівне)	– відповідальний секретар
Борщевич В.Т.,	д.істор.н. (Рівне)	– член редколегії
Лінда С.М.,	д.арх. (Львів)	– членкиня редколегії
Луц В.Д.	(Рівне)	– член редколегії
Морозова О. В.	(Рівне)	– членкиня редколегії
Осиченко Г.О.,	д.арх. (Харків)	– членкиня редколегії
Пришепа Б.А.	д.істор.н. (Рівне)	– член редколегії
Тімохін В.О.	д.арх. (Київ)	– член редколегії
ї		

Комп'ютерний набір, верстка, дизайн – В. Луц, О. Морозова

Коректор – О. Михайлишин, О. Морозова

Відповідальність за достовірність інформації несуть автори.

Редколегія може не поділяти думок і концепції авторів.

УДК 72.03 (477. 8)

ISBN

© Національний університет
водного господарства
та природокористування, 2024
© Автори

ЗМІСТ

Передмова наукового редактора	7
-------------------------------------	---

СТАТТІ

Калько С. До історії закриття головного католицького храму Рівного у 1950-60-х роках.....	9
Михайлишин О. Архітектурно-просторовий розвиток міста Рівне 1960-1980-х років у проектах архітекторок рівненського «Діпроміста»	17
Остапюк О., Лончук С. Муровані храми Любомльщини Волинської області	38
Потапчук І., Бичковська Л. Природно-ландшафтні фактори формування архітектурної ідентичності історичних міст Волині	60
Прищеп Б., Прищеп О. Замок князів Острозьких у Старокостянтинові: планування, система оборони та забудова	67
Ричков П. Західноукраїнські міста у складі Російської імперії та Габсбурзької монархії.....	74
Сергіюк І. Постіндустріальна спадщина: від виробництва до інноваційних центрів (на прикладі Житомира та Івано-Франківська).....	78

ПОВІДОМЛЕННЯ

Байцар-Артеменко О., Байцар Т. Польові дослідження палацу Красицьких у селищі Володимирець Рівненської області.....	90
Леонова Л. До архітектурної історії одного з найдавніших будинків міста Рівне.....	96
Лончук С. Муровані школи Любомльщини в Волинській області, збудовані у 1910-1930-х рр.	101
Луц В. Скульптура Христа Боремельського, що несе хрест у с. Боремель Демидівського (Дубенського) району Рівненської області	111
Михайлишин О., Луц В., Ягодка Ю. Пам'ятка архітектури національного значення «Костьол (1702 р.)» (Костел св. Антонія Падуанського) у с. Великі Межирічі Рівненського району Рівненської області	121
Матвійук О. Архітектурний конкурс як діалог між фахівцями та суспільством (За матеріалами конкурсу на забудову житлового кварталу і храмового комплексу собору Святого Великомученика Георгія Переможця у місті Рівне).....	128
Смолінська О. Професія архітектора в контексті протидії «модернізації» давніх дерев'яних храмів Рівненщини.....	135
Сікорська К., Лушнікова Н. Підходи універсального дизайну при реконструкції театраль- новидовищних будівель (на прикладі Рівненського академічного українського музично- драматичного театру).....	137
Довжук О. Відновлення будинків, шкіл та критичної інфраструктури за допомогою технології 3d-друку	143
Шолудько М. Парк у місті Вараш Вараського району Рівненської області. Пропозиції до реконструкції	148
Шолудько М. Енергонезалежність у будівництві на прикладі модульних будинків.....	152
Наумук Ю. Передпроектні пропозиції будівництва автозаправного комплексу в смт Квасилів Рівненського району Рівненської області.....	155
Список скорочень	158
Коротко про авторів	159

CONTENT

Preface Of scientific editor	7
------------------------------------	---

ARTICLES

Kalko S. On the history of the closure of the main catholic church in Rivne in the 1950s-60s	9
Mykhaylyshyn O. Architectural and spatial development of Rivne in the 1960s and 1980s in the projects of female architects from the «Dipromisto» design institute	17
Ostapiuk O., Lonchuk S. Brick churches of the Liuboml area of the Volyn region	38
Potapchuk I., Bychkovska L. Natural and landscape factors of formation of architectural identity of historical cities of Volyn.....	60
Pryshchepa B., Pryshchepa O. The castle of the Ostrozky princes in Starokostyantyniv: planning, defense system, and buildings.....	67
Rychkov P. Western ukrainian cities in the Russian empire and the Habsburg monarchy.....	74
Serhiuk I. Post-industrial heritage: from production to innovative centers (on the example of Zhytomyr and Ivano-Frankivsk)	78

REPORTS

Bajtsar-Artemenko O., Bajtsar T. Field studies of the Krasicki palace in Volodymyrets, Rivne region	90
Leonova L. On architectural history of one of the oldest buildings in the city of Rivne	96
Lonchuk S. Brick schools of the Liuboml area of the Volyn region, built in the 1910s-1930s.	101
Luts V. Sculpture of Christ of Boremel carrying a cross in the village of Boremel, Demydiv district, Rivne region	111
Mykhaylyshyn O., Luts V., Yahodka Y. Architectural monument of national importance «Church (1702)» (roman catholic church of st. Anthony of Padua) in the village of Velyki Mezhirichi, Rivne district, Rivne region	121
Matviiuk O. Architectural competition as a dialogue between specialists and society (based on the materials of the competition for the development of a residential quarter and a temple complex of the cathedral of st. Great martyr George the victorious in the city of Rivne).....	128
Smolinska O. Profession of an architect in the context of opposition to the «modernization» of ancient wooden temples in the Rivne region	135
Sikorska K., Lushnikova N. Universal design approaches in the reconstruction of theater and performance buildings (on the example of the Rivne academic ukrainian music and drama theater)	137
Dovzhuk O. Renovation of houses, schools and critical infrastructure using 3d printing technology	143
Sholudko M. City park in Varash, Varash district, Rivne region. Proposals for reconstruction.....	148
Sholudko M. Energy independence in construction on the example of modular buildings	152
Naumuk Y. Pre-project proposals for the construction of a gas station complex in the village of Kvasyliv, Rivne district, Rivne region	155
Abbreviations	158
Authors	159

ПЕРЕДМОВА НАУКОВОГО РЕДАКТОРА

PREFACE OF SCIENTIFIC EDITOR

Після чотирирічної перерви виходить у світ, наступний, 8-й випуск знаного в Україні наукового дворічника «Архітектурна спадщина Волині». Екстраординарні за карколомністю події, починаючи з 2020 року, зміни зовнішньої і внутрішньої ситуації в Україні та світі — пандемія, широкомасштабне вторгнення росії в Україну — змусили на деякий час призупинити нашу публікаційну роботу. Проте її особлива актуальність, обумовлена колосальними викликами перед державою і галуззю, мотивують до продовження архітектурно-містобудівних досліджень. Всі матеріали, що публікуються у цьому випуску, спрямовані як на генерацію нового знання про тенденції в архітектурно-містобудівній галузі регіону, реалізовані проекти різного змісту і їх фіксацію у формі публікацій, так і, що особливо важливо в сьогоднішніх умовах, на документування, збереження пам'яті про середовище історичних населених пунктів Волині. Тому, цього разу, як виняток, ми відійшли від традиційної тематичної однорідності статей, які виносяться на розгляд наукової, краєзнавчої та найширшої аудиторії інтересантів.

Серед матеріалів, розміщених у першому блоці текстів, значний інтерес викликає дослідження Світлани Калько «До історії закриття головного католицького храму Рівного у 1950–60-х роках». Авторка, спираючись на невідомі чи маловідомі архівні джерела, розповідає про складний період в долі одного з римо-католицьких храмів Рівного — колишнього костелу Різдва Пресвятої Діви Марії і Святого Антонія Падуанського, пов'язаний з припиненням його функціонування як культової будівлі. Подана фактографія та іконографічні матеріали дають уявлення про мотиви, обставини, етапи зникнення з мапи Рівного і наступної функціональної трансформації одного з важливих, знакових для міського середовища архітектурних об'єктів.

Ольга Михайлишин у статті «Архітектурно-просторовий розвиток міста Рівне 1960–1980-х років у проектах архітекторок Рівненського «Діпромісто» піднімає важливу тему встановлення авторства і ролі рівненських архітекторок у формуванні найбільших містобудівних утворень міста, а також важливих об'єктів громадського і житлового призначення. У матеріалі на основі віднайдених і систематизованих архівних джерел сформовані біографічні довідки та укладено короткий каталог творчої проектно-спадщини п'яти архітекторок Р. Вайс, К. Гуменюк, Т. Костюк, О. Кузьмич, А. Кошицької.

Олександр Остапюк та Сергій Лончук у статті «Муровані храми Любомльщини Волинської області» подають розлогий огляд православного і римо-

католицького храму будівництва регіону від пізнього середньовіччя до середини XIX століття. Для укладання вичерпних історичних довідок про кожний з об'єктів автори використовують унікальні архівні, інвентаризаційні та іконографічні матеріали, що в цілому доповнюють і поглиблюють інформацію про етапи формування, особливості архітектурного образу і об'ємної структури храмів та хронологію їх перебудов.

Про вплив ландшафтних чинників на формування виразного середовища та просторової структури міст історичної Волині йдеться у матеріалі Ірини Потапчук та Любові Бичковської («Природно-ландшафтні фактори формування архітектурної ідентичності історичних міст Волині»). Здійснений у статті комплексний аналіз ролі гідрографії і обводнення територій, рельєфу, ґрунтів і рослинності при формуванні систем архітектурних доміант найдавніших міст (Дубно, Луцька, Острога, Старокостянтинова), композиційно-просторових і візуальних зв'язків між ними, фіксує закономірності побудови міського ландшафту. Подані у статті моделі середовища названих міст мають особливе прикладне значення при розробці концепцій їх коректного розвитку і збереження у наш час.

Знані фахівці-історики Богдан Прищеп та Олена Прищеп у статті «Замок князів Острозьких у Старокостянтинові: планування, система оборони та забудова» пропонують детальне дослідження замку Старокостянтинова як унікального оборонного об'єкта, що базується на ґрунтовному аналізі писемних, графічних, картографічних джерел та результатів археологічних досліджень українських вчених та власних досліджень.

У статті професора Петра Ричкова «Західно-українські міста у складі Російської імперії та Габсбурзької монархії» охарактеризовано специфіку та спільні тенденції розвитку і управління містами впродовж XVIII–XIX ст. у різних цивілізаційних системах і суспільних традиціях названих держав. Автор, глибоко розуміючи правовий, соціальний, культурний контекст містобудівних процесів, відзначає аналогічність тенденцій трансформації міського середовища як предтечі його змін у XX ст.

Ірина Сергіюк торкається дуже актуальної проблеми сучасного адаптивного використання постіндустріальних об'єктів та ревіталізації промислових зон в українських містах, розглядаючи питання на прикладі об'єктів Житомира та Івано-Франківська. Використання об'єктів промислової спадщини в процесах ревіталізації розглядається як ресурс, що дозволяє продовжити розвиток територій відповідно до потреб міської громади та

в контексті сучасних моделей роботи з історичним середовищем.

Другий блок матеріалів, розміщених у цьому виданні — повідомлення, присвячені локальним дослідженням історичних архітектурних об'єктів та питанням архітектурної практики в регіоні. Архітектурні особливості класицистичного палацу Красицьких у Володимирці на Рівненщині розглянуті О. Байцар-Артеменко та Т. Байцаром. Цікаву розвідку на основі архівних документів XIX століття про один з найстаріших мурованих будинків Рівного підготовлено Л. Леоновою. Ґрунтовне дослідження мурованих шкіл першої третини XX століття Любомльського району Волинської області, проілюстроване історичними та сучасними авторськими фото, виконав С. Лончук. Про унікальну скульптуру Христа Боремельського — зразок меморіальної скульптури доби пізнього бароко на Рівненщині — йдеться у тексті повідомлення В. Луца. Про комплексні інвентаризаційні дослідження пам'ятки архітектури національного значення — костелу Св. Антонія Падуанського у селі Великі Межирічі Рівненського району Рівненської області — підготовлене повідомлення О. Михайлишин. Одному з наймасштабніших конкурсів загальнодержавного масштабу, проведених впродовж попереднього періоду Рівненською обласною організацією Національної спілки архітекторів України, присвячений огляд, виконаний О. Матвіюком. Проблему сучасних нефахових «модернізацій» дерев'яних храмів розглядає О. Смолінська. К. Сікорська та Н. Лушнікова аналізують доступність різними групами населення глядацьких об'єктів (театрів) та пропонують проектні рішення для максимальної їх адаптації до сучасних вимог відповідно до Державних будівельних норм. О. Довжук аналізує сучасні технології 3D-друку як ефективний інструмент відновлення зруйнованих війною громадських та житлових будівель в Україні. Концепцію реконструкції і архітектурно-функціонального розвитку міського парку в місті Вараш Рівненської області репрезентує М. В. Шодулько. Про переваги будівництва модульних будинків з точки зору енергоефективності цих об'єктів йдеться у повідомленні М. Шолудька.

Сподіваємось, що матеріали, опубліковані у цьому випуску, знайдуть позитивний відгук у наших читачів.

*Науковий редактор,
доктор архітектури,
Ольга МИХАЙЛИШИН*

УДК 72.01

Світлана КАЛЬКО

ДО ІСТОРІЇ ЗАКРИТТЯ ГОЛОВНОГО КАТОЛИЦЬКОГО ХРАМУ РІВНОГО У 1950-60-х РОКАХ

Svitlana KALKO

ON THE HISTORY OF THE CLOSURE OF THE MAIN CATHOLIC CHURCH IN RIVNE IN THE 1950s-60s

Анотація. Метою публікації є висвітлення процесу закриття радянською владою парафіяльного Костелу Різдва Пресвятої Діви Марії і Антонія Падуанського в Рівному. Тривалий час подробиці тих подій, які відбувалися у 1958-1961 роках, були не відомі широкому загалу. У публікації відтворено події тих років на основі спогадів останнього настоятеля костелу о. Серафима (Алойзи Казимира Кашуби), старожилів Рівного та документів, віднайдених у Державному архіві Рівненської області.

Ключові слова: костел, архітектура, історія, Рівне, Україна

Дивовижна і непроста історія головного католицького храму Рівного — костелу Різдва Пресвятої Діви Марії і Антонія Падуанського. З ним пов'язано багато цікавих подій та особистостей, як от: відомого в Європі в середині XIX століття композитора і мецената (тогочасного власника Рівного) князя Казимира Любомирського; його родича, мецената і благодійника князя Романа Сангушка; відомого польського художника Кароля Політинського; польського архітектора Константи Войцеховського; легендарного ксьондза отця Серафима (повне світське ім'я — Алойзи Казимир Кашуба).

Рівненський храм, що зберігся до сьогодні, зводили понад 40 років, кілька разів зупиняючи будівництво через брак коштів та заборону російської окупаційної влади. Наріжний камінь під побудову костелу було закладено тогочасним власником Рівного князем Казимиром Любомирським 30 вересня 1858 р.¹, а завершити будівництво вдалося лише у 1899 р. Тривалий час костел був архітектурною домікантою міста. Його шпилі «зустрічали» подорожніх, з якого боку вони б не в'їжджали до міста, підносячись над малоповерховим Рівним. Власне костелом будівля побула усього 58 років — з 1900 р. (рік освячення) по 1958 р. Храм пережив буремні події 1917-1920 рр., Першу і Другу світові війни, але не пережив затятого натиску войовничого радянського атеїзму.

Після звільнення Рівного під час Другої світової війни радянська влада дозволила функціонування костелу Святого Антонія. Провівши в ньому інвентаризацію, 20 квітня 1947 р. виконком Ровенської міської ради уклав типовий договір з прихожанами католицького костелу про безкоштовне і безстрокове користування будівлею². Однак, як свідчать документи, що зберігаються в Державному архіві Рівненської області, радянська влада постійно шукала привід для закриття костелу³ або обмеження богослужінь. Одним з таких приводів був незадовільний, на думку влади, стан прикостельного скверу, де було облаштовано так звану Хресну дорогу — фігури святих та скульптурні композиції,

¹ Stecki T. J. Miasto Równe: kartka z kroniki Wołynia. Warszawa, 1880. S. 40; Stecki T. J. Z boru i stepu. Obrazy i pamiatki. Kraków, 1888. S. 51, 52.

² ДАРО. Ф. 478. Оп.5.

³ Там само.

Рис. 1. Костел Св. Антонія, фото до 1916-го року. Листівка.

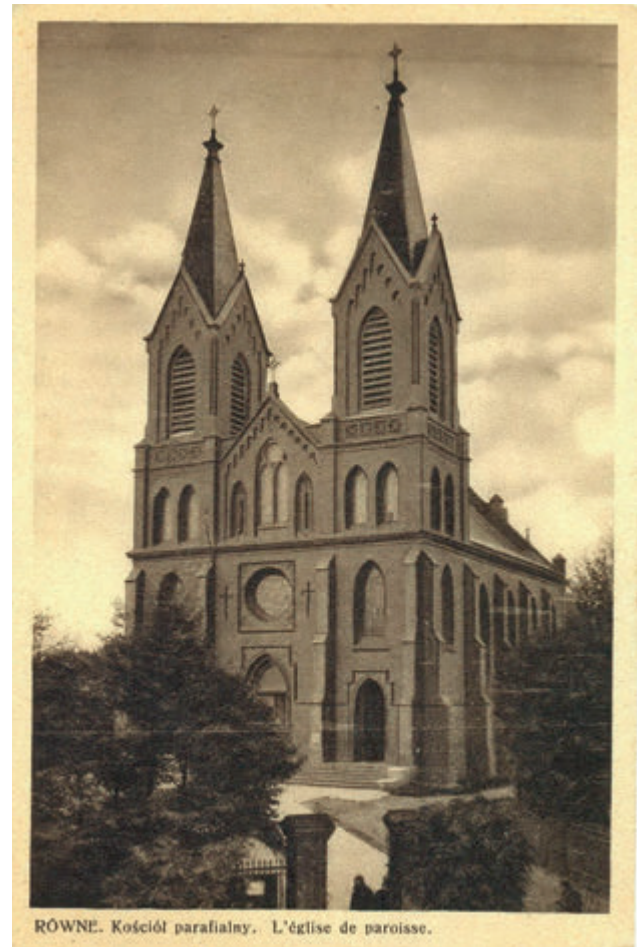

Рис. 2. Костел Св. Антонія, 1930-і роки. Листівка. РОКМ

які уособлювали страждання Ісуса по дорозі на Голгофу. У сквері були встановлені також фігури Матері Божої та Антонія Падуанського, на честь яких найменовано головний рівненський костел. Під приводом того, що поруйновані фігури буцімто перешкоджають благоустрою міста, Ровенський виконком 15-го травня 1950 року видав постанову (мовою оригіналу) «О сносе фигур, препятствующих благоустройству города», де зокрема йшлося: «...по генплану реконструкции города на месте скульптуры Мадонна по ул. Сталина, напротив Дворца пионеров необходимо пробивать улицу и благоустраивать площадь, также по ул. Гоголя № 12 находится скульптура такого же религиозного характера в полуразрушенном состоянии — снести»⁴. За спогадами старожилів міста, радянський «благоустрій» звівся до того, що фігури святих, які знаменували собою Хресну дорогу, було розбито, уламки зібрано в лантух і висипано в річку Устю.

Перший крок до припинення функціонування храму було зроблено 11-го квітня 1958 р., коли до костелу раптово завітала комісія міськвиконкому.

Рис. 3. Вид на костел Св. Антонія з боку рівненських ставків, 1930-і роки. Листівка. (<https://polona.pl/>)

Чиновники провели інвентаризацію, заборонивши виносити будь-які предмети культу з будівлі. У доглядача Антона Керницького забрали ключі від костелу. На словах заборонили богослужіння через нібито аварійний стан будівлі. Свідком цих подій був тогочасний настоятель костелу Св. Антонія отець Серафим (Кашуба). У своєму щоденнику, який він вів, перебуваючи згодом на засланні в Казахстані, священник емоційно і детально описав усе, що від-

⁴ ДАРО. Ф. 122. Оп. 2.

Рис. 4. У прикостельному сквері, 1930-і рр. З родинних альбомів рівнян (сайт «Wołyń naszych przodków»)

Рис. 5. Фігура Антонія Падуанського в прикостельному сквері, 1944 р. Фото з FB-спільноти «Старе місто. Рівне історичне»

Рис. 6. Останній настоятель костелу Св. Антонія отець Серафим Кашуба з прихожанами в прикостельному сквері, 1945 р. З архіву о. Серафима

Рис. 7. Отець Серафим Кашуба (другий праворуч у верхньому ряду) з прихожанами в прикостельному сквері, 1945 р. З архіву о. Серафима

Рис. 8. Отець Серафим Кашуба та юні рівняни після першого причастя в сквері біля костелу Св. Антонія, 1945 р. З архіву о. Серафима

бувалося тоді в Рівному довкола костелу⁵. Зрештою йому було заборонено проводити богослужіння.

Власне процес закриття храму розтягнувся з 1958 до 1961 рр.

У 1959 р. будівля частково використовувалась за призначенням: костел на прохання вірян відкривали на період великих католицьких свят.

У Державному архіві Рівненської області вдалося натрапити на цікавий документ з виписаними заходами, які планували вжити для закриття костелу. Зокрема, планувалося запропонувати католицькій громаді в указані терміни надати на затвердження кошторис на ремонт будівлі костелу на суму 500-600 тисяч карбованців і (далі — мовою оригіналу) «выяснить, есть ли у вас деньги на ремонт. И если денег нет, собирать мы не разрешаем, тогда возвратите здание. Не возвратите мы сами

⁵ Щоденник Серафима Кашуби «Strzępy» («Уривки») <https://www.serafinkaszuba.pl/wp-content/uploads/2020/11/Strz%C4%99py-1.pdf>

Рис. 9. Старий дерев'яний стадіон «Колгоспник», середина 1950-х років. Неподаляк видно шпиль ще діючого католицького храму. РОКМ

Рис. 10. Головний вівтар рівненського костелу Св. Антонія. На стінах видно розписи в стилі модерністської поліхромії, виконані в 1920-х роках Каролем Політинським. Фото 1956 р. з архіву отця Серафима Кашуби

возьмем. Для изъятия принять решения горсовета и облисполкома»⁶.

Наступним кроком у процесі закриття костелу була його інвентаризація (Акт від 19-21 жовтня 1959 р.). У ньому фіксується задовільний стан костелу в цілому⁷, але вказується на несправність водостічних труб, через що руйнується цоколь будівлі, на вибите в багатьох вікнах скло, бруд у при-

міщеннях. Особливо наголошувалось на антисанітарному стані підвального приміщення. Серед серйозних порушень комісія називала неналежний облік коштів, що надходять від парафіян⁸. Комісія виявила 1957 карбованців безгосподарних коштів, які не було здано в дохід держави. Окрім цього, зазначалось, що впродовж тривалого часу релігійні відправи відбуваються без участі ксьондза. Тобто, комуністична влада спочатку заборонила ксьондзу Кашубі служити в костелі, а потім віднесла відсутність настоятеля до порушень громадою умов типового договору.

Черговим документом на шляху до остаточного закриття Рівненського костелу Святого Антонія було заключення уповноваженого в справах релігійних культів при Ровенському облвиконкомі П. Демченка про вилучення у римо-католицької релігійної громади будівлі костелу і передачі його Ровенському міськкомунгоспу⁹. А передувало йому рішення Ровенського міськвиконкому від 23 вересня 1960 р. У заключенні П. Демченко писав, що у зв'язку з тим, що релігійна католицька громада не дотримується взятих у типовому договорі зобов'язань з утримання будівлі, виконком Ровенської міськради заявляє клопотання перед виконкомом обласної ради про розірвання договору. У цьому документі католицькій громаді знову ставиться у провину відсутність у костелі ксьондза, малочисельність відвідувачів (від 35-ти до 50-ти осіб в особливо важливі свята), непроведення впродовж 16-ти останніх років жодних ремонтних робіт, що спричинило просідання фундаменту і загрозу обвалу будівлі. Чиновники визначили, що на капітальний ремонт потрібно 521 тисячу 71 карбованець коштів. На цю суму запропоновано було католицькій громаді скласти кошторис ремонтних робіт з подальшим ремонтом. Звісно така пропозиція для малочисельної католицької громади Рівного була очікувано непосильною. А П. Демченко в заключенні зазначив: «...католическое общество отказалось делать необходимый капитальный ремонт, т.к. оно не в состоянии его произвести в виду того, нет денег, и кроме того, что основная часть верующих католиков выехала в Польшу». Потому чиновник резюмував, що «в целях недопущения разрушения здания», вважає за необхідне розірвати договір і передати будівлю Ровенському міськкомунгоспу. Третього жовтня 1960 р. Ровенський облвиконком затвердив своїм рішенням попереднє рішення міського виконавчого комітету про закриття і передачу будівлі костелу Ровенському міськкомунгоспу для використання під культурно-освітні заклади з правом його переобладнання¹⁰.

⁸ ДАРО. Ф. 478. Оп. 5. Арк. 77.

⁹ ДАРО. Ф. 478. Оп. 5. Арк. 99, 100.

¹⁰ ДАРО. Ф. 478. Оп. 5. Арк. 105.

⁶ ДАРО. Ф. 478. Оп. 5. Арк. 106.

⁷ ДАРО. Ф. 478. Оп. 5. Арк. 76.

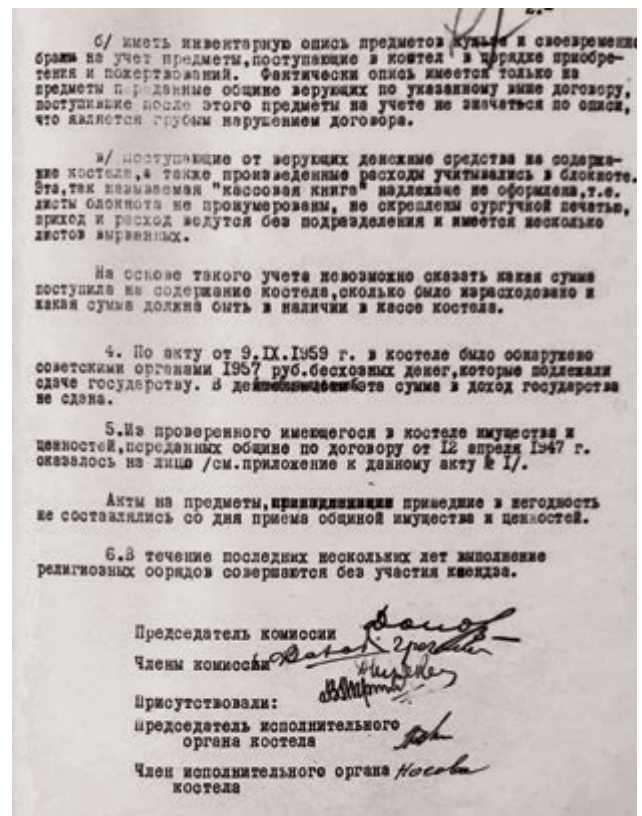
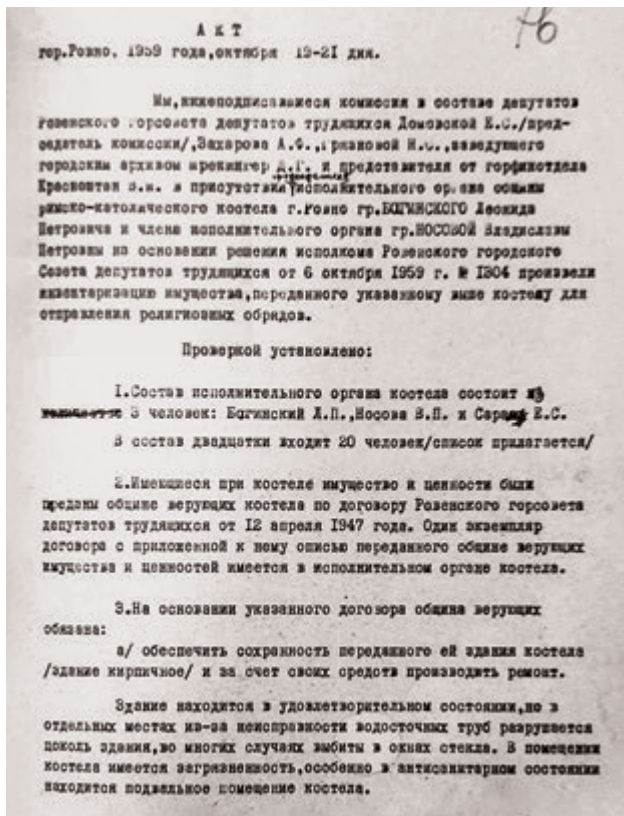

Рис. 11. Акт інвентаризації від 19-21 жовтня 1959 р. ДАРО

Ще майже рік відтоді головна католицька святиня Рівного перебувала в очікуванні остаточного вирішення її долі. Богослужіння більше не проводились. Будівля ставала дедалі занедбанішою, аж доки 9-го червня 1961 р. міськвиконком своїм рішенням не передав приміщення костелу на баланс відділу кінофікації облуправління культури «для влаштування театру хронікально-документальних фільмів». Остаточну крапку в діяльності Рівненського костелу було поставлено 29 липня 1961 р., коли облвиконком ухвалив рішення про зняття з реєстрації римо-католицької релігійної громади в Рівному як такої, що «саморозпалась»¹¹.

Однак, католицька спільнота міста, хоча й суттєво поменшала, але не зникла остаточно. Просто змушена була перейти на підпільний режим існування.

Коли рішення про закриття храму було ухвалено остаточно, постало питання вилучення цінностей, предметів культу і поховань з костельного підземелля. Щодо предметів культу і начиння було ухвалено окреме рішення, яким було розписано, що і кому віддається¹². Наприклад, вітварі та ікони мали бути передані обласному краєзнавчому музею, деяке дрібне начиння — обласному театру, орган — міському Будинку культури, фісгармонія — школі-

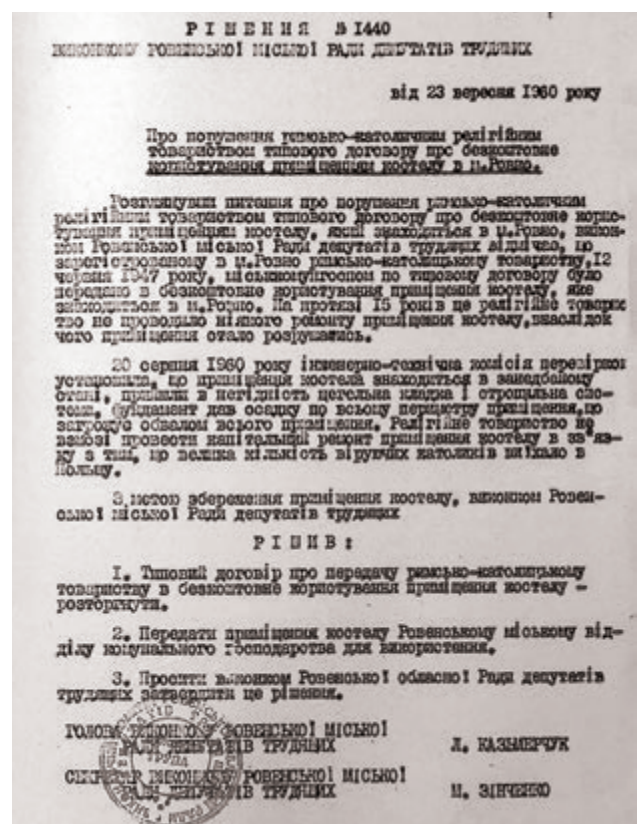

Рис. 12. Рішення виконкому Ровенської міської ради від 23 вересня 1960 р. «Про порушення римсько-католицьким релігійним товариством типового договору про безкоштовне користування приміщенням костелу в м.Ровно». ДАРО

¹¹ ДАРО. Ф. 478. Оп. 5. Арк. 115-116.

¹² ДАРО. Ф. 478. Оп. 5. Арк. 117-118.

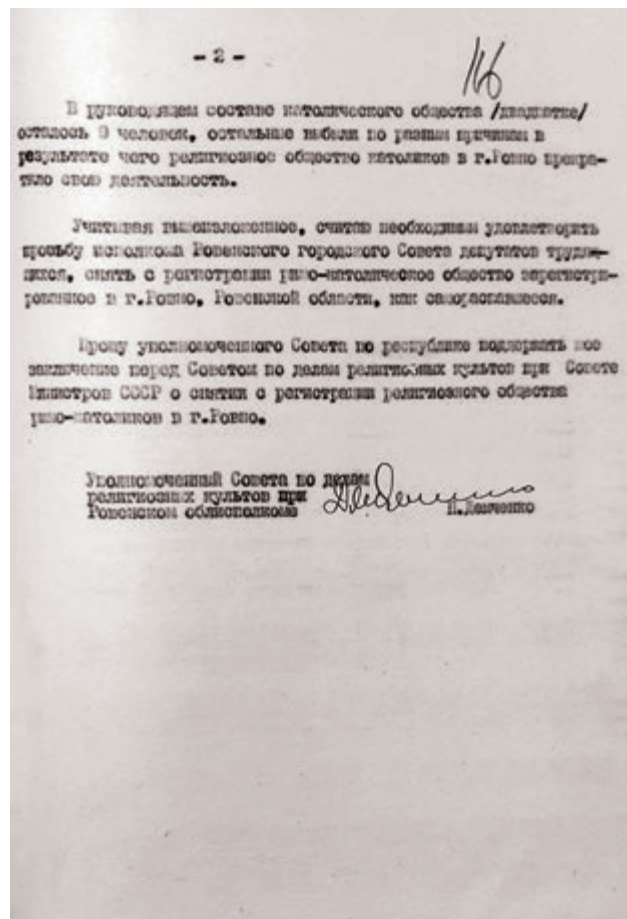
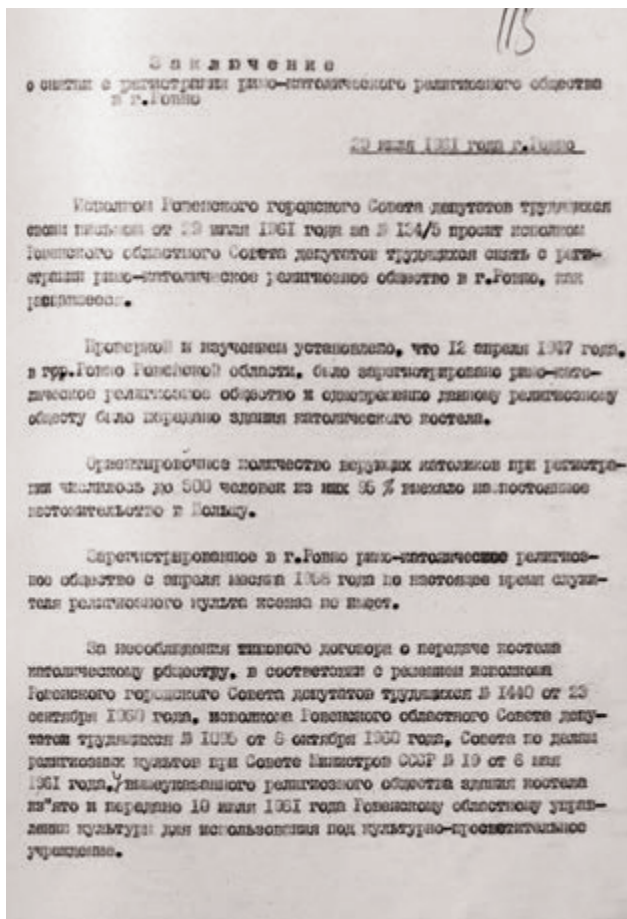

Рис. 13. «Заклучение о снятии с регистрации римско-католического религиозного общества в г. Ровно» от 29 июля 1960 г. ДАРО

інтернату. Цінні папери та предмети, наприклад, облігації державних займів (були й такі) доручалось вилучити і зарахувати в прибуток держави та надіслати в управління дорогоцінних металів Міністерства фінансів СРСР.

Проте на практиці все відбувалось трохи інакше. Досі невідома доля багатьох цінних предметів. Наприклад, костельної бібліотеки, яка налічувала понад сто примірників, у тому числі й світської літератури, серед яких були й стародруки. Невідома й доля деяких старовинних ікон, які після вигнання німецьких окупантів були привезені до рівненського костелу із закритих костелів у Шпатові, Олександрії та з інших сіл краю.

Окремими рішеннями влада розпорядилась долею поховань в крипті костелу. Як відомо, костел Святого Антонія був родовою усипальницею власників Рівного князів Любомирських. Ховали в костельній крипті і деяких шанованих містян — жертводавців, військових, священнослужителів. Тривалий час довкола тих поховань точились різні чутки. Працівниця Державного архіву Рівненської області Людмила Леонова знайшла у фондах два унікальних документи, які дають інформацію про

долю поховань¹³. Один — рішення Ровенського міськвиконкому від 9 червня 1961 р. «Про проведення перепоховання останків тіл, які поховані в підвальному приміщенні бувшого костелу», інший — «Акт» від 16 червня 1961 р. про виконання робіт з перепоховання останків на Дубенському кладовищі Рівного. Цими документами підтверджуються розповіді старожилів про те, що після закриття костелу Святого Антонія труни з крипти було вивезено на Дубенське кладовище і закопано там без будь-якого означення місця, щоб уникнути розголошу. В «Акті» йдеться про поховання 11-ти осіб — вісьмох з князівської родини Любомирських, одного ксьондза, останки ще двох не ідентифіковано. У КП «Спецкомбінат-ритуальна служба» зберігається «Книга реєстрації поховань і перепоховань по м. Рівне» (ведеться з 1945 р.), де є запис від 16.06.1961 р. про зазначене перепоховання на Дубенському кладовищі.

Рівненські старожили також розповідали, що частину винесених з крипти зотлілих трун з людськими кістяками було зібрано у великі мішки

¹³ Калько С. Про поховання князів Любомирських. І не тільки // (РівнеПетроПити) <https://retrorivne.com.ua/pro-pohovannja-knjaziv-ljubomirskih-i-ne-tilki/>

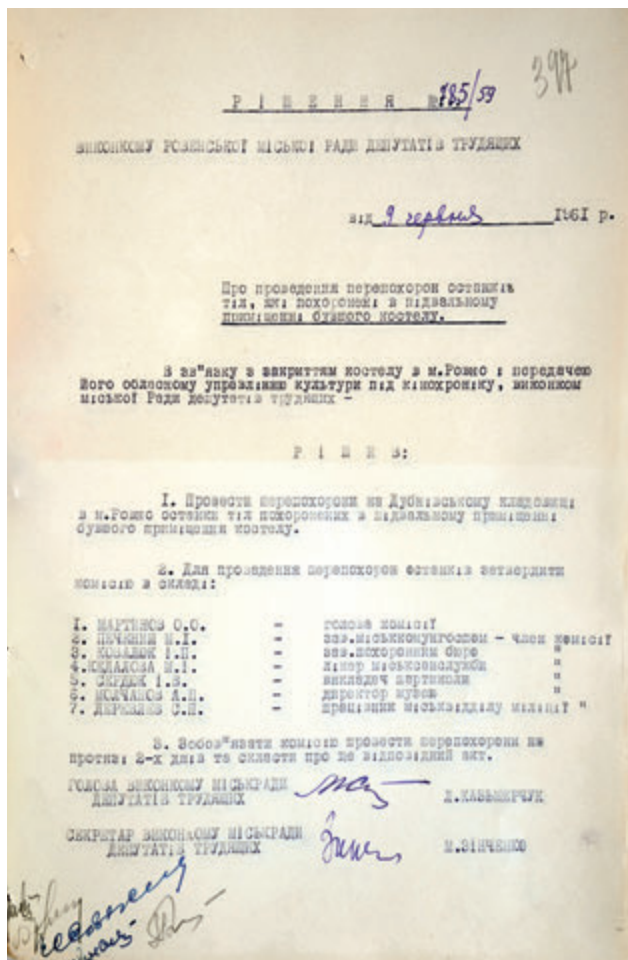

Рис. 14. Рішення від 9 червня 1961 р. про перепоховання останків тіл князів Любомирських, виявлених у підвальному приміщенні костелу Св. Антонія. ДАРО

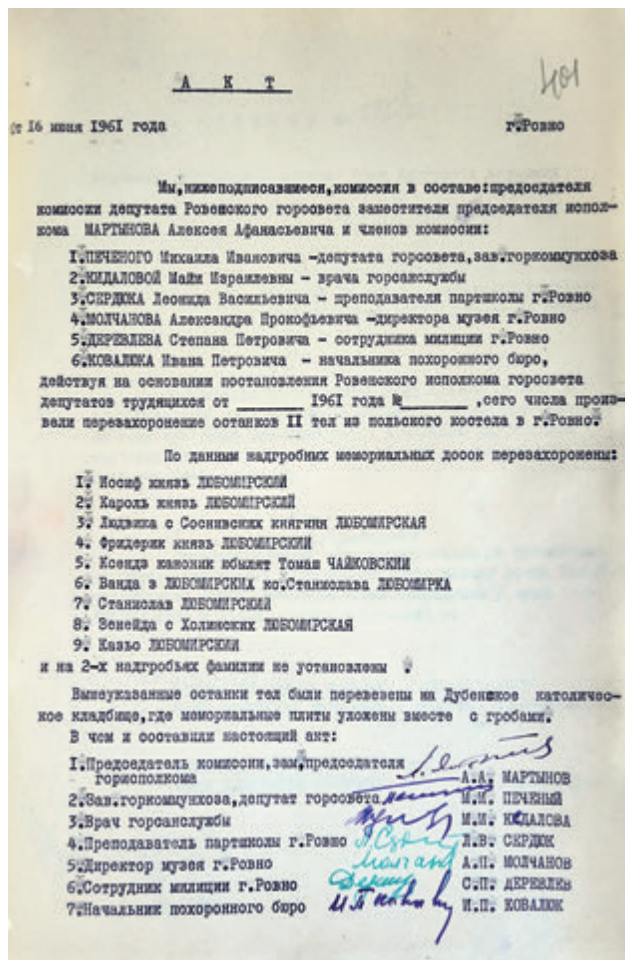

Рис. 15. Акт від 16 червня 1961 р. про перепоховання останків тіл князів Любомирських на Дубенському кладовищі. ДАРО

Рис. 16. Фото періоду будівництва шляхопроводу через річку Устю 1962-1963 рр.

Рис. 17. Костел Св. Антонія зі зруйнованою однією вежею. Фото 1964-1965 рр.(?) РОКМ

Рис. 18. Кінотеатр «Глобус» — колишній перебудований парафіяльний костел Св. Антонія, 1966 р. ДАРО

Рис. 19. Зал органної і камерної музики Рівненської обласної філармонії
Фото В. Луца, 2019 р.

і вантажівками вивезено на сміттєзвалище. Хоча документального підтвердження цьому не знайдено, відкидати імовірність таких дій не варто. Принаймні з огляду на те, що подібні прецеденти на Рівненщині за часів СРСР були¹⁴.

Свідками того, як з костелу вивозили майно, витягали труни з крипти, знімали дзвони були багато містян. Очевидцем тих подій був і Серафим Кашуба. Він згадував про це в своєму щоденнику: «Вулиці оточені кордоном, а з відкритого костелу, як з роздертого Серця Спасителя, вивозять усе по черзі — віттарі, лавки, ікони. ...А ікони з Олександрії та Шпанова, ... як ми їх обережно везли, щоб не пошкодити. Серце Ісуса, що царювало над великим віттарем! Ченстоховська, що виблискувала в світлі. Усміхнена солодка Терезка... Усе непотрібне, як сміття. А потім було видерто дзвони, неначе серце з мертвого тіла, а злочинець, який зламав хрест, повісився, як Юда»¹⁵. Хрести і вежі було зруйновано дещо пізніше офіційного закриття храму. Принаймні на фотографіях будівництва шляхопроводу в Рівному 1962-1963 рр. видно костел ще зі шпилями і хрестами.

Ще кілька років після офіційного закриття костел простояв у запустінні. У підвальному приміщенні було облаштовано склад. У 1966 р. після реконструкції в колишньому храмі відкрили кінотеатр хронікально-документальних фільмів «Глобус».

Так закінчилась історія головного католицького храму Рівного — костелу Різдва Пресвятої Діви Марії і Святого Антонія Падуанського. З 1986 р. тут міститься зал камерної і органної музики Рівненської обласної філармонії. Будівля має статус пам'ятки архітектури місцевого значення (охоронний № 9-Рв).

Abstract. The purpose of the publication is to cover the process of the closure of the Parish Church of the Nativity of the Holy Virgin Mary and Anthony of Padua in Rivne by Soviet authorities. For a long time, the details of the events that took place in 1958-1961 were unknown to the general public. The publication reconstructs the events of those years based on the memories of the last rector of the church, Fr. Serafin (Aloiz Kazymyr Kashuba), long-time residents of Rivne and documents found in the State Archive of the Rivne region.

Keywords: Catholic church, architecture, history, Rivne, Ukraine

¹⁴ Реабілітовані історією. Рівненська область. Книга друга. Наук. ред. А. А. Жив'юк, Рівне. 2009. С. 95.

¹⁵ Щоденник Серафима Кашуби «Strzępy» («Уривки») <https://serafinkaszuba.jimdofree.com/>.

Ольга МИХАЙЛИШИН

АРХІТЕКТУРНО-ПРОСТОРОВИЙ РОЗВИТОК МІСТА РІВНЕ 1960- 1980-х РОКІВ У ПРОЕКТАХ АРХІТЕКТОРОК РІВНЕНСЬКОГО «ДІПРОМІСТА»

Olga MYKHAYLYSHYN

ARCHITECTURAL AND SPATIAL DEVELOPMENT OF RIVNE IN THE 1960s AND 1980s IN THE PROJECTS OF FEMALE ARCHITECTS FROM THE «DIPROMISTO» DESIGN INSTITUTE

Анотація. Формування середовища міста Рівне у 1960–80-х роках відповідно до засад радянського модернізму — функціонального зонування, строгої ієрархії просторів і їх чіткої диференціація за розмірами та призначенням, типологічної різноманітності проєктованих об'єктів при використанні мінімального набору засобів архітектурної виразності — було викликом для фахівців. Розв'язання таких завдань, спільних за змістом для всіх українських архітекторів цього періоду, демонструють проєкти, виконані для міста Рівного жінками-архітекторами проєктного інституту «Діпромисто».

Ключові слова: архітектура, містобудування, радянський модернізм, жінки-архітекторки, інститут «Діпромисто», Рівне, Україна

Періодом масштабного архітектурно-просторового розвитку Рівного були 1960-80-ті роки. З середини 1950-х рр. генеральними планами міста передбачалось будівництво великих промислових об'єктів (льонокомбінату — одного з найбільших на той час у Європі, фабрики нетканих матеріалів, заводу тракторних запчастин, азотних добрив і т.д.), які мали стати містоутворюючими підприємствами і потребували в перспективі значної кількості працівників. Прогнозоване зростання кількості населення зумовлювало необхідність формування нових житлових мікрорайонів, розбудови міської соціальної, культурної інфраструктури, формування системи закладів обслуговування різних типів¹.

Розробка планувально-функціональних і просторово-композиційних концепцій розвитку міської території, закладених у генеральних планах Рівного, здійснювалась у інституті «Облпроект» (з 1963 р. — Рівненська філія інституту «Діпромисто» («Гипроград»)), який впродовж 1950–90-х рр. був провідною проєктною установою в Рівненській області. Особливо активно процеси розбудови розпочались у II-й пол. 1950-х рр., коли у 1956 р. Радою Міністрів Української РСР був затверджений генеральний план міста. Реалізація його відбувалась вже в умовах дії Постанови ЦК КП України «Про заходи про поліпшення справи планування і забудови населених пунктів УРСР», виданої наприкінці 1958 р. Значне зростання обсягів будівництва житла зумовила Постанова ЦК КППС і Ради Міністрів СРСР «Про розвиток житлового будівництва в СРСР» (1957), яка передбачала вирішення житлової проблеми за 10–12 років. Одним з показників розширення завдань для Рівненського «Діпромисто» у наступні роки було зростання удвічі фінансування проєктних робіт у 1972 р. у порівнянні з 1965 р.². У цей же період зросла і кількість працівників інституту «Діпромист» — зі 108 до 162 осіб. Однак, станом на 1972 р. тут працювали лише 9 архітекторів (у тому числі, один технік-архітектор): Борис Павлович Андреев, Галина Олександрівна Александрова, Тамара Василівна Білянська (Костюк), Валерія Веніамінівна Бикова, Роза Давидівна Вайс, Климентина Михайлівна Гуменюк, Антоніна Миколаївна Плешакова (Кошицька), Степан Іванович Садовьяк, Сергій Васильович Царинник, а також два інженери-конструктори³.

Місію розпочати і реалізовувати професійні завдання в Рівному волею історичного моменту було покладено на найстарше покоління архітекторів, які працювали на той час у «Діпромисті» — Бориса

¹ Михайлишин О. Архітектурно-просторовий розвиток міста Рівне у 1950–70-х рр. АСВ. Рівне, 2016. Вип.5. С. 52–66.

² ДАРО. Ф. Р-1934. Оп. 1. Спр. 344. С. 1.

³ ДАРО. Ф. Р-1934. Оп.1. Спр. 344. С. 9–10.

Рис. 1. Роза Вайс

Рис. 1а. Забудова Проспекту Миру (1961-1969). Фото поч. 1970-х р. ДАРО

Андреева, Розу Вайс та Климентину Гуменюк, які стали авторами, головними архітекторами проєктів — ГАПами — найбільших просторових утворень, у тому числі, у західній (селище хіміків) і північно-східній (район льонокомбінату) частинах міста.

Факт проєктування цих об'єктів продемонстрував зміни у містобудівних підходах до формування міського плану: від відомчого розселення (будівництва селищ при підприємствах) до проєктування житлових масивів з повноцінною соціально-побутовою інфраструктурою.

В умовах тотальної типізації (у 1960–80-х рр.) робота над композицією нових міських районів/мікрорайонів в просторово-планувальному сенсі залишалась чи не єдиним інструментом в руках фахівців для створення виразних міських пейзажів. Критиковані у наступні десятиліття за одноманітність і невиразність образу, комплекси забудови, архітектурні ансамблі, окремі об'єкти того періоду сьогодні звертають на себе увагу саме своєрідною чистотою стилю, цілісністю сформованого простору і задуму, є ілюстрацією розуміння архітекторами сутності сучасного їм міста.

У той час роботу архітекторів ускладнював брак кваліфікованих інженерів-конструкторів у «Діпромісті». Нерідко, окрім суто фахових завдань, архітектори виконували інженерні розрахунки та перевіряли відповідні креслення⁴. Внаслідок чого, розробка архітектурних рішень щодо підвищення виразності, урізноманітнення пластики об'ємів та фасадів, загальної естетизації образу будівель втрачали свою пріоритетність. Водночас, навіть зміна малюнку оздоблення лицьовальною плиткою чи роз-

ширення кольорової гами фасадів, розцінювались як прийоми індивідуалізації архітектурних рішень, зважаючи на загальну вимогу їх економічності.

У цьому матеріалі не ставимо за мету здійснення комплексного аналізу архітектурно-містобудівних процесів, що відбувались в Рівному у 1960–80-х роках. Важливою, як видається, є фіксація авторства/причетності конкретних фахівців до процесу проєктування середовища міста і окремих об'єктів, які вже стали органічною частиною його «модерністичного обличчя». Ними, зокрема, були рівненські архітекторки найстаршого покоління, які зробили, без перебільшення, визначальний внесок у формування міста таким, яким воно є сьогодні.

Роза Давидівна Вайс (1928–2023) стала першою з когорти дипломованих жінок-архітекторок, які розпочали роботу в Рівненському «Облпроекті» після Другої світової війни (Рис. 1).

Роза Вайс народилася 1928 р. у місті Рівне. Впродовж 1947–1953 рр. здобула фах архітектора на інженерно-будівельному (згодом — архітектурному) факультеті Львівського політехнічного інституту.

У 1953–1984 рр. — архітекторка, головний архітектор проєктів (ГАП) архітектурно-планувальної майстерні № 1 Рівненської філії інституту «Діпроміст». Членкиня Спілки архітекторів України (1972).

Авторка/співавторка архітектурно-містобудівних об'єктів у Рівному:

- забудови Проспекту Миру (1961–1969) (Рис. 1а);
- забудови вул. С. Бандери, III черга (1964). Як вказано в анотації проєкту, генплан житлового масиву, який складався з 10 житлових будинків — «хрущовок», був розроблений з врахуванням максимальної орієнтації житлових примі-

⁴ ДАРО. Ф. Р-1934. Оп.1. Спр. 344. С. 1–2.

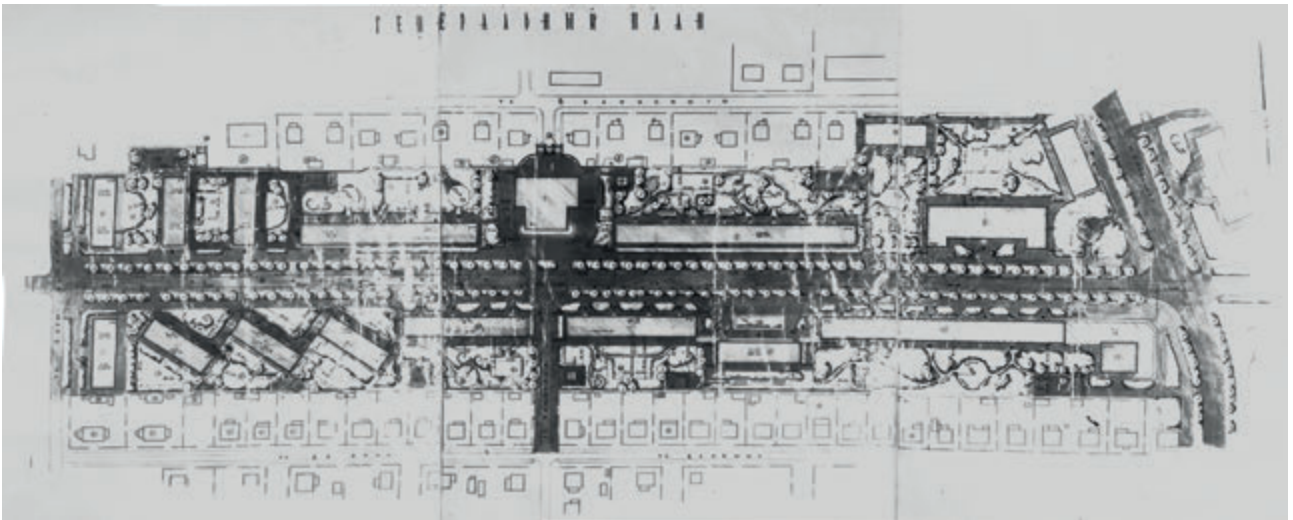

Рис. 2. Генеральний план забудови вул. С.Бандери в м.Рівне. III-я черга. 1964 р.
Автор проєкту Р. Д. Вайс. За матеріалами «Технический отчет ... за 1965 год. Том II»

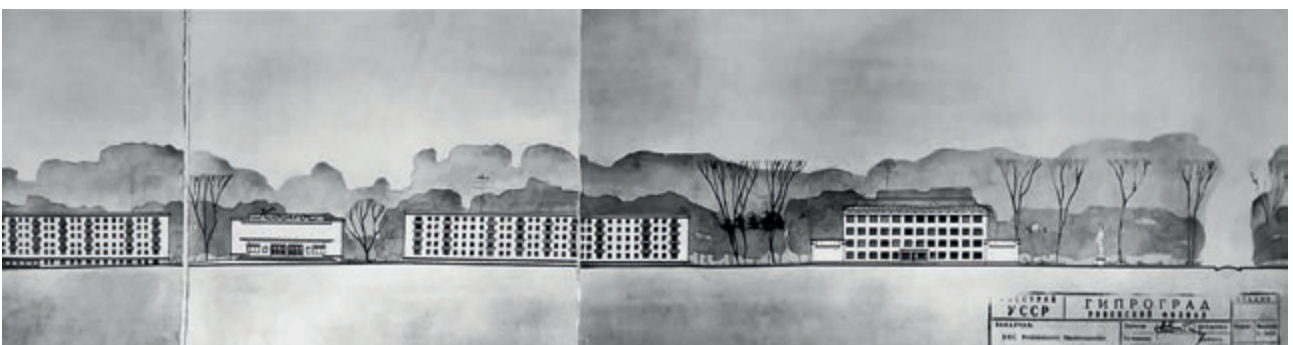

Рис. 3. Розгортка проєктованої забудови вул. С.Бандери в м.Рівне. III-я черга. 1964 р.
Автор проєкту Р. Д. Вайс. За матеріалами «Технический отчет ... за 1965 год. Том II»

щень у південну сторону. Забудова формувалась з п'ятиповерхових будинків серії Іу 438А (буд. № 33, 34, 35), а також — Іу 438 (буд. № 5). У цокольних поверхах будинків № 55, 57, 59 були передбачені заклади торгівлі. Зовнішнє опоряд-

ження здійснювалось за загальноприйнятою в той період схемою, коли головний та торцеві фасади будинків опоярдувались кольоровою керамічною або «бетонною» плиткою, а дворовий фасад — залишався без опоярдування.

Рис. 4. Центральний універмаг. Фото поч. 1980-х. рр. За матеріалами альбому «Ровно» (1983)

У складі масиву було запроєктовано кінотеатр на 600 місць (не реалізований) та ательє побутового обслуговування⁵ (Рис. 2-3);

- генерального плану і планів забудови селища Ювілейне (1970–1984)⁶;
- прив'язки типового проєкту Центрального універмагу на 150 робочих місць (1963), у співавторстві з С. Банацьким. Зданий в експлуатацію у 1964 р. За добру якість окремих видів робіт і високі техніко-економічні показники Рівненська філія інституту «Діпромісто» була нагороджена дипломом другого ступеня Держбуду Української РСР (1965) (Рис. 4);
- прив'язки і посадки на ділянці готелю «Супутник» («Мир») на 360 місць (1966)⁷ (Рис. 5);
- 96-квартирного 5-типоверхового житлового будинку по вул. Чорновола (відомого у місті Рівно-

Рис. 5. Проєкт готелю «Супутник» на 360 місць («Мир») у місті Рівне. 1965 р. Автор прив'язки проєкту Р. Д. Вайс. За матеріалами «Технический отчет ... за 1965 год. Том II»

му як «будинок-пила» за адресою вул. Чорновола, 17 — авт.). У першому поверсі були запроєктовані вбудовані приміщення міського відділу у справах архітектури і будівництва, гастроном, кафе, ресторан. Зблоковані зі зміщенням секції формували лінію забудови вулиці Чорновола⁸ (Рис. 6.1, 6.2, 6.3);

- проєкту прив'язки комплексу міської лікарні на 480 місць (кінець 1966). За основу розробки був

⁵ Технический отчет о производственной деятельности Ровенского филиала «Гипроград» за 1965 год. Том II. Архив Рівненської філії державного підприємства УДНДІПМ «Діпромісто» ім. Ю. Білоконя.

⁶ Михайлишин О. Архітектурно-просторовий розвиток... С. 64.

⁷ Технический отчет ... за 1965 год. Том II. Архив Рівненської філії державного підприємства УДНДІПМ «Діпромісто» ім. Ю. Білоконя.

⁸ Технический ... за 1966 год. Том II. Архив Рівненської філії державного підприємства УДНДІПМ «Діпромісто» ім. Ю. Білоконя.

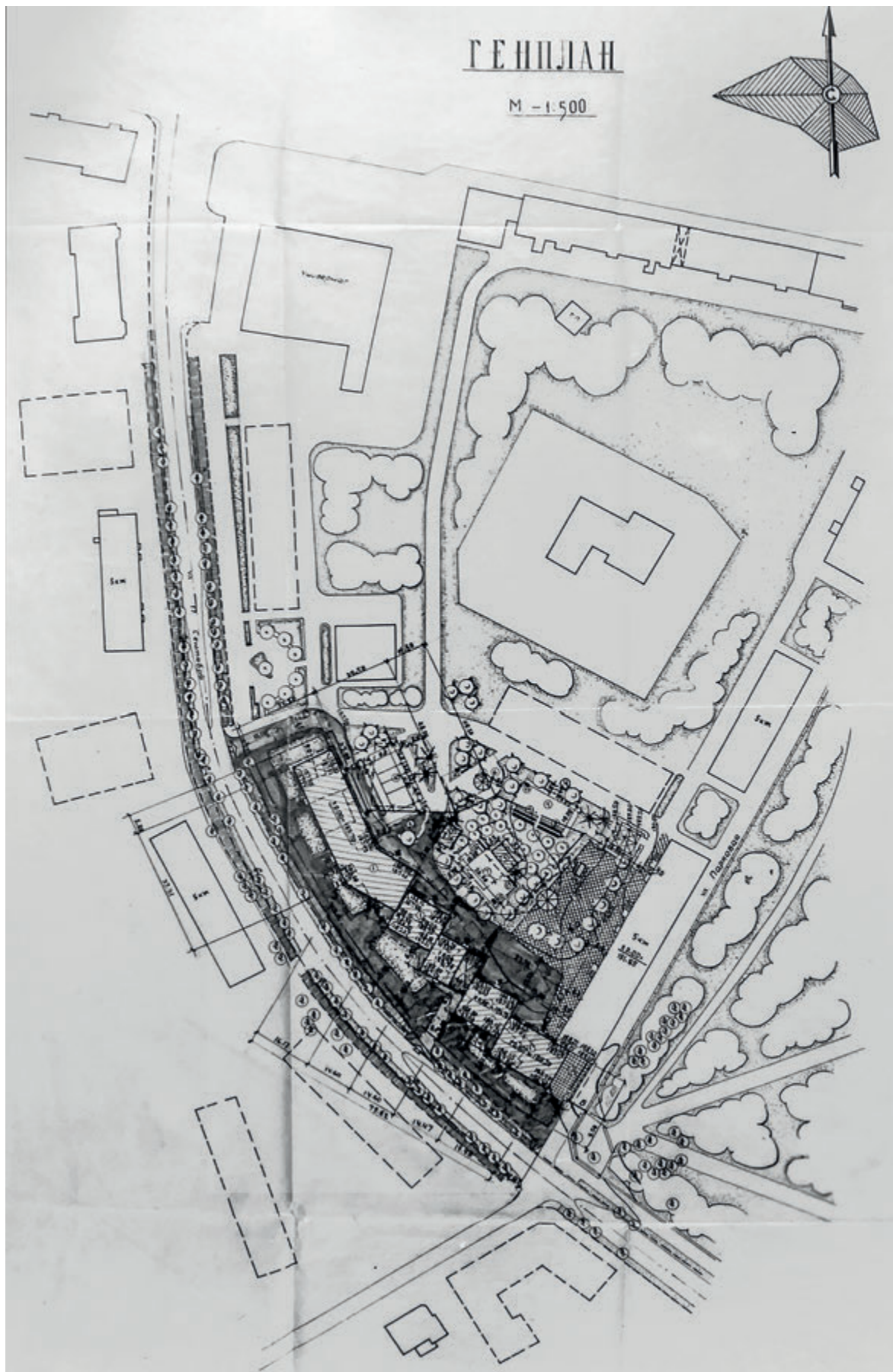

Рис. 6.1. Генеральный план 5-типоверхового 96-квартирного жилого здания по вул. Чорновола, 17. 1966 р.
Автор проекта Р.Д.Вайс. За материалами «Технический отчет ... за 1966 год. Том II»

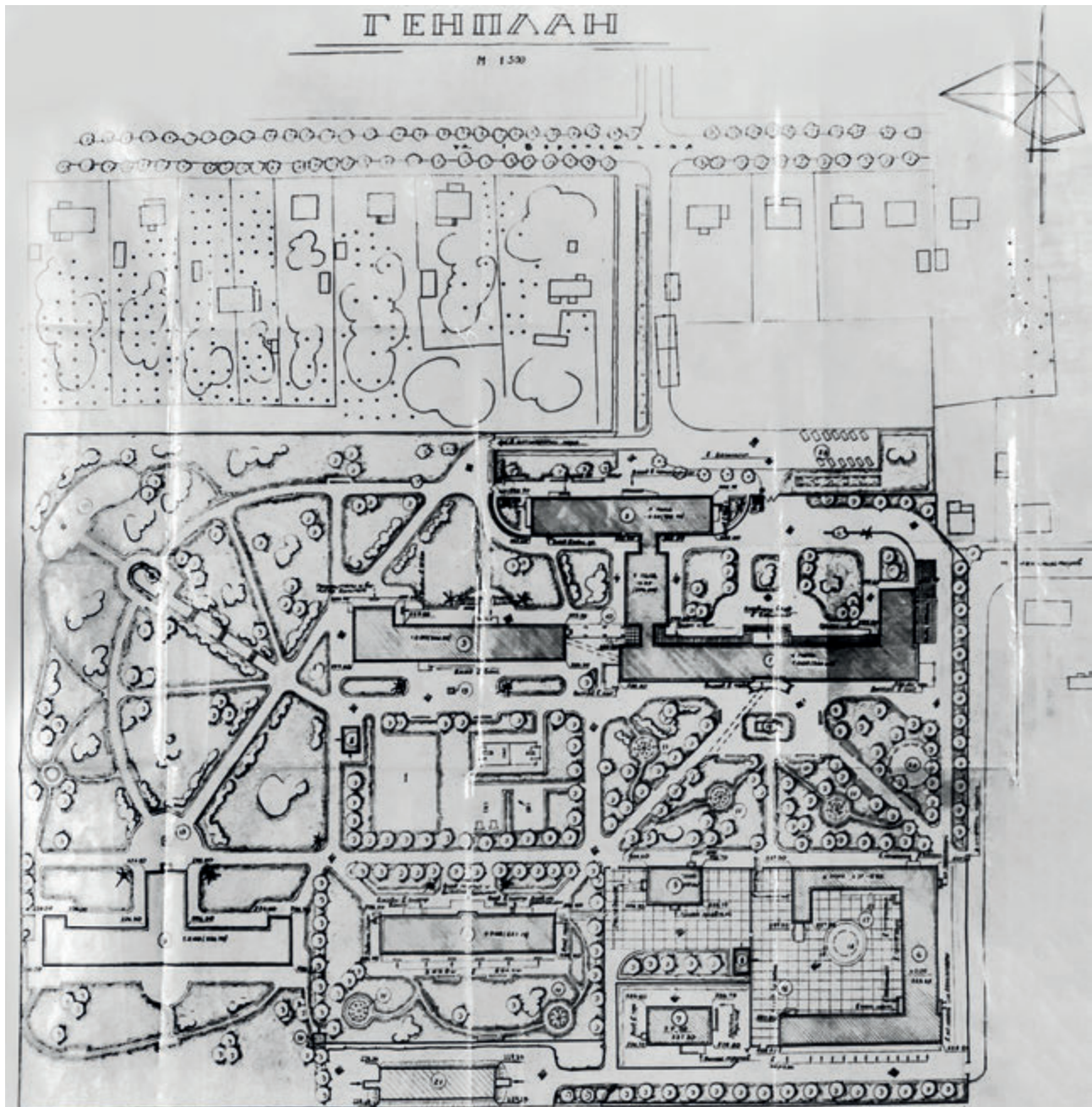

Рис. 7. Генеральний план комплексу міської лікарні на 480 місць. 1966 р.
Автор проекту Р. Д. Вайс. За матеріалами «Технический отчет ... за 1966 год. Том II»

взятий типовий проект № 2 05 330 60; проект комплексу був повністю реалізований будівництвом⁹ (Рис. 7);

- ув'язки гуртожитків в структурі лабораторного містечка Українського інституту інженерів водного господарства (сьогодні — студмістечко Національного університету водного господарства та природокористування) (кінець 1950 – поч. 1970-х рр.). Лабораторне містечко було розпочате будівництвом у 1959 р. У 1965 р. була здана в ек-

плуатацію теплотехнічна лабораторія. У 1966 р. розпочалось будівництво другого будинку гуртожитку на 632 місця, після якого формування запланованого містечка було завершено. На території 11,5 га розмістились: гідротехнічна лабораторія, теплотехнічна лабораторія, спорткорпус, машинний зал, столярна майстерня, два гуртожитки на 632 місця, спорткорпус, спортивно-їдальня, виробничі полігони та ін.¹⁰ (Рис. 8). житлового комплексу по вул. Князя Острозького в мікрорайоні № 93 (селище Ювілейне), автори Р. Д. Вайс, Т. Решетняк. Тут були запроєктовані

⁹ Технический отчет ... за 1965 год. Том II. Архів Рівненської філії державного підприємства УДНДІПМ «Діпромісто» ім. Ю. Білокозя.

¹⁰ Там само.

Рис. 8. Лабораторне містечко УПВГ. Гідротехнічна лабораторія. Здача в експлуатацію – 1965 р.
За матеріалами «Технический отчет...

Рис. 9. Забудова вул. Князя Острозького (в період проектування – 50-річчя СРСР), реалізація – 1975-1978 рр.,
автори – арх. Р. Д. Вайс, Т.А.Решетняк. Фото кінця 1970-х рр. РОКМ

Рис. 10. 30-квартирний житловий будинок по Проспекту Миру, 14. Автор прив'язки типового проєкту арх. Р. Д. Вайс,
1972 р. Фото 1972 р. ДНАББ ім.В.Заболотного (Київ)

зблоковані протяжні 5-типоверхові та точкові 9-типоверхові житлові будинки, що формували фронт забудови і визначали її ритм та пластику силуету (Рис. 9). В цокольних поверхах передбачені установи первинного обслуговування населення (аптека — в буд. № 20 та перукарня — в буд. № 15), а в приміщеннях першого поверху — гастроном (буд. № 1), районне відділення зв'язку (№ 19/20), кафе і магазин напівфабрикатів (№ 17/18), магазин культтоварів (№ 15). На осі комплексу розташовується будинок школи на 1320 учнів (сьогодні — ліцей № 8 Рівненської міської ради)¹¹;

— прив'язки 30-квартирного житлового будинку по Проспекту Миру, 14¹² (Рис. 10);

¹¹ ДНАББ ім. В. Заболотного (Київ), інв. № 260023.

¹² ДНАББ ім. В. Заболотного (Київ), інв. № 262283.

Рис. 11. Школа на 1568 учнів з плавбасейном в м.Рівне (сьогодні – Рівненський ліцей №8 Рівненської міської ради)), селище Ювілейне, мікрорайон №94. Будівництво 1978-1979 рр. Автори прив'язки типового проекту – арх. М. П. Пасічник, Р. Д. Вайс, інж. С. І. Булканова. Фото В. Луца. 2021 р.

- 10-річної середньої школи на 1568 учнів з плавальним басейном в мікрорайоні № 94, селище Ювілейне (сьогодні — ліцей № 23 Рівненської міської ради). Співавтори прив'язки проекту — М. Пасічник, С. Булканова). Будівля була прийнята в експлуатацію у серпні 1979 р¹³. (Рис. 11).

Климентина Михайлівна Гуменюк (1932–2014) народилася у місті Добромилі Львівської області (Рис. 12).

Впродовж 1952–1958 років здобула фах архітектора на інженерно-будівельному (згодом — архітектурному) факультеті Львівського політехнічного інституту.

У 1958–1990 рр. — архітекторка, головний архітектор проектів (ГАП) архітектурно-планувальної майстерні № 2 Рівненської філії інституту «Діпроміст».

Членкиня Спілки архітекторів України (1976).

Авторка/співавторка архітектурно-містобудівних об'єктів у Рівному:

- мікрорайонів № 1 і № 2 північно-східного житлового масиву (поруч з Рівненським льонокомбінатом) (1971–1976);
- середньої школи № 1 по вул. Литовській (1967), середньої школи на 1000 учнів по вул. Марка Вовчка (прив'язка проекту — 1966 р.)¹⁴;
- аеровокзалу в місті Рівне (1970-ті рр.), збудованого за індивідуальним проектом, розробленим на основі типового проекту № 6075 (рис. 13, 14).

У короткій пояснювальній записці до проекту йдеться про те, що «будівля аеровокзалу складається з двох блоків — двоповерхового прямокутного в плані об'єму розміром в осях 102.55 x 18 м і одноповерхового об'єму прибудови зі сторони перону розміром 72 x 22 м. Одноповерховий об'єм являє собою крыту терасу з розташуванням на ній закритих приміщень, приміщень спеціального контролю, службових приміщень і багажного відділення по центру в примиканні з двоповерховим об'ємом створений внутрішній дворик-сад. Дах тераси використовується як видовий майданчик аеровокзалу. На привокзальну площу вокзал відкритий суцільним фронтом скління просторого двосвітного операційного залу. ... На другому (антресольному) поверсі аеровокзалу розташовані зали очікування, зал транзитних пасажирів, ресторан, кімната матері і дитини, перукарня, кімната побутового обслуговування, підсобні приміщення ресторану»¹⁵;

- генерального плану розвитку території навколо центрального ринку, прив'язки проекту критого ринку (1973) (у співавторстві з Г. Александровою) (рис. 15);
- формування комплексу будівель критого ринку на 572/412 робочих місць (у співавторстві Г. О. Александровою). Головний корпус критого ринку — унікальна споруда, виконана за індивідуальним проектом (автор — арх. Алла Аніщенко, м.Київ), у плані круглої форми, діаметром 51 м, висота будівлі 10 м, розрахований на 412 торгових місць (Рис. 16, 17, 18, 19).

¹³ ДНАББ ім. В. Заболотного (Київ), інв. № 260213.

¹⁴ Технический отчет о производственной деятельности Ровенского филиала «Гипроград» за 1965 год. Том II. Архів Рівненської філії державного підприємства УДНДПМ «Діпромісто» ім. Ю. Білокозя.

¹⁵ ДНАББ ім. В. Заболотного (Київ), інв. № 260026.

Рис. 12. Климентина Гуменюк

Рис. 13. Аеровокзал (аеропорт на 300 місць). Головний архітектор проекту, автор проекту – К. М. Гуменюк. Фото поч. 1970-х рр. РОКМ

На першому поверсі розташовані торгові місця та адміністративні приміщення. В підвальній частині розташовані холодильні камери, вентиляційні камери, складські та інші приміщення, які обслуговуються двома вантажними ліфтами.

У комплекс будівель входить котельня, тепло-траса і ТП. Навколо будівлі виконаний благоустрій, в районі якого розташовано 12 павільйонів сезонної торгівлі і туалети на 34 місця»¹⁶.

- прив'язки типового проекту автовокзалу II класу в місті Рівне. За проектом, пропускна здатність вокзалу передбачалась 20 автобусів за годину з 12 платформами¹⁷ (Рис. 20).
- комплексу адміністративного центру міста Рівне (у співавторстві з архітектором Б. Андреевим, сьогодні — Майдан Просвіти) (1971–1976). На початку 1970-х років відбувалось формування нового адміністративного центру Рівного. Забудову фронту будівель (у яких розташовувались усі проектні організації міста), зорієнтованих в сторону головної будівлі (тепер — будинку Рівненської обласної державної адміністрації), було збудовано за індивідуальним проектом блокування (арх. Б. П. Андреев та К. М. Гуменюк). Симетрична, витримана у лаконічних геометричних формах композиція підкреслила офіційний характер площі (Рис. 21).

З застосуванням аналогічного прийому метроритмічних побудов здійснювалась забудова головних проспектів мікрорайону текстильників —

Рис. 14. Аеровокзал. Інтер'єр операційної зали. Фото поч. 1970-х рр. РОКМ

проспекту Червонія (кол. — вул. Гагаріна) та вул. Князя Романа (кол. вул. Дозорцевої) — двох головних планувальних осей. Об'єднавчим елементом декоративного оздоблення усіх будівель стало облицювання фасадів керамічною плиткою. Окремі композиційні вузли акцентовані індивідуальними вставками при блокуванні житлових будинків, зведених за типовими проектами;

- житлового великопанельного 322-квартирного будинку, що складається з 9-ти секцій серії 94 і індивідуальної поворотної секції по вул. Захисників Маріуполя, 1 (Рис. 22) та житлового великопанельного 180-квартирного будинку для

¹⁶ Пояснювальна записка до об'єкту «Комплекс будівель кри- того ринку», ДНАББ ім.В.Заболотного (Київ), інв. № 260189.

¹⁷ Технический отчет о производственной деятельности Ровенского филиала «Гипроград» за 1965 год. Том II. Архів Рівненської філії державного підприємства УДНДПМ «Ді- промісто» ім. Ю. Білокопця.

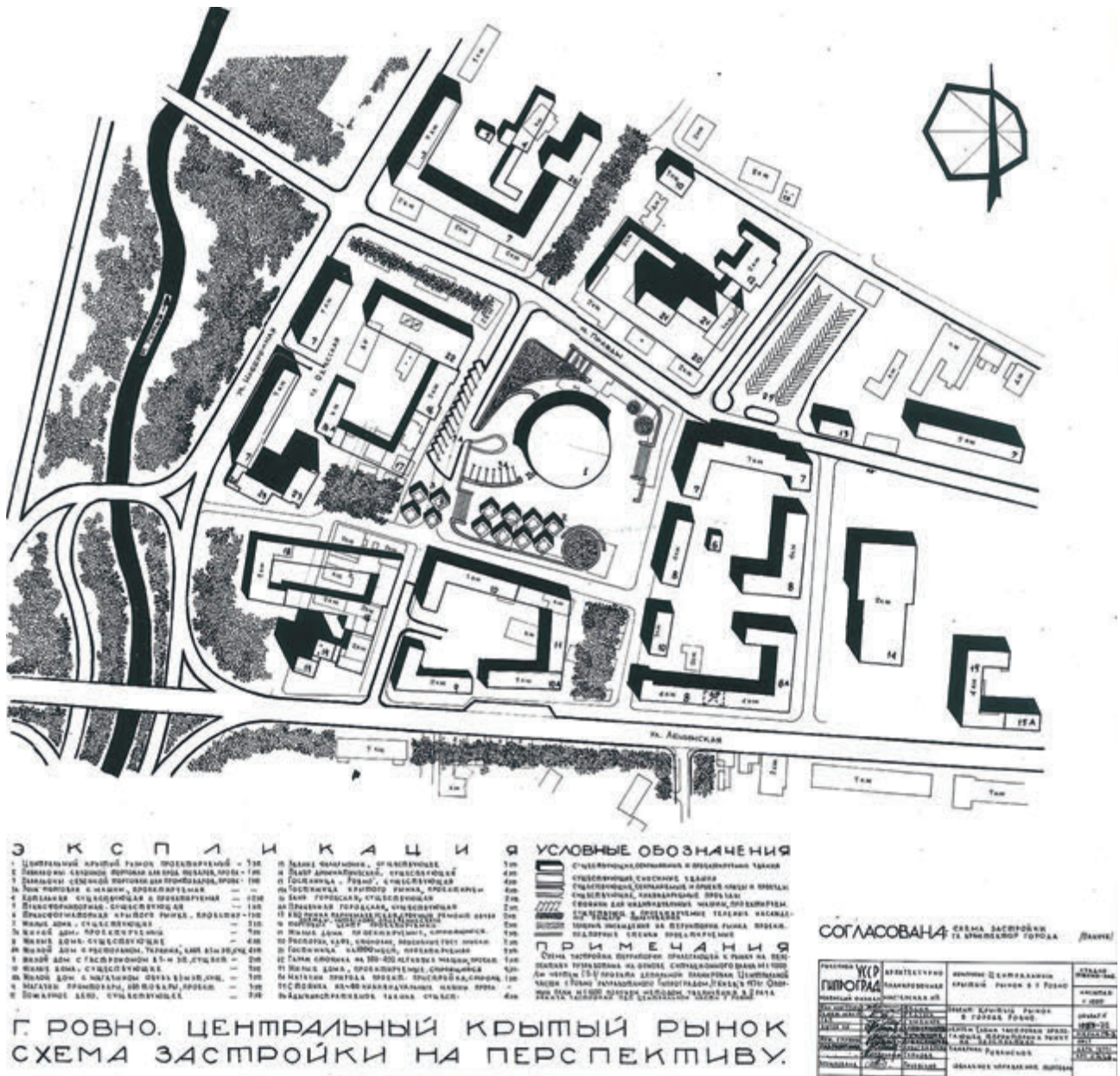

Рис. 15. Центральний критий ринок на 412 місць у місті Рівне. Схема забудови на перспективу. ГАП – К.М.Гуменюк, автор проекту – арх Александрова Г.А. 1973 р. ДНАББ ім.В.Заболотного (Київ)

Рис. 16. Комплекс будівель критого ринку. Загальний вигляд. Фото середини 1970-х рр. РОКМ

РАЗРЕЗ II-II

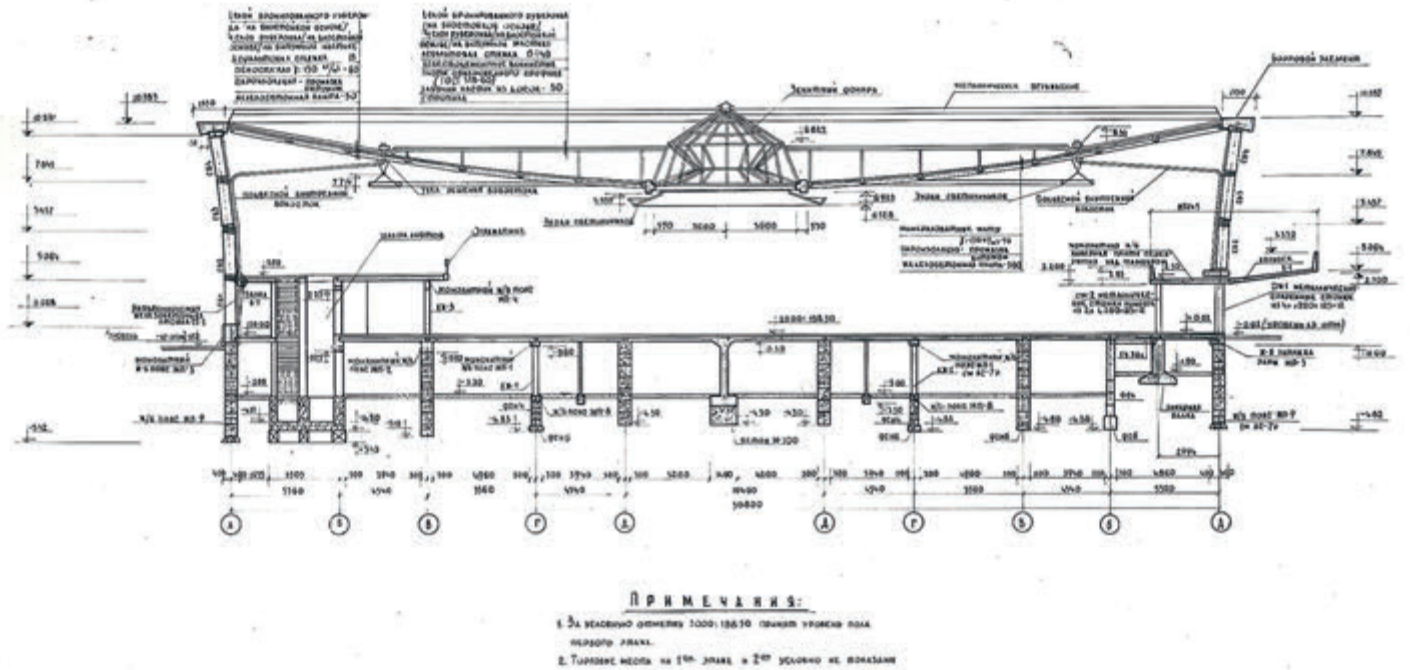

Рис. 17. Центральний критий ринок на 412 місць. Розріз. ГАП – К.М.Гуменюк, 1973 р.
ДНАББ ім.В.Заболотного (Київ)

Рис. 19. Центральний критий ринок на 412 місць. Торгові ряди 1-го поверху.
ГАП – К.М.Гуменюк, 1973 р. ДНАББ ім.В.Заболотного (Київ)

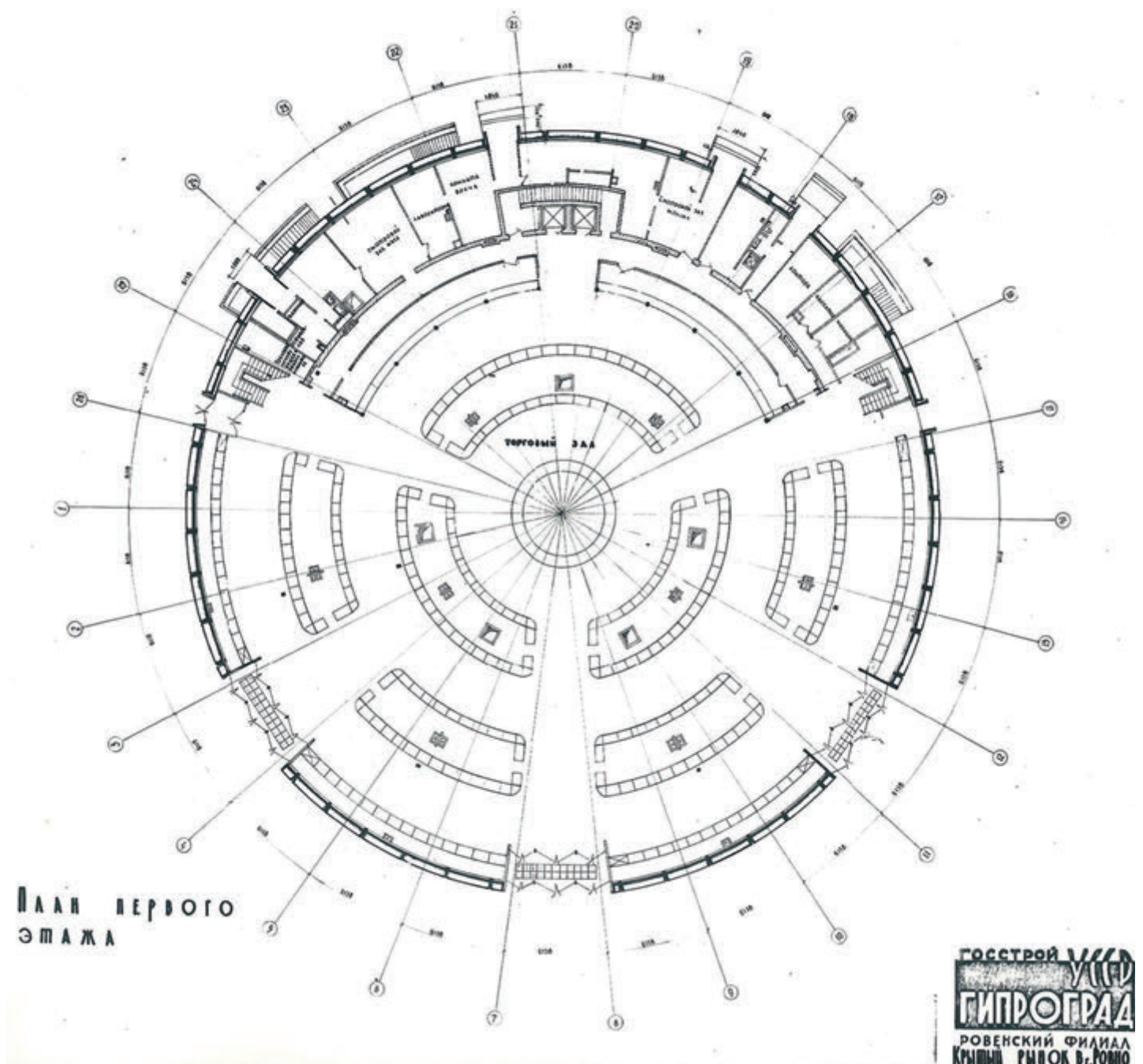

Рис. 18. Центральний критий ринок на 412 місць. План. ГАП – К.М.Гуменюк, 1973 р.
ДНАББ ім.В.Заболотного (Київ)

малосімейних, який складається з двох секцій серії 94–057 по вул. Захисників Маріуполя, 3¹⁸.

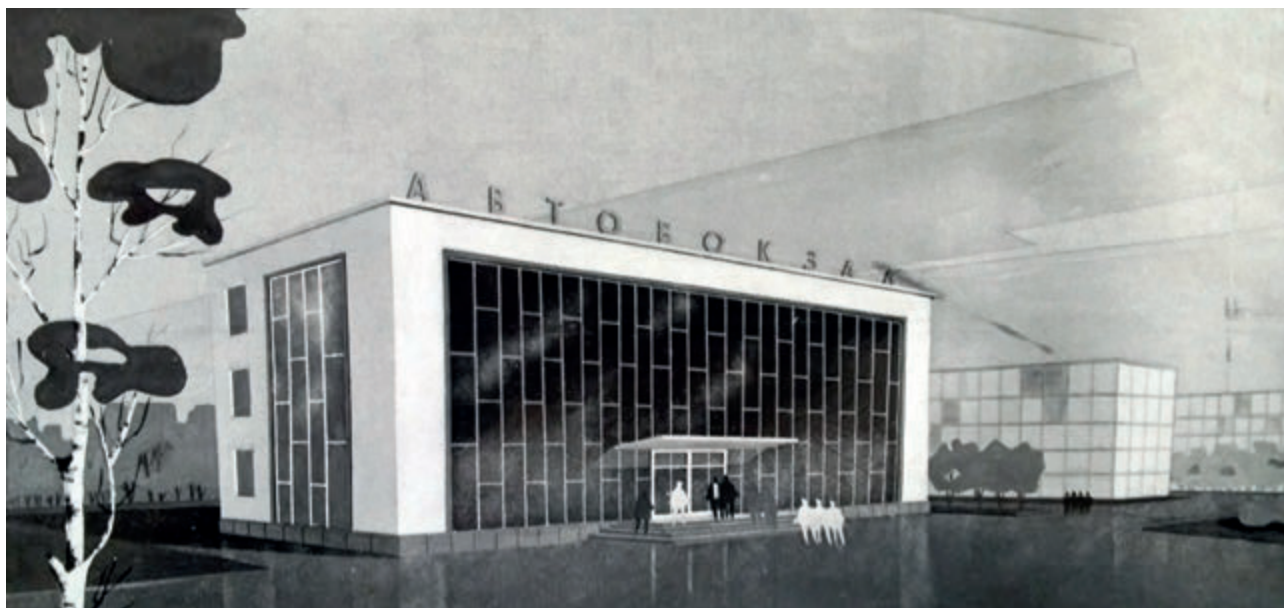
Тамара Василівна Костюк (Білянська) (1939–2023) народилася у с.Вишнівчик Чемеровецького району Хмельницької області (Рис. 23).

Впродовж 1960–1966 рр. навчалася на архітектурному факультеті Львівського політехнічного інституту, отримала кваліфікацію «архітектор».

У 1966–1970 рр. — архітектор інституту «Нафто-проект» (Львів). З 1970 р. працювала в Рівненському Облпроекті, згодом — Рівненській філії інституту «Діпроміст» головним архітектором проектів (ГАП), керівником групи в архітектурно-планувальній майстерні № 1 (АПМ-1).

З 1980 по 1984 р. працювала старшим викладачем кафедри архітектури будівель та гідропоруд УПВГ (тепер — Національний університет водного господарства та природокористування, Рівне).

¹⁸ ДНАББ ім. В. Заболотного (Київ), інв. № 260273.

*Рис. 20. Автовокзал в місті Рівне. Проект прив'язки. Автор проекту К.М.Гуменюк. 1965.
За матеріалами «Технический отчет... за 1965 год. Том II»*

*Рис. 21. Ансамбль адміністративного центру міста Рівне (Сьогодні – Майдан Просвіти).
Вигляд на будівлі проектних організацій. 1971-1976 рр. Фото кінця 1970-х рр. РОКМ*

Рис. 22. Комплекс житлових будинків по вул. Захисників Маріуполя 1 і 3. Загальний вигляд. 1984 р. РОКМ

Рис. 23. Тамара Костюк

У 1984–1992 рр. — головний архітектор проектно-вишукувального інституту «Агропроект» у м. Рівне.

Членкиня Спілки архітекторів України (1982).

Нагороджена Золотою і Бронзовою медаллю Виставки народного господарства СРСР.

Авторка/співавторка архітектурно-містобудівних об'єктів в місті Рівне та Рівненській області:

— впродовж 1970–1980 рр. Т. Костюк була ГАП-ом, автором комплексного проекту забудови експериментально-показового села Зоря Рівненського району — генерального плану, об'єктів громадського центру та ін. (у співавторстві з Г. Зеньковичем, В. Скуратовським, В. Тихомировим)¹⁹. Проектування відбувалось в рамках програми перебудови села, спрямованої на вирішення проблем раціональної організації території, розвитку промислових і сільськогосподарських підприємств, транспортних зв'язків, пришвидшення соціально-культурного перетво-

¹⁹ Михайлишин О. Особливості формування і проблеми модернізації громадських центрів експериментально-показових сіл України (на прикладі с. Зоря Рівненської області). Науковий вісник будівництва, 2020, Т. 100, № 2, с. 57–65.

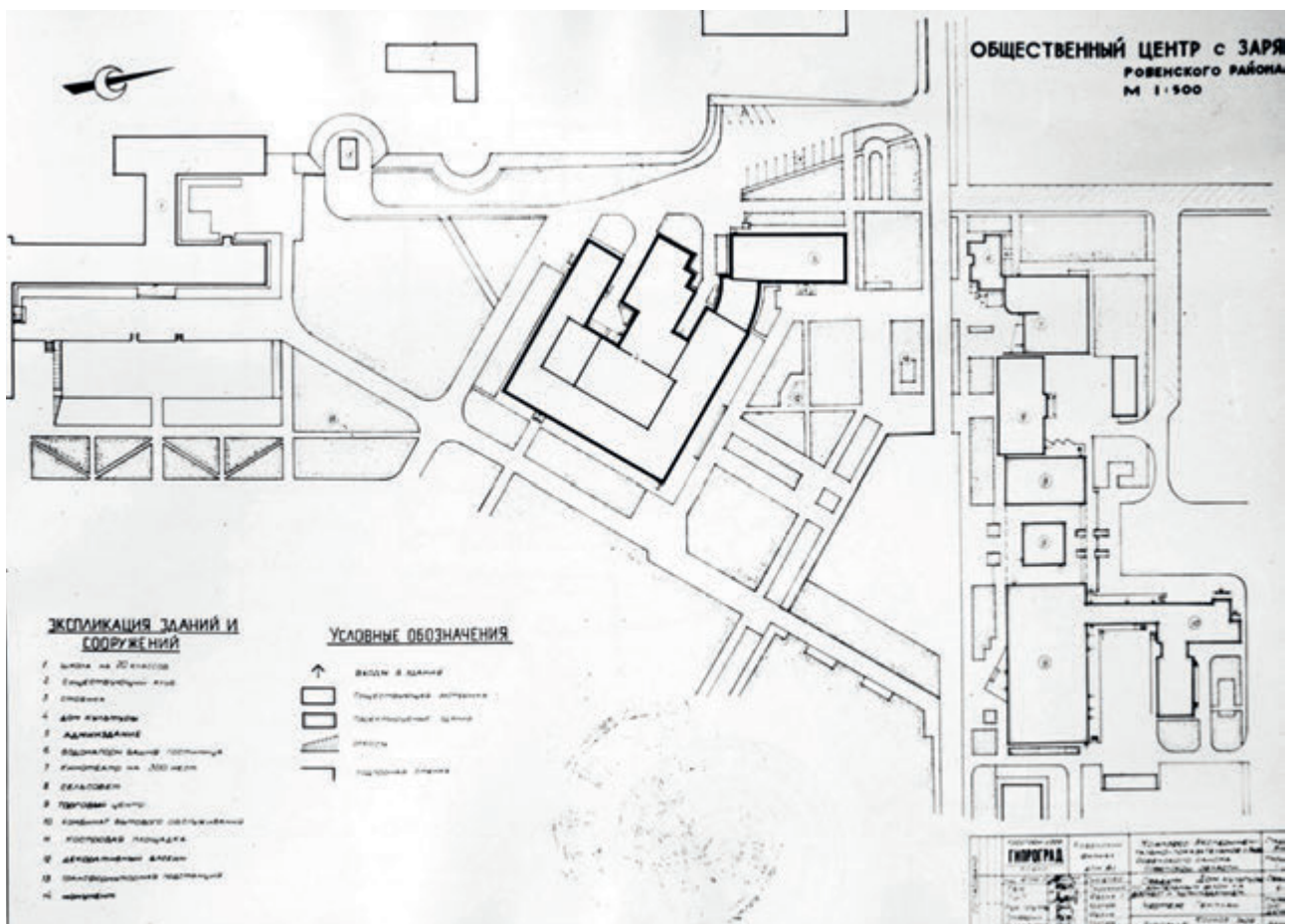

Рис. 24. Громадський центр с. Зоря Рівненського району Рівненської області. Генплан. 1970-1975 рр. ГАП – Т.Костюк, арх. Г.Зенькович, В.Скуратовський, В.Тихомиров та ін. З сімейного архіву О.Михайлишин.

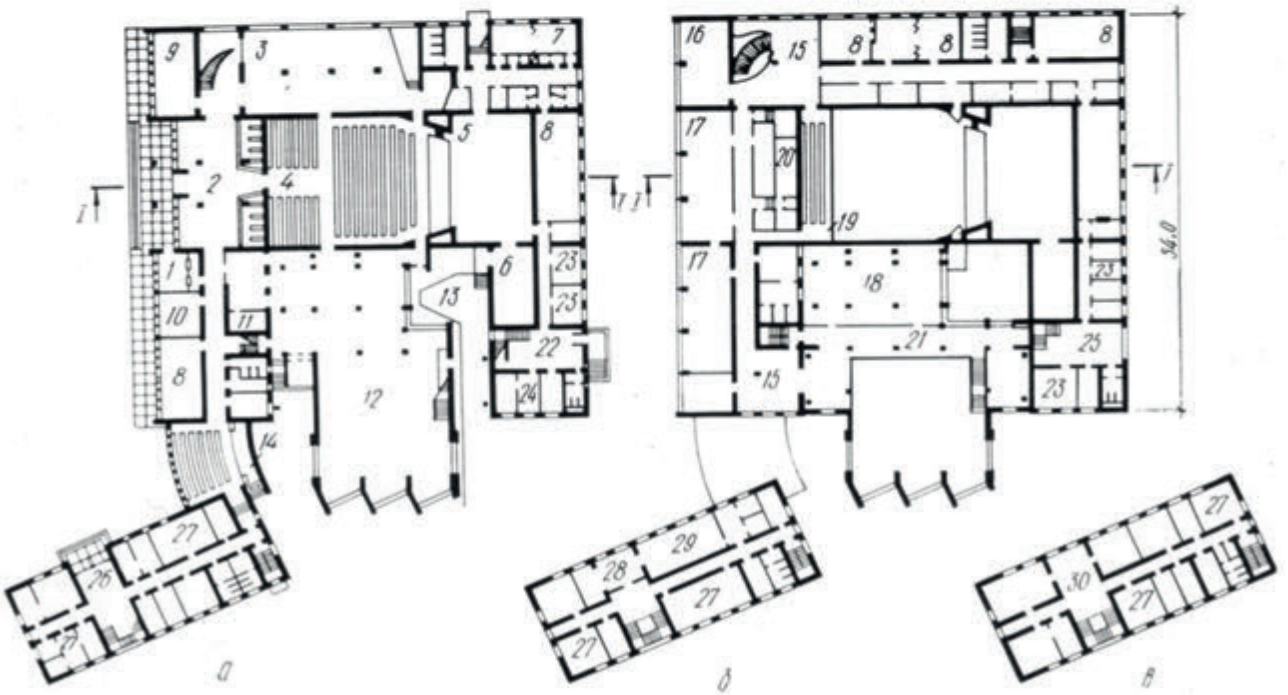

Рис. 25. Загальний вигляд і плани поверхів Палацу культури в с.Зоря. 1970-1977 рр. ГАП – Т.Костюк, арх. Г.Зенькович, В.Скуратовський, В.Тихомиров та ін. З сімейного архіву О.Михайлишин.

Рис. 26. Загальноосвітня школа зі спорткомплексом в с.Зоря. Перспектива. Кінець 1970-х рр. Автор проекту – арх. Т.Костюк. З сімейного архіву О.Михайлишин.

Рис. 27. Група архітекторок та інженерок Рівненської філії інституту «Діпромiст». 1972 р.
З сімейного архіву О. Михайлишин

Рис. 28. 148-квартирний житловий будинок по вул. Данила Галицького 1/66 в місті Рівне. Фото поч.1980-х рр.

рення сільських населених пунктів тогочасної України.

Функціональне наповнення громадського центру с. Зоря у 1970–80-х рр. відображало основні суспільні пріоритети держави того періоду. Підкреслення уваги до соціально-побутових і культурно-освітніх потреб мешканців різних вікових груп визначило склад об'єктів: клуб (палац культури), школа, адміністративні будівлі, торговельний центр. При проектуванні застосована глибинно-просторова схема розвитку центру з прорізанням його території

головною вулицею, що дозволило сформувати напів замкнутий простір, наближений до рекреаційної зони (парку) і зони спортивних споруд зі стадіоном. Унікальність ситуації полягала в тому, що всі об'єкти громадського призначення проектувались як індивідуальні. Архітектори мали можливість створити архітектурний образ об'єктів і середовище навколо них (Рис. 24, 25, 26, 27);

— проекту 148-квартирного житлового будинку по вул. Данила Галицького 1/66 в місті Рівне

Рис. 29. Орляна Кузьмич

Рис. 30. Виставка квітів у парку ім. Т.Шевченка.
Фото В.Філоненка. 1970-1980-х рр. РОКМ

(у складі авторського колективу). Завершення будівництва — 1981 р. (Рис. 28);

- проєктних пропозицій будинків культури у районних центрах Рівненської області (1990–1992).

Орляна Іванівна Кузьмич (1944–2001) народилася у місті Жовква Львівської області (Рис. 29).

Впродовж 1961–1967 рр. навчалася на архітектурному факультеті Львівського політехнічного інституту, отримала кваліфікацію «архітектор».

З 1967 р. працювала в Управлінні головного архітектора м.Рівне: спочатку на посаді начальника сектору планування технічного бюро, згодом, по 1985 р. — на посаді заступника головного архітектора м. Рівне.

Кандидат архітектури (1983), доктор архітектури (1993).

У 1985–1990 рр. — завідувачка кафедри архітектури будівель та гідроспоруд УПВГ (Рівне).

Впродовж 1994–2001 рр. — засновниця, професор, завідувачка кафедри міського будівництва і господарства УПВГ (Рівне).

Членкиня Спілки архітекторів України (1972).

Авторка/співавторка проєктів архітектурно-містобудівних об'єктів, у тому числі:

- упорядкування парку ім. Т. Шевченка у місті Рівне (1972). У процесі реконструкції Рівненського парку культури та відпочинку імені Тараса Шевченка були переобладнані входи в парк, виставка квітів, благоустроєний куточок з бюстом Т. Г. Шевченка, зменшена зона атракціонів, розріджені насадження, видалені малоцінні старі дерева, створені нові газони, сформовані галявини і просторові ландшафтні композиції. Площу парку передбачалось збільшити з 26 га до 32 га (Рис. 30).

Рис. 31. Бульвар «Жовтневий» (сьогодні — Бульвар Незалежності, «Чайкіна алея»)

32. Парк Молоді. Фото В.Філоненка, 1976-1978 рр. (З фондів РОКМ)

Рис. 33. Гідропарк. Фото поч. 1980-х рр. РОКМ

Рис. 34. Бульвар Незалежності.
Фото В.Філоненка, поч. 1980-х рр. РОКМ

- До числа ландшафтних об'єктів, які підлягали реконструкції, належали і парк Грабник, проєкт реконструкції якого був виконаний Рівненською філією «Діпроміст» у 1978 році;
- розпланування площі Перемоги у місті Рівне (1980);
- бульвару «Жовтневого» (сьогодні — Бульвар Незалежності, «Чайкіна алея») у місті Рівне (1981 р., у співавторстві з М. Пасічником), за що О. Кузьмич була удостоєна Державної премії України в галузі архітектури та містобудування (1990) (Рис. 31);
- генерального плану міста Рівне (1982) та ін.

Формуванню концепції, закладених у проєкті, передували масштабні роботи з благоустрою і озеленення міст, виконані у 1950-1970-х рр. Територіальне формування зеленої зони міста в основному визначилося в 1957 р. Велику роль в покращенні цієї структури відіграв генеральний план 1974 р., де було виконане коригування розділу «Зелені наса-

35. Антоніна Кошицька

дження»: планувалось розширення та реконструкція насаджень загального користування, рівномірне їх розміщення по всій території міста, подальше озеленення територій міської забудови, збереження та дендрологічне збагачення існуючих зелених масивів і створення нових тощо. Було передбачене збільшення площі зелених насаджень різного призначення до 17,6 м.кв. загального користування на одного мешканця у 1980 р.

Генпланом намічалось об'єднання існуючих та нових зелених масивів в єдину систему. Початком створення в центральній частині міського водно-зеленого діаметру «північ-центр-південь», який в майбутньому утворив головну просторово-композиційну вісь міста, до складу якої входили:

- зона культурно-масового відпочинку, що об'єднувала систему парків, які проектувалися (мікрорайону Північний, по осі вулиці Директорії, вздовж вулиці Набережної);
- зона відпочинку в природному оточенні на базі створеного ландшафтного парку Молоді (сьогодні — «Лебединка») (Рис. 32);
- спортивна зона на основі стадіону на 25 тис. глядачів (зараз стадіон «Авангард»);
- системи гідро- та лугопарків, що проектувалися (Рис. 33);
- загальноміська зона відпочинку з пляжами вздовж Басівкутського озера.

Генпланом міста були передбачені планувальні зв'язки водно-зеленого діаметру за допомогою системи бульварів та озелених пішохідних вулиць з садами житлових районів та мікрорайонів.

Прикладом створення садово-паркових об'єктів у процесі знесення і реконструкції центрального району є бульвар Незалежності, що мав площу 2 га та був сполучною планувальною ланкою між майданом Незалежності та майданом Просвіти (Рис. 34). Проект реконструкції був виконаний Рівненською філією «Діпромист» в 1979 р.

Непридатні для забудови території прибережної смуги використовувалися для створення нового парку мікрорайону Північний («Діпромист», 1977). У районі згідно проекту передбачалося влаштування організованої системи зелених насаджень, планувальну основу якої складав районний парк в заплаві річки Устя, який в перспективі мав стати частиною водно-зеленого діаметру міста²⁰.

Антоніна Миколаївна Кошицька (1946) народилася у місті Бар Вінницької області (Рис. 35).

У 1966–1971 рр. навчалася на архітектурному факультеті Київського інженерно-будівельного інституту, отримала кваліфікацію «архітектор».

Впродовж 1968–1971 рр. працювала у Київській філії проектного інституту «Діпромист».

З 1971 по 1996 р. — архітекторка, головний архітектор проектів (ГАП) архітектурно-планувальних майстерень № 2, № 3 Рівненської філії інституту «Діпромист».

Членкиня Спілки архітекторів України (1977).

Авторка/співавторка архітектурно-містобудівних об'єктів у Рівному:

- комплексу житлових 9-ти-10-ти-поверхових будинків вул. Міцкевича, 5, 7, 9 (1970–80-ті рр.) (Рис. 36);
- 14-поверхового житлового будинку з вбудовано-прибудованим банком по вул. Небесної Сотні, 24 (1970–1980-ті рр.);
- 14-поверхового житлового будинку по вул. Львонокомбінатівській;
- виставкового павільйону-біржі будинку техніки (район колишнього радіозаводу);
- спорткомплексу по вул. Литовській (нереалізований);
- будинку ІОЦ Укрсільгосптехсистеми по вул. Кавказька 2/1, кінець 1980–1990-ті рр. (Рис. 37);
- генерального плану мікрорайону в межах вулиць Буковинської — Захисників Маріуполя.

Кожний з реалізованих об'єктів А. Кошицької відіграє і до сьогодні важливу роль у краєвидах

²⁰ Кузьмич О. Перспективы развития Ровно. *Строительство и архитектура*, 1978, № 11, с. 1–6; Кузьмич О. Ландшафтная организация города Ровно и его пригородной зоны. *Строительство и архитектура*, 1979, № 7, с. 15–19.

Рис. 37. Будинок ІОЦ Укрсільгосптехсистеми по вул. Кавказька 2/1. Фото О.Михайлишин. 2023 р.

Рис. 36. Комплекс житлових 9-ти-10-ти-поверхових будинків вул. Мицькевича, 5, 7, 9. Фото О. Михайлишин. 2023 р.

міста Рівне, силуеті забудови окремих його районів, є виразними маркерами модерністичного періоду формування міського середовища.

Підсумовуючи короткий огляд внеску архітекторок у формування і розвиток середовища міста Рівне, необхідно додати, що у наступний період і до сьогодні, як у подібних, так і відмінних умовах, над архітектурно-містобудівним розвитком міста та області працювали архітекторки: Любов Бичковська, Леся Гвоздик, Зоя Гречко, Інна Вівсянник (Мандрик), Наталія Волович, Олена Даниленко, Ольга Дашківська, Валентина Кватерчук (Салій), Алла Кіпніс (Недашковська), Світлана Кирчей, Людмила Куц, Тетяна Мельничук, Галина Мигалик, Ольга Михайлишин, Оксана Пінчук, Людмила Про-

цюк, Тетяна Решетняк, Віра Романюк (Дружинець), Галина Русанюк (Солоневська), Світлана Русилюк, Олександра Слобода, Наталія Ткачук, Олександра Туркова.

Плоди їх творчості і натхнення, професіоналізму і витривалості, що впродовж десятиліть у процесі проектування перетворювались на реальні об'єкти, можемо бачити в місті донині.

Abstract. The formation of the environment of Rivne in the 1960s — 80s in accordance with the principles of Soviet modernism — functional zoning, strict hierarchy of spaces and their clear differentiation by size and purpose, typological diversity of designed objects using a minimal set of means of architectural expressiveness — was a challenge for specialists. The solution of such tasks, common in content to all Ukrainian architects of this era, is demonstrated by the projects designed for the city of Rivne by female architects of the «Dipromisto» design institute

Keywords: architecture, urban planning, Soviet modernism, female architects, Institute «Dipromisto», Rivne, Ukraine.

Олександр ОСТАПЮК,
Сергій ЛОНЧУК

МУРОВАНІ ХРАМИ ЛЮБОМЛЬЩИНИ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Oleksandr OSTAPIUK,
Serhii LONCHUK

BRICK CHURCHES OF THE LIUBOML AREA OF THE VOLYN REGION

Анотація. У повідомленні здійснена спроба систематизації матеріалів щодо мурованого храмовбудування, представлена у виді окремих анотацій щодо храмовбудівної спадщини. Наведено перелік мурованих церков, збудованих в останній чверті XIII – другій чверті XIX ст., які існують на теренах історичної Любомльщини, адміністративно – на території кількох об'єднаних територіальних громад (далі – ОТГ) у північно-західній частині сучасного Ковельського району Волинської області (колишніх Любомльського та Шацького районів). Окреслено архітектурно-конструктивні особливості храмів за матеріалами інвентаризацій 1949, 1959, 1986 рр., археологічних досліджень, а також на підставі архівних та сучасних фотографій.

Ключові слова: Волинська область, Ковельський район, Любомльщина, мурована архітектура, культурна спадщина, пам'ятка архітектури, церква, дзвіниця.

На території історичної Любомльщини переважало дерев'яне церковне будівництво, однак значна частина дерев'яних храмів, які раніше також існували в її межах, не збереглися донині і були замінені на муровані. Станом на 15 червня 2022 р. у колишніх Любомльському та Шацькому районах Волинської області, котрі після реформи 2020 року були включені до складу Ковельського району, налічується 5 мурованих храмів та 3 дзвіниці, споруджених до 1939 р., з яких одна церква збудована в останній чверті XIII ст. та ґрунтовно перебудована в останній чверті XVIII ст. (у м. Любомль), один храм споруджений в останній чверті XVIII ст. з окремо розташованою дзвіницею третьої чверті XIX ст. (у с. Штунь), дві церкви з двома окремо розташованими дзвіницями (в селищі Головне, с. Світязь) та один храм (у селищі Шацьк) — в другій чверті XIX ст. Понад 30 нових мурованих церков було збудовано протягом 1990-х — 2020-х рр., зокрема в м. Любомль, селищі Шацьк, селах Бережці, Бірки, Висоцьк, Городне, Гупали, Гуща, Забужжя, Запілля, Коцюри, Крушинець, Куснище, Ладинь, Полапи, Почапи, Римачі, Рогові Смоляри, Сильне, Черемошна Воля, Голядин, Грабове, Мельники, Плоске, Прип'ять, Положеве, Пулемець, Самійличі, Смоляри Світязькі, Столинські Смоляри. У повідомленні подається коротка характеристика збережених мурованих храмів, збудованих в останній чверті XIII — у другій чверті XIX ст., та їх попередників. Усі зазначені об'єкти мають пам'яткоохоронний статус, з них 4 церкви та 3 дзвіниці є пам'ятками архітектури та містобудування національного значення, та один храм — місцевого значення.

Місто Любомль, Любомльська ОТГ Ковельського району. Церква св. Георгія, 1280-1780-ті рр. (Рис. 1-14).

Пам'ятка архітектури і містобудування національного значення (постанова Ради Міністрів УРСР № 970 від 24.08.1963, охоронний № 132).

Після татаро-монгольської навали XIII ст. монументальне будівництво в основних районах Русі майже припинилось. І тільки у Волинсько-Галицькій державі продовжувалося інтенсивне будівництво, що підтверджують письмові джерела. Особливо багато будував волинський князь Володимир Василькович, який княжив у Володимирі у 70-80-х рр. XIII ст. Про це детально повідомляє літописець у Галицько-Волинському літописі, серед інших описуючи і будівництво Георгіївської церкви в Любомулі. Через такий детальний опис науковці доводять, що один із авторів літопису, хтось із канцелярії князя, найімовірніше, писав цю частину літопису в Любомулі¹.

¹ Купчинський О. Середньовічні українські установи. Архівознавство... ЗНТШ. Т. ССXXXI. Львів, 1996. С. 91.

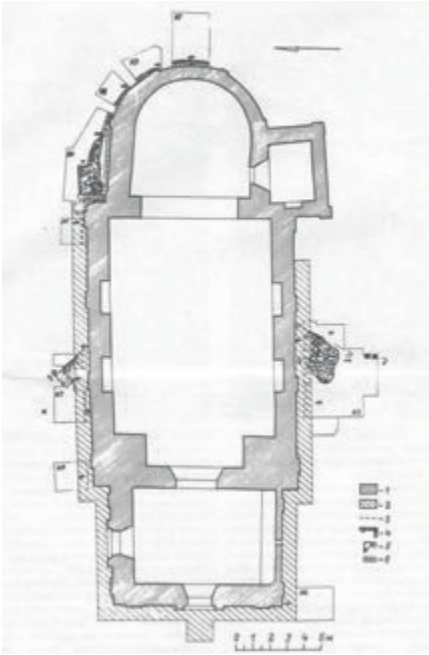

Рис. 1. М. Малевська. План Георгіївської церкви в Любомлі та шурфів біля її стін:

1 — церква XVIII ст.; 2 — цементне вимощення; 3 — виступ фундаменту церкви XVIII ст. під вимощенням; 4 — залишки церкви XIII ст. (біля північно-східного кута); 5 — залишки будівлі XIV–XV ст. (з південного та північного боків); 6 — винос фундаменту церкви XVIII ст. зі східного боку

Рис. 2. Любомль. Залишки Георгіївської церкви XIII ст. Вид з східного (ліворуч) та з північно-західного боку (праворуч). Фото М. Малевської, 1975 р.

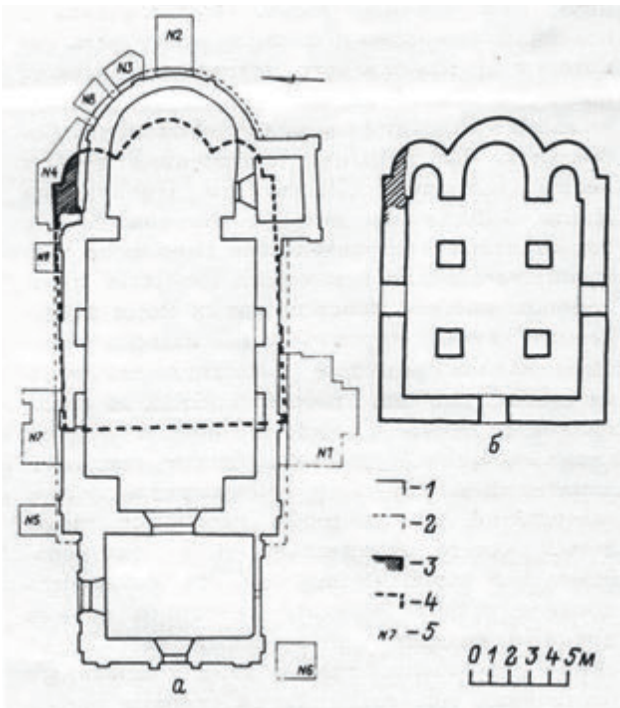

Рис. 3. М. Малевська. Георгіївська церква в Любомлі: а — план церкви XVIII ст. і уявний контур старої церкви; б — реконструкція плану церкви 80-х рр. XIII ст.; 1 — церква XVIII ст. 2 — бетонне вимощення; 3 — залишки церкви XIII ст.; 4 — контур церкви XIII ст.; 5 — номери шурфів

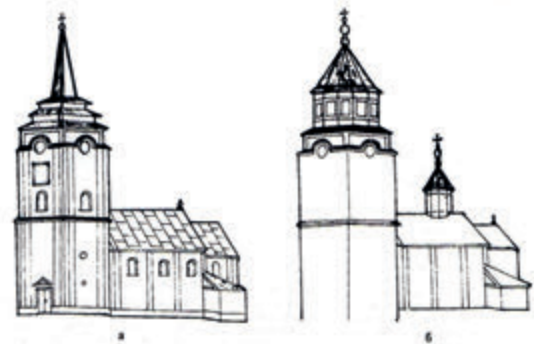

Рис. 4. Любомль. Церква св. Георгія: а — вигляд до 1884 р.; б — вигляд до 1921 р.

Рис. 5. Любомль. Розріз церкви св. Георгія. 1961 р.

Рис. 6. Любомль. Церква св. Георгія після пожежі 1921 р. Фото С. Лейдера, 1922 р.

Рис. 7. Любомль. Відбудована після пожежі церква. Narodowe Archiwum Cyfrowe. 1930-ті рр.

На Любомльщині ходять легенди, що Георгіївська церква вийшла з-під замкової гори, біля якої вона стоїть². Інша повідомляє, що вона стояла біля с. Висоцьк на Бузі і, провалившись під землю, вийшла в Любомлі.

Відповідно до тексту Галицько-Волинського літопису князь Володимир Василькович, «...будучи книжником великим і філософом, якого ото не було по всій землі і ні після нього не буде»³, на початку 80-х рр. XIII ст. розпочав будівництво мурованої церкви на честь святого і великого мученика Христового Георгія Побідоносця. Місце було вибране поряд із замчищем і князівським двором. Він «...прикрасив її іконами окованими, і начиння служебне срібне викував, і покрови оксамитні шиті золотом, із жемчугом, херувимом і серафимом, (придбав), і індітію, золотом шиту всю, а другу — з паволоки білуватої, а в малі вівтарі — обидві індітії з білуватої — таки паволоки; Євангеліє він списав апракос, окував його все золотом, і камінням дорогим із жемчугом (оздобив), і Деїсуса на ньому викувано із золота, образки великі, з емаллю, чудовні на вигляд; а друге Євангеліє, теж апракос, обтягнуто золо-

² Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. T.5. Warszawa, 1884. С. 444–445.

³ Літопис руський. За Іпатським списком. Переклад Л. Махновця. Київ: Дніпро, 1989. С. 442.

Рис. 8. Любомль. Іконостас церкви св. Георгія. Фото І. Крейна, 1930 р.

тотканим едвабом, і образок він положив на нього з емаллю, а на ньому — два святі мученики Гліб і Борис; Апостола апракос, Пролог списав він (на) дванадцять місяців, (де) викладено життя святих отців і діяння святих мучеників, як вони діставали нагороду за кров свою (пролиту) за Христа, і Мінеї (на) дванадцять місяців списав, і Тріоді, і Октай, і Єрмолой; списав він також і Службник (церкві) святого Георгія, і молитви вечірні і заутрені списав, окрім Молитовника; Молитовника ж він купив у жони протопопа, і дав за нього вісім гривень кун, і оддав святому Георгію; кадильніці дві — одну срібну, а другу мідяну, і хрест воздвижальний він дав святому Георгію; ікону він також написав на золоті, намісну, святого Георгія, і гривну золоту возложив на неї, з жемчугом; і святу Богородицю написав він, теж на золоті, намісну, і возложив на неї намисто золоте з камінням дорогим; і двері вилив мідяні. Почав він також розписувати її, і розписав усі три олтарі, і шия вся розписана була, та не скінчена, бо постигла його болість. Вилив він також і дзвони дивного звуку, таких ото не було по усій землі»⁴.

Згідно з літописом — це найбільші дари для храмів із всіх, які князь Володимир Василькович збудував на Волинській землі. Зокрема, згадується понад 20 богослужбових книг, а це одна з найбільших церковних книгозбірень. Можна припустити,

що князь, можливо, і сам ці книги переписував, бо його більше цікавило духовне життя, ніж військове. Ікони, можливо, були написані волинськими іконописцями, а дзвони на той час вже відливали в м. Холм. Ймовірно, що на той час у Любомлі були свої ремісники, а згадка про пропотопа говорить, що Любомль вже тоді був адміністративним центром і мав своє благочиння.

Літописець також дає можливість уявити, яким був архітектурний стиль споруди. Адже згадуються три вівтарі, шия храму і фрески. Це дає підстави вважати, що церква була подібна до Успенського храму у Володимирі, тільки значно менших розмірів. Також описуються у літописі ікони святого Георгія і Богородиці. З XIII ст. Георгіївська церква була в складі Володимирської єпархії.

До II-ї половини XIX ст. у всіх архівних документах писалося, що церква невідомо коли і ким побудована. А з опублікуванням Галицько-Волинського літопису з'явилися основні відомості про церкву. Та історики, не вникнувши детально у зміст слів, встановили дату будівництва 1264 р.⁵, подаючи з кінця XIX ст. ту ж дату у клірових відомостях. Ця дата ніяк не підходить до часу будівництва церкви, тому що князь Володимир Василькович прийняв владу після смерті батька тільки у 1269 р. Та й не могли

⁴ Літопис руський... С. 447–448.

⁵ Девятисотлетие православия на Волыни. Житомир, 1892. С. 86.

Рис. 9. Любомль. Георгіївська церква і городище «Замчище». Фото Я. Булгака, 1936 р.

Рис. 10. Любомль. Вигляд з півдня на церкву св. Георгія після заміни даху і куполів. Поруч на землі – старі куполи. Фото С. Лончука, 2012 р.

в той час так довго будувати церкву. Тим більше, що літопис вказує, що не вся ще шия церкви була розписана у 1288 р., у рік смерті князя Володимира Васильковича⁶. Тому науковці вважають, що слід датувати будівництво церкви в Любомлі 1280-ми рр. Це також підтвердила археолог М. В. Малевська проведеними розкопками в Любомлі⁷.

Так, у 1975 р. у м. Любомль працював Любомльський загін архітектурно-археологічної експедиції Ленінградського відділу Інституту археології АН СРСР, під керівництвом М. В. Малевської. Серед інших завдань стояло питання знайти місцезнаходження Георгіївської церкви. Враховуючи традицію будувати нові церкви на місці старих, археологічну розвідку розпочали біля стін теперішнього храму, який є витягнутою по осі схід-захід однонавовою будівлею з сильно виступаючою однією апсидою і дзвіницею із західного боку. Перекриття церкви пласкі, по дерев'яних брусах. Основний об'єм цієї церкви накритий двосхилим дахом, дзвіниці — шатром. Були закладені дев'ять шурфів з північного, східного і південного боку церкви. Виявилося, що вона побудована на залишках стін попередньої будівлі.

⁶ Літопис руський... С. 448.

⁷ Малевская М. В. Георгиевская церковь в Любомле и ее место в русском зодчестве второй половины XIII в. *Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век*. С. Петербург, 1997. С. 259.

Стіни попередньої церкви збереглися на висоту 3–5 рядів кладки, складені із темно-червоної брускової цегли (а не плінфи) якісного випалу, розміром 25–26×11–12×8–9 см. На деяких цеглинах поздовжні борозни, таку цеглу називають «пальчатка». На фасаді північної стіни і апсиди добре простежувалася вендська система кладки цегли (чергування в одному ряді двох ложків з одним тичком), відомої в Південно-Західній Русі в середині і II-й пол. XIII ст. Розчин вапнянопіщаний, без цем'янки. Фундамент складений із валунів (від 30×30 см до 8×10 см), за-пущений у піщаний материковий ґрунт на 1,30 м.

Тільки в одному шурфі, закладеному в північно-східному куті і північній стіні апсиди виявлено невелику частину старої церкви (яка тут виступає за межу нині існуючої), а саме: східний відрізок північної стіни і частину апсиди.

По ширині фундамент старої церкви ніде не виходить за межі теперішньої, з цього можна зробити висновок, що вона мала таку ж ширину, як і теперішня, тобто приблизно 12 м. Важче визначити довжину старого храму, але по вертикальному шву М. В. Малевська визначила, що він був близький до пропорцій багатьох чотиристовпних храмів II-ї пол. XII — поч. XIII ст.⁸.

Розкопки зі східного боку підтвердили наявність трьох апсид (що підтверджує і літопис), а не од-

⁸ Там само. С. 260.

Рис. 11. Любомль. Церква св. Георгія. Вид з північно-східного боку. 1971 р.

Рис. 12. Любомль. Церква св. Георгія. Вид з південно-східного боку. Фото С. Лончука, 2012 р.

нієї, як в новій церкві. Знайдено також фрагменти фресок, фігурну цеглу з перепаленими до вигляду скляної поливи тичками, блакитного кольору. Траплялася також фігурна цегла, яка була відома в домонгольський період.

За висновком М. В. Малевської, давня церква була квадратна в плані, чотиристовпна одноглава будівля з трьома апсидами. На жаль, під час розкопок не було можливості провести всередині теперішньої церкви дослідження чотирьох опор старої церкви. Проведені дослідження в цілому дозволили вчені говорити про відтворення на Волині в кінці XIII ст. типу храму, характерного для будівництва домонгольського часу⁹.

Георгіївська церква мала і свої особливості, які відрізняли її від домонгольських храмів. Це використання інших будівельних матеріалів і техніки кладки стін, що говорить про новий етап в будівництві на західних землях, який наступив після татаро-монгольської навали. На будівництві церкви була відсутня плінфа, а використовувалася романська за своїм походженням брущата цегла, яка була використана на Волині в середині XIII ст. в Михайлівській ротонді у Володимирі, і пізніше виявлена в шарі XIII ст. на розкопках літописного Угровська (поблизу с. Новоугрузьке на Любомльщині). Георгіївська церква є поки що єдиною відомою нам хрестовокупольною будівлею на Волині II-ї пол. XIII ст. Впевнено можна сказати, що місцевими прототипами для будівничих Георгіївської церкви були храми Волинського князівства у XII–XIII ст.: велика чотиристовпна триапсидна церква, відкрита археологом М. К. Каргером у 1955–1956 рр. у Володимирі біля Василівської ротонди; невелика квадратна в плані, чотиристовпна одноапсидна церква св. Івана Богослова в Луцьку; аналогічна останній

за композицією Успенська церква у Дорогобужі. Всі три храми мали надзвичайно міцні, широко розставлені підкупольні опори, які дозволяють реконструювати високий барабан з главкою і спрямовану вгору стовпоподібну об'ємно-просторову композицію, повністю сформовану в руському будівництві на рубежі XII–XIII ст., яка, можливо, мала місце в церкві в Любомлі. Але відсутність зовнішніх лопаток у цьому храмі примушує допускати інше, ніж в домонгольських волинських церквах, завершення фасадів, та іншу конструкцію склепін'я¹⁰.

Після XIII ст. протягом двох століть ми не маємо відомостей про церкву. Церква згадується лише з 1510 р. у Холмських гродських книгах, коли Любомльщина була вже в складі Холмської землі. В кінці XVI ст., коли розпочалося впровадження унії, Володимирська єпархія була позбавлена самостійності. Любомльські парафії, які в основному відійшли до Холмської єпархії, також швидко перейшли в унію¹¹.

Ми не маємо документальних даних, коли перебудовувалася Георгіївська церква в Любомлі. Деякі архітектори датують XVII ст., М. В. Малевська — XVIII ст.¹². Є також думка, що храм перебудований у XVI ст.¹³.

Церкву будували на старому фундаменті, але в довжину вона була вдвічі більшою. Тоді ж до неї прибудовано дзвіницю. Храм зального типу, однонавовий, одноапсидний, стіни розділені лопатками. У західній частині над аркою розміщені хори. Перед притвором прибудована дзвіниця, прямокутна в плані, зовні — двоярусна, всередині — п'ятаярусна. Перший ярус прикрашений порталами

⁹ Малевская М. В. Георгиевская церковь в Любомле и ее место в русском зодчестве второй половины XIII в... С. 263.

¹⁰ Там само. С. 265.

¹¹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. Warszawa. T. 15. 1904. Ч. 2. С. 245.

¹² Малевская М. В. Георгиевская церковь в Любомле и ее место в русском зодчестве второй половины XIII в... С. 259.

¹³ Памятники градостроительства и архитектуры УССР. Т. 2. Киев, 1985. С. 94.

Рис. 13. Любомль. Церква св. Георгія. Вигляд з північно-західного боку. Фото В. Завади, 1986 р.

Рис. 14. Любомль. Церква св. Георгія. Вигляд з північно-західного боку. Фото С. Лончука, 2013 р.

у формі класицизму. Грані дзвіниці зі всіх боків оздоблені пілястрами. Апсида напівциркульна¹⁴.

Найстаріша з уніатських візитацій церкви св. Георгія, що зберігається в Люблінському архіві, належить до 1721 р. і проведена уніатським Холмсько-Белзьким єпископом Йосипом Левицьким. В описі церкви він подає, що церква мурована, потребує ремонту стін і парканів, при якій наявний новоприбудований притвор і на ньому міститься дзвіниця з чотирма дзвонами. Наступні візитації церкви за 1749 і 1759 рр. вже не звертають уваги на ремонт церкви, що дає можливість припустити, що він вже був зроблений. Єпископ Максиміліан Рило відзначає, що дах церкви покритий гонтом, прибудований бабинець з дзвіницею був зроблений з тертого дерева.

Георгіївська церква була однією з 12 мурованих церков, які входили в число майже 550 уніатських храмів Холмської дієцезії в 1759–1762 рр. Колятор церкви гетьман Францішек Ксаверій Браницький, викупивши землі Любомльського староства, наважився на її розібрання і спорудження повністю нового храму. У візитації 1779 р. відзначається, що «Церква під назвою св. Георгія з ґрунту вимурувана достойно,

повністю ще не закінчена, зсередини оштукатурена, але ще нічим не оздоблена, тільки при ній на мурованій вежі розміщені два дзвони. Цвинтар парканом не огорожений, одні двері на залізних завісах із скобою для висячого замка, інших дверей ще нема. Вікна в оправлені рами ще не вставлені».

У наступній візитації генерального візитатора о. В. Назаревича в 1793 р. відзначено, що «церква мурована, в дахах добра, вікна в дерев'яній оправі і всі вони справні, дверей чотири, і вони прикріплені на залізних завісах. Троє з них мають внутрішні залізні замки, четверті при крухті з висячим замком, у башті дзвонів чотири, сигнатурка — одна». З вищеписаних візитацій можемо зробити висновок, що нова церква станом на 1779 р. вже була збудована і закінчена в 1780-х рр.

Церква була побудована в панівному на той час стилі бароко, увінчана шатром у тому ж стилі, про що можуть свідчити сліди годинника на вежі.

У візитації 1793 р. повідомляється, що храм мав «великий вівтар сніцарської роботи, але ще не фарбований» і ще напевне не закінчений, була вже менса, але так відсунута від стіни, що її можна було зручно обійти.

Із уніатських візитацій XVIII ст. можемо припустити про наявність у церкві головного вівтаря

¹⁴ Паспорт охоронної зони пам'ятника архітектури Луцьк, 1971. С. 3.

і п'яти бічних вітварів латинського типу. Три більші ікони і дві менші були оздоблені коронами. Найбільш шанована ікона, згідно місцевих традицій, мала багато вотивів, різних табличок.

У кінці XVIII ст. російський уряд прагнув насильно ліквідувати унію, з цією метою навіть залучав каральні загопи. Так, у серпні 1796 р. в Любомлі православний благочинний Василь Малеванський за допомогою військового загону намагався приєднати до православної віри парафіян і двох священників, для чого наказав скликати громаду й прибути до нього сільським старшинам. Зібравшись, роздратовані люди вчинили бійку. Двоє офіцерів зазнали важких побоїв, а благочинному вдалося втекти й сховатися в окружного справника¹⁵. Проте згодом Георгіївська церква все ж перейшла у православ'я.

Церква св. Георгія була і є символом Любомля, вона є найвищою спорудою і від неї ще у середньовіччі починалася площа Ринок. Всі гетьмани, які володіли Любомльським староством, а це: І. Виговський, П. Тетеря, Д. Вишневецький, Ф.-К. Браницький — щедро обдаровували її дарами. До третього поділу Польщі в місті не було спільного православного кладовища. Православних хоронили коло трьох церков, а найшанованіших жителів хоронили в підземеллях церкви. Так, у духовному заповіті корінна міщанка Любомля Анна Якубівна Щепановська 20.06.1720 при свідках — благочинному Давидовичу і 4-х бурмистрах, просила похоронити її в церкві св. Георгія м. Любомля¹⁶.

Влітку 1886 р. професор із Петербурга А. Прахов фотографував у Любомлі Георгіївську церкву та забрав з неї, з обіцянкою повернути, ветхе рукописне Євангеліє без початку і кінця, друковане ветхе Євангеліє 1607 р. і різьблену уніатську ікону Архистратига Михаїла, який вражає диявола. Однак їх залишили в музеях Москви і Петербурга¹⁷.

21 серпня 1905 р. Георгіївську церкву відвідав єпископ Володимир-Волинський Арсеній. Він освятив добре оновлений у вітварній частині храм, а ввечері відслужив акафіст Великомученику Георгію¹⁸.

У 1921 р. в храмі сталася велика пожежа, яка виникла під час підготовки ілюмінації на пасхальні свята. До ранку храм весь вигорів, хоча, як розповідають місцеві жителі, вдалося врятувати архів і винести дещо з храму. Архів і все, що вдалося врятувати, було передано до церкви Різдва Пресвятої Богородиці. В одному з номерів «Православної

Волині» було надруковано розпорядження єпископа Волинського Преосвященного Діонісія, який призначив на 15.08.1922 по церквах епархії збір на користь спаленого храму¹⁹. Храм відбудовували 10 років.

22.09.1929 до Георгіївської церкви в Любомль прибув з візитацією єпископ Кременецький Преосвященний Симон. Єпископ висловив радість, що закінчується реставрація церкви, якій «подобає стати собором»²⁰. У 1935 р. у Гданську були відлиті якісні дзвони для храму з дарчим написом українською мовою, що і до цього часу використовуються.

Після Другої світової війни, приблизно наприкінці 1940-х рр., за кілометр від церкви, під залізничною колією, провалилася земля. Там виявили підземний хід, яким дійшли майже до Георгіївської церкви, де в нішах виявили напівзгнилі книги із шкіри. Військовий командир-прикордонник, який досліджував підземний хід, сказав, що це унікальні книги, і їх відправляють у Москву. Подальша їх доля невідома²¹.

У церкві збереглася лише одна ікона св. Георгія Побідоносця з кінця XVII ст., реставрована в 2006 р. з ініціативи священника.

У 2010 р. проводилася зовнішня реставрація храму, було пофарбовано його стіни та дах. У 2012 р. проведено повну реконструкцію даху та куполів із заміною на нові у зв'язку зі зношеністю дерев'яних конструкцій. На жаль, оцинковане залізо покриття даху та куполів було замінено на яскраво-синій дах та «златосвет» з покриттям з нітриду титану, які дисонують із будівлею старовинного храму. Проте така реконструкція була погоджена відповідними пам'яткоохоронними органами. У січні 2013 р. на західному фасаді дзвіниці встановлено годинник.

Георгіївська церква є одним із ранніх варіантів тридільного безкупольного храму волинської школи будівництва. З точки зору еволюції української архітектури загалом храм має винятково важливе значення, є пам'яткою архітектури національного значення.

Село Штунь, Вишнівська ОТГ Ковельського району. Церква св. Івана Богослова, 1777 р., та дзвіниця, 1867 р. (Рис. 15–26).

Пам'ятка архітектури і містобудування національного значення (постанова Ради Міністрів УРСР № 970 від 24.08.1963, церква: охоронний № 139/1, дзвіниця: охоронний № 139/2).

Православна церква в с. Штунь вперше згадується в документах від 1530 р., на початку XVII ст.

¹⁵ Жиліук С. Російська церква на Волині. Житомир, 1892. С. 79; ДАЖО. ф. 1, оп. 1, спр. 361, арк. 1.

¹⁶ Акты Виленской комиссии. Вильно. Т. XXVII.

¹⁷ Лис В. Скільки скарбів з Волині вивезли до Росії. *Волинь*. 24.02.2000; Гаврилюк С. Історичне пам'ятнознавство Волині, Холмщини, Підляшшя (XIX — початок XX ст.). Луцьк, 2002. С. 456.

¹⁸ ВЕВ. Почаев, 1905. Ч. оф. № 31. С. 547, 588.

¹⁹ Любомльський краєзнавчий музей. КВ-5580.

²⁰ Сагайдаківський В. Правди не втопити. Торонто, 1977. С. 43–89.

²¹ Із розповіді жительки міста Любомль на прізвище Пось, яка працювала в прикордонному загоні і бачила ці книги.

вона була переведена в унію²². Протягом довгого часу згадки про церкву в документах зникають. З візитації 1721 р. відомо лише, що в селі, яке належало Стоїнським, була дерев'яна церква, яка потребувала ремонту, а інтер'єр церкви нічим не вирізнявся²³.

Польський дослідник Павел Сиговський припускає, що нова церква в Штуні була зведена у 1774–1775 рр.²⁴. У візитації 1773 р. новозбудована церква не згадується, тому вочевидь її ще не було. Датування побудови церкви у 1777 р. в радянських довідниках²⁵ документально не підтверджено.

У візитації Любомльського деканату у вересні 1779 р. священник Фаустин Каубе, ректор семінарії у Холмі, записав: «Церква Штунська коштом і старанням коляторки... мистецьки вимурувана, на якій хрестів залізних п'ять...». Біля церкви на цвинтарі, огорожа якого місцями вимагала ремонту, стояла дерев'яна зразкова дзвіниця з п'ятьма дзвонами. Привертати увагу всередині церкви три престоли фрескових латинського типу. Була срібна визолочена монстранція. Записано, що Євангеліє і Великий служебник друку Почаївського²⁶.

Більш точну дату побудови нової мурованої церкви подано в документі, виданому в Штуні 28.02.1776 Марціаном Садовською, старостиною Слонімською, про наділення землею дяка²⁷. Там є запис, що церква нововимурувана.

Через кільканадцять років після зведення храму зазначено, що був пошкоджений дах. Зросла кількість срібних вотивів, що вказує на якусь особливу місцеву ікону, біля якої було три корони, п'ять звізд, дві таблички і одне серце. Згадані дві корогви з образами і бунчук китайковий²⁸. Візитатор Варфоломій Назаревич у 1793 р. відзначає, що дах було відремонтовано, але церква ще досі не була освячена, а паркан цвинтаря і надалі потребує ремонту²⁹. У візитації згадані престоли, головний і два бічні, костельного типу. Літургія відправлялась без обходу через те, що не було іконостасу, царських

Рис. 15. Штунь. Церква св. Івана Богослова. Вигляд з південно-східного боку. Фото 1950-х рр.

врат, а великий вівтар був пересунутий до стіни³⁰. Після ліквідації унії московським православ'ям було ліквідоване уніатське оснащення: вівтарі, лавки, дзвоники, монстранції.

З клірової відомості за 1844 р. відомо, що біля церкви була дерев'яна дзвіниця³¹. У 1867 р. за кошти Міністерства Державного Майна був перероблений купол «із уніатського зразка на православний» та збудована нова мурована дзвіниця. У 1906 р. після пожежі дах храму знову перероблений на 5 куполів³².

У 1935 р. церкву відвідав владика Олексій (Громадський). Під час візитації відзначено, що на горньому місці в ніші, стоїть старий престол, котрий був колись чинним. Після пожежі його винесли, а потім знову повернули на попереднє місце, і він є окрасою вівтаря. У церкві зберігався старий антимінс, посвячений у 1776 р. У храмі відзначено порядок і взаємну любов настоятеля і парафіян³³.

²² Реєстр додаткових податків, зібраних згідно Петриковської ухвали, збирачем Холмського округу Домініком після свята св. Альберта в році Божому 1564. С. 604v, 772v. Архів давніх актів у Варшаві.

²³ Gil Andrej. Prawosławna eparchia Chełmska do 1596 roku. Lublin-Chełm, 1999.

²⁴ Сиговський П. Про муровану церкву святого Івана Євангеліста в селі Штунь давнього Любомльського деканату колишньої Холмської унійної єпархії (на підставі актів Державного архіву в Любліні). ЗНТШ. Т. ССXLIX. Праці комісії архітектури та містобудування. Львів, 2005. С. 485–490.

²⁵ Памятник градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 2. Киев, 1985. С. 97–98.

²⁶ Archiwum Państwowe w Lublinie. Chełmski Konsystorz Crecokatolicki. № 126, k. 26v–27v.

²⁷ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego... Т. 9. С. 462.

²⁸ APL, ChKGK. № 114, k. 133–134v.

²⁹ APL, ChKGK. № 136, k. 120–124.

³⁰ Bobryk W. Usytuowanie ołtarza (престола) w cerkwach unickich, a praktyka «obchodu» w czasie liturgii na terenie dekanatów-kaszogród, Luboml i Ratno. Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали Х міжнародної наукової конференції. м. Луцьк 17–19 вересня 2003 р. Луцьк. С. 192–193.

³¹ ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 30. Арк. 153–155.

³² ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 88. Арк. 1225–1234.

³³ Церква і нарід. № 14. 1935. С. 425–426.

Рис. 16. Штунь. Церква св. Івана Богослова. Вигляд з південного боку. Фото В. Завади, 1986 р.

Рис. 17. Штунь. Церква св. Івана Богослова. Вигляд з південно-західного боку. Фото О. Остапюка, 2008 р.

Рис. 18. Штунь. Церква св. Івана Богослова. Вигляд з північного боку. Фото В. Галевського, 2021 р.

Рис. 19. Штунь. Західний портал. Фото 1950-тих рр.

Рис. 20. Штунь. Дзвіниця. Вигляд з південного боку. Фото В. Завади, 1986 р.

Рис. 21. Штунь. Дзвіниця. Південно-східний фасад. Фото О. Остапюка, 2007 р.

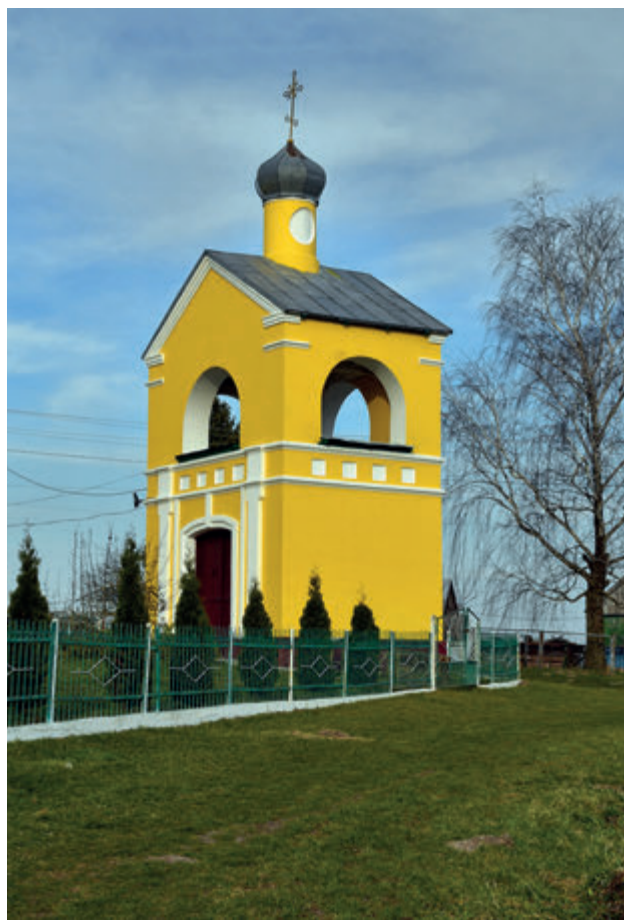

Рис. 22. Штунь. Дзвіниця. Вигляд із заходу. Фото В. Галевського, 2021 р.

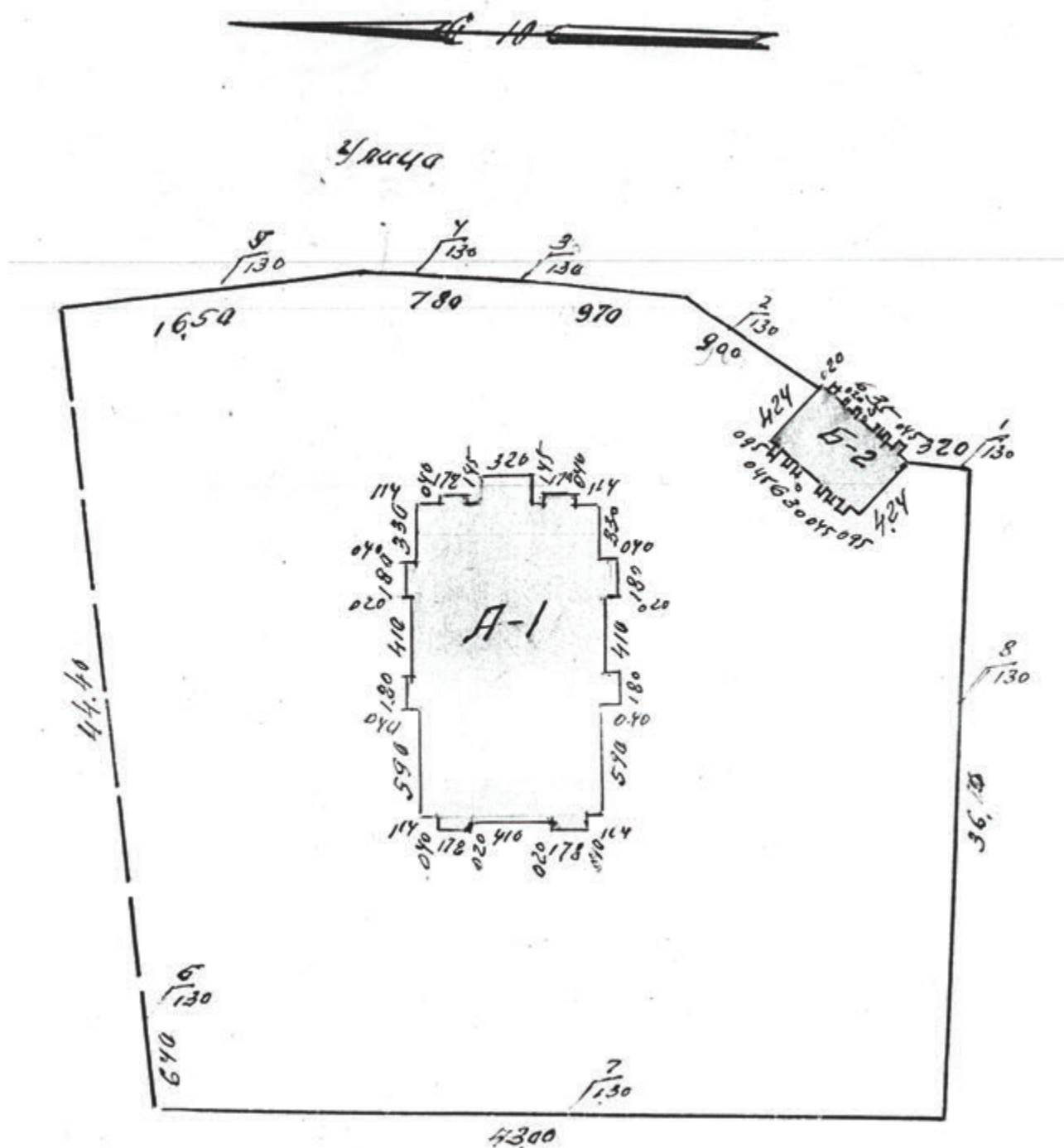

Рис. 23. Штунь. План території церкви св. Івана Богослова, 1959 р.

У 1938 р. розпис у храмі поновив Юрій Жарковський з м. Рівного, який під куполом зробив на стіні запис, який зберігся донині: «...Рік 1938–20-ліття існування Польщі. Переслідування православних... Розібрано, збурено і спалено... 130 церк. прав. на Холмщині».

За роки радянської влади церкву намагалися закрити, але голова колгоспу Іван Оніщук зумів її вберегти³⁴. У 1986 р. у храмі с. Штунь силами гро-

мади відремонтовано дах, поновлено іконописні розписи на стінах.

Храм у Штуні — надзвичайно цікавий зразок церковної архітектури. Побудований у XVIII ст. уніатами, а можливо — аріанами. За кілька століть церква своєї присвяти не змінювала. Перебудована лише покрівля в XIX ст. і встановлений іконостас.

Церква цегляна. Її об'ємно-просторова структура істотно відрізняється від основних типів культових споруд України. У композиції пам'ятки досягнуто органічного злиття базилики з центрально-куполь-

³⁴ Оніщук К. Храм Івана Богослова. *Газета «Наше життя»*. № 80–83. 2004.

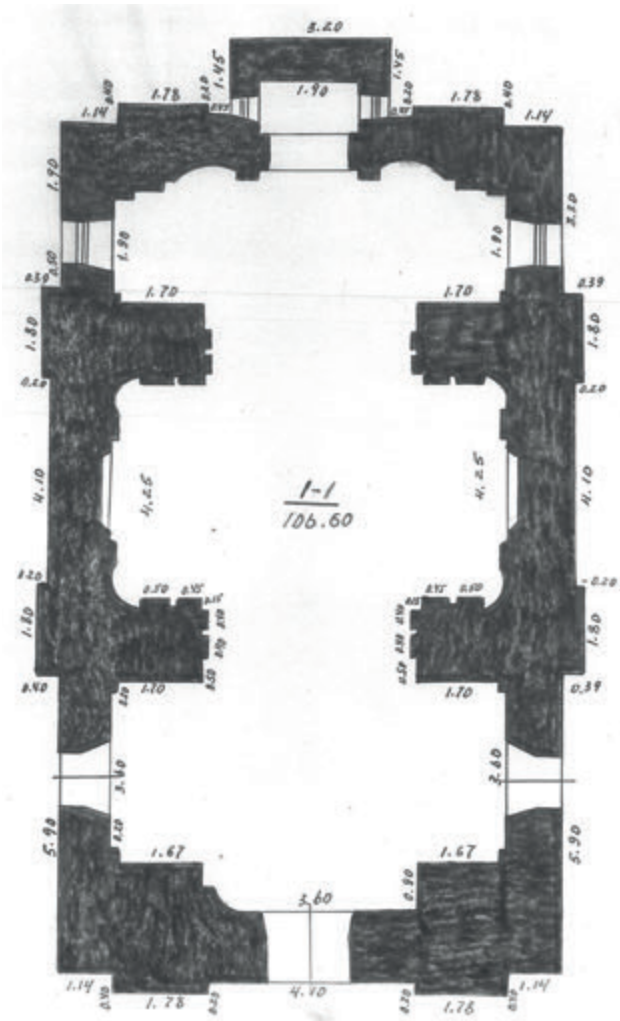

Рис. 24. Штунь. План церкви св. Івана Богослова, 1959 р.

ною системою, що дало новий різновид інтер'єру. Інтер'єр розділений пристінними пілонами на три частини, які вписані в прямокутний план. Притвор і східна апсида з напівциркульними склепіннями мають бічні членування (в інтер'єрі — це заглиблення між пілонами і торцевими стінами), перекриті значно нижче основних об'ємів, від чого зовнішнім формам пам'ятки надана базилікова форма.

Основну увагу в композиції мас приділено центральній частині, що домінує над усіма об'ємами, з високим зімкнутим склепінням на четверику, який підтримують спарені підпружні арки.

Перехід від четверика до граней склепіння означений складнопрофільованим карнизом, що підкреслює зальний характер інтер'єру. Зовні склепіння увінчане масивною бароковою главою, значення якої в композиції підсилено чотирма декоративними головками, поставленими над вікном кожної грані склепіння.

Зовнішній вигляд пам'ятки має стилістичні риси пізнього бароко, які проявилися в протиставленні горизонтальних і вертикальних членувань. Захід-

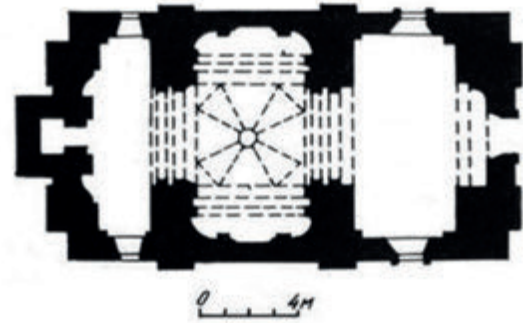

Рис. 25. Штунь. План церкви св. Івана Богослова, 1980-ті рр.

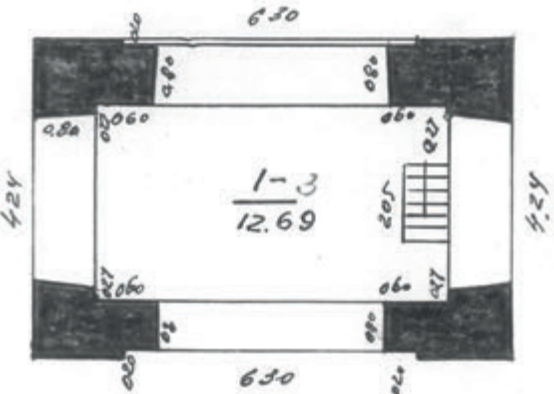
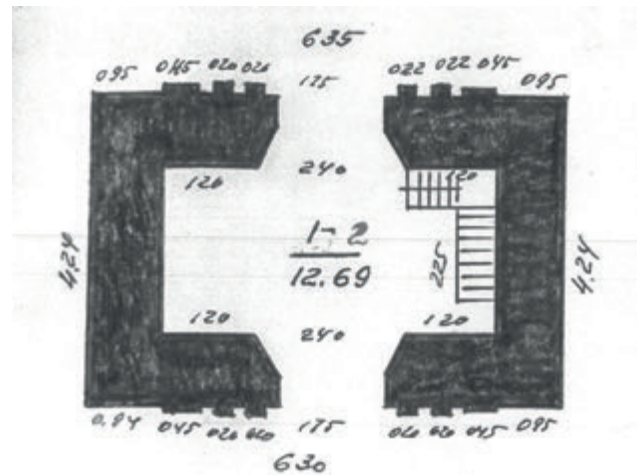

Рис. 26. Штунь. План дзвіниці. I і II поверхи. 1959 р.

ний портал ефектно декорований складним профільованим сегментним сандриком.

Декор інтер'єру, як і архітектура храму, також носить пізньобароковий характер, стіни і пілони увінчані важким карнизом, рясно розчленовані пілястрами з профільованими імпостами, які несуть розірвані за віконними отворами сегментні фрон-

тони (торцеві стіни трансепту). Інтер'єр частково розписаний олійними фарбами у кінці XIX ст., збереглися темперні розписи в медальйонах кінця XVIII ст.

Дзвіниця, збудована у 1867 р., розташована на південний схід від церкви. Прямокутна в плані, двоярусна, з наскрізним проходом на територію церкви в першому ярусі і великими арковими отворами для дзвону у другому. Покрита двосхилим дахом, увінчаним главною на високій шийі. Декор дзвіниці, виконаний у стилі раннього класицизму, гармонійно поєднується з архітектурою пам'ятки. Фасадні стіни завершені щипцями, низ яких з боків акцентований профільованими імпостами, проріз входу перекрито лучковою перемичкою із замковим каменем у шелизі. Між'ярусний декоративний поясок з невеликих квадратних ніш виділяє аркові прорізи дзвіниці³⁵.

План, будівля і деталі храму засвідчують, що автором храму мав би бути архітектор високого рівня. Можливо, його авторству належить збережена до нині, близька за планом та деталями церква у с. Кисилин Володимирського (раніше — Локачинського) району, яка також побудована у 1777 р. і знаходиться за 75 км на південний схід від с. Штунь. У XVII ст. у Кисилині діяла аріанська академія³⁶. Церква з дзвіницею є унікальною пам'яткою волинської архітектурної школи і займає важливе місце серед культових споруд Правобережної України XVIII ст.³⁷. У 2008–2010 рр. церкву та дзвіницю було самовільно відремонтовано місцевими мешканцями, у зв'язку з чим втрачено автентичний вигляд, змінено кольорове рішення фасадів та куполи, що значно знизило архітектурну цінність пам'яток.

Селище Шацьк, Шацька ОТГ Ковельського району. Церква Різдва Пресвятої Богородиці, 1830–1839 рр. (Рис. 27–35).

Пам'ятка архітектури і містобудування місцевого значення (рішення виконкому Волинської обласної ради № 76 від 03.04.1992, охоронний № 271-м).

Податкові книги за 1510 р. вперше згадують церкву в Шацьку як таку, що вже існує³⁸. Старожили селища Шацьк записали з розповідей своїх батьків, що першу церкву було спалено татарами. Новий храм було закладено на свято Онуфрія у 1520 р. і завершено будівництвом через 5 років. На свя-

Рис. 27. Шацьк. Церква Різдва Пресвятої Богородиці. Фрагмент іконостасу, священник та регент хору (праворуч). Фото 1950-х рр.

то Пречистої Богоматері звели над куполом хрест. Церква була дерев'яна і побудована в центрі села в урочищі «Нагури». У період козацького повстання і війни з Польщею у 1648–1654 рр. була спалена. Жителі села розпочали будівництво нового храму. На фундаменті попередньої церкви були покладені пляшки з прізвищами людей, які зводили храм та проханнями молитися за них³⁹.

З часу переходу в унію на початку XVII ст. церква належала до Холмської єпархії⁴⁰. У 1659 р. Любомльський староста гетьман Іван Виговський перевіз з унії знову у православ'я всі церкви староства, в тому числі і церкву в Шацьку. Після страти І. Виговського у 1664 р. церква знову була переведена в унію⁴¹.

У візитації Любомльського деканату в 1793 р. о. Варфоломієм Назаревичем відзначено вплив католицької церкви на розміщення іконостасу і вівтаря в церкві с. Шацьк. Вівтар був близько присунутий до стіни, що за ним важко було пройти⁴².

³⁹ Любомльський краєзнавчий музей. Запис 1955 р.

⁴⁰ Холмская церковная жизнь. 1/1906. № 6.

⁴¹ Gil A. Chelmska diecezja unicka 1596–1810. Lublin, 2005. T. 1. S. 88.

⁴² Бобрик В. Розміщення престолу в уніатських церквах і практика обходу під час літургії в межах Кашоградського, Любомльського і Ратнівського деканатів. Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали X міжнар. наук. конф. м. Луцьк 17–19 вересня 2003 р. Луцьк, 2003. С. 192–193.

³⁵ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 2. Киев, 1985. С. 98.

³⁶ Sygowski P. Z problematyki opieki kolatorskiej nad cerkwiemi unickiej eparchii Chełmskiej w XVIII wieku, na przykładzie murowanej cerkwi pw. św. Jana Ewangelisty we wsi Sztuń, w dekanacie Lubomelskim (na podstawie akt Archiwum Państwowego w Lublinie). *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. Lublin, 2005. S.198–205.; Rakowski G. Wołyń. Cz.1.Przewodnik krajoznawczo-historyczny. Pruszków, 2005. S.202–204.

³⁷ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР... С. 97.

³⁸ Гіль А. Холмська православна єпархія до 1596 року. Люблін-Холм, 1999. С. 235.

Рис. 28. Шацьк. Церква Різдва Пресвятої Богородиці. Західний фасад. Фото В. Завади, 1986 р.

Рис. 29. Шацьк. Церква Різдва Пресвятої Богородиці. Фрагмент північного фасаду. Фото В. Завади, 1986 р.

Після третього поділу Польщі в 1795 р. територія Волині повністю відійшла до російської імперії. Влада почала масово наводити населення і уніатських священників у православ'я. Станом на вересень 1796 р. священник церкви с. Шацьк Петро Баландович перейшов у православ'я⁴³, а парафіяни церкви Різдва Богородиці стали православними ще раніше⁴⁴.

У 1800 р. церква в с. Шацьк згоріла (Клірова відомість за 1810 р. подає, що церква згоріла 1810 р.) і з благословення єпископа Волинського і Житомирського Варлама у 1800 р. була побудована дерев'яна каплиця з тією ж присвятою⁴⁵.

Стараннями графа Владислава Браницького впродовж 1830–1839 рр. у с. Шацьк будувалася нова мурована церква. Попередній дерев'яний храм стояв ближче до озера, за 200 м на південний схід від нового⁴⁶. При освяченні храму на Різдво 1836 р. з'їхалося багато поміщиків, був присутній і сам фундатор, санкт-петербурзький сенатор, граф Владислав Браницький⁴⁷.

Новозбудована церква відтворює в своїй архітектурі характерні стилістичні ознаки класицизму.

Рис. 30. Шацьк. Церква Різдва Пресвятої Богородиці. Вигляд з південно-західного боку. Фото О. Остаюка, 2007 р.

⁴³ ДАЖО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 376 (505). С. 318.

⁴⁴ ДАВО. Ф. 382. Оп. 2. Спр. 54. Арк. 2.

⁴⁵ ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спрр. 14. Арк. 55.

⁴⁶ ДАВО. Ф. 35, Оп. 5, Спрр. 30. Арк. 208–210.

⁴⁷ Лазарук В. Світязь. Луцьк, 2002. С. 133.

Будівля складається з високої, квадратної в плані нави з двома (південним і північним) боковими порталами, прямокутного, розміщеного до заходу від нави бабинця з двома симетрично розміщеними баштами (на південь і північ від бабинця), а також мініатюрного напівциліндричного об'єму апсиди, прилеглого до центрального приміщення зі сходу. Особливістю об'ємного вирішення споруди є поступове нарощування маси в західному напрямку (від апсиди до двох фланкуючих головний вхід башт), що переміщує основний акцент при сприйнятті храму на його західний, вхідний фасад. Завдяки цьому композиція шацької церкви набуває підкреслено асиметричного характеру, який нагадує принципову схему вирішення двобаштових костелів барокової епохи. Своєрідність церкви полягає в тому, що ця, характерна для культових споруд XVIII ст., схема, інтерпретується не в барокових, а в класицистичних формах і деталях. Це проявляється в широкому використанні в оформленні фасадів горизонтального русту, куполів і віконних прорізів півциркульних контурів, характерних класицистичних фронтонів. Логічним розвитком фасадного принципу вирішення об'ємної композиції є розміщення церкви на великій площі так, що її двобаштовий фасад закінчує перспективу відразу двох вулиць, які тут сходяться⁴⁸.

Клірова відомість за 1860 р. відзначає, що престол в церкві був один на честь Різдва Пресвятої Богородиці зі святкуванням преподобного Онуфрія і св. мучениці Софії⁴⁹.

У 1934 р. за рахунок парафіян проведений ремонт даху, який покрили бляхою, і тиньковані стіни за 600 злотих.

З 1951 р. церква Різдва Пресвятої Богородиці селища Шацьк була пам'яткою архітектури республіканського значення. Корисна площа приміщення храму 158 кв. м. Земельна площа на 1951 р. складала 2305,5 кв. м.⁵⁰

У 1954 р. було складено кошторис на капітальний ремонт церкви на суму 41 862 крб. Знову розпочалися релігійні утиски, обкладання податками, земля була повністю конфіскована. Виконуючи рішення партії про атеїстичне виховання населення, рішенням Волинського облвиконкому № 696 від 13.11.1963, церква в селищі Шацьк була закрита, знята з реєстрації, у тому числі як пам'ятка, і віддана під склад комунгоспу⁵¹. Частина ікон, богослужбових книг і начиння було передано на збері-

Рис. 31. Шацьк. Церква Різдва Пресвятої Богородиці і перехрестя. Фото С. Лончука, 2012 р.

Рис. 32. Шацьк. Церква Різдва Пресвятої Богородиці. Західний фасад. Фото С. Лончука, 2012 р.

гання в церкву с. Світязь. Після закриття церкви місцева влада не знала, як використати споруду храму, і вона була закрита та руйнувалася.

У 1989 р. була зареєстрована релігійна громада селища Шацьк і в 1990 р. розпочалася відбудова церкви. Основні роботи проводились за кошти парафіян, допомагав і місцевий колгосп «Україна»⁵².

З 25 червня 1991 р. будівля функціонує як храм. На дзвіниці церкви знаходяться 4 дзвони, зокрема 3 сучасні, відлиті у Нововолинську. Частина ікон, книг та іншого начиння повернуто з церкви с. Світязь. Церква була урочисто освячена 08.10.1994, на свято преподобного Сергія Радонезького. Церква за всі періоди свого існування назви не змінювала.

Селище Головне, Головненська ОТГ Ковельського району. Церква Святої Трійці та дзвіниця, 1841 р. (Рис. 36–45).

Пам'ятка архітектури і містобудування національного значення (постанова Ради Міністрів УРСР

⁴⁸ Выявление и классификация зданий и сооружений Волинской области по историко-архитектурной и градостроительной ценности. Любомльский район. КИЕВНИИТИ. Киев, 1986.

⁴⁹ ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 37. Арк. 446–449.

⁵⁰ Любомльський краєзнавчий музей. Акт обстеження церкви смт Шацьк від 25.03.1951.

⁵¹ Рожко В. Православні монастирі Полісся. Луцьк, 1996. С. 182.

⁵² Газета «Наше життя». № 67. 04.06.1991.

Рис. 33. Шацьк. Церква Різдва Пресвятої Богородиці. Північний фасад. Фото С. Лончука, 2012 р.

Рис. 34. Шацьк. Церква Різдва Пресвятої Богородиці. Апсида з південно-східного боку. Фото С. Лончука, 2012 р.

№ 442 від 06.09.1979, церква: охоронний № 1041/1, дзвіниця: охоронний № 1041/2).

Церква в с. Головне вперше згадується у 1482 р.⁵³. Станом на 1533 р. храм був покинутий⁵⁴. У 1618 р. церква згадується як Покровська⁵⁵.

Невідомо коли церква перейшла в унію, але вже в 1620 р., за вказівкою уніатського єпископа Афанасія Пакости, у Любомлі проводився церковний собор, де був також священник церкви с. Головне⁵⁶.

Гетьман Іван Виговський як староста Любомльський, колятор і опікун місцевих церков виконав у своєму старостві в 1659 р. Гадяцьку угоду і вивів церкви староства з-під юрисдикції уніатського єпископа Якова Суші і перевів їх у православ'я.

⁵³ Gil Andrzej. Prawosławna eparchia Chełmska do 1596 roku. *Archiwum Chełmskie*. T. III. Lublin-Chełm, 1999. S. 150.

⁵⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych. *Rocznik Chełmski*. T. 1. 1533. (ks. p. 34).

⁵⁵ Акты издаваемые Виленскою комиссією для разбора древних актов. Т. XXVII. Акты Холмского гродского суда. Вильна, 1900. С. XCI.

⁵⁶ Холмская церковная жизнь. 1/1906. № 6. С. 192.

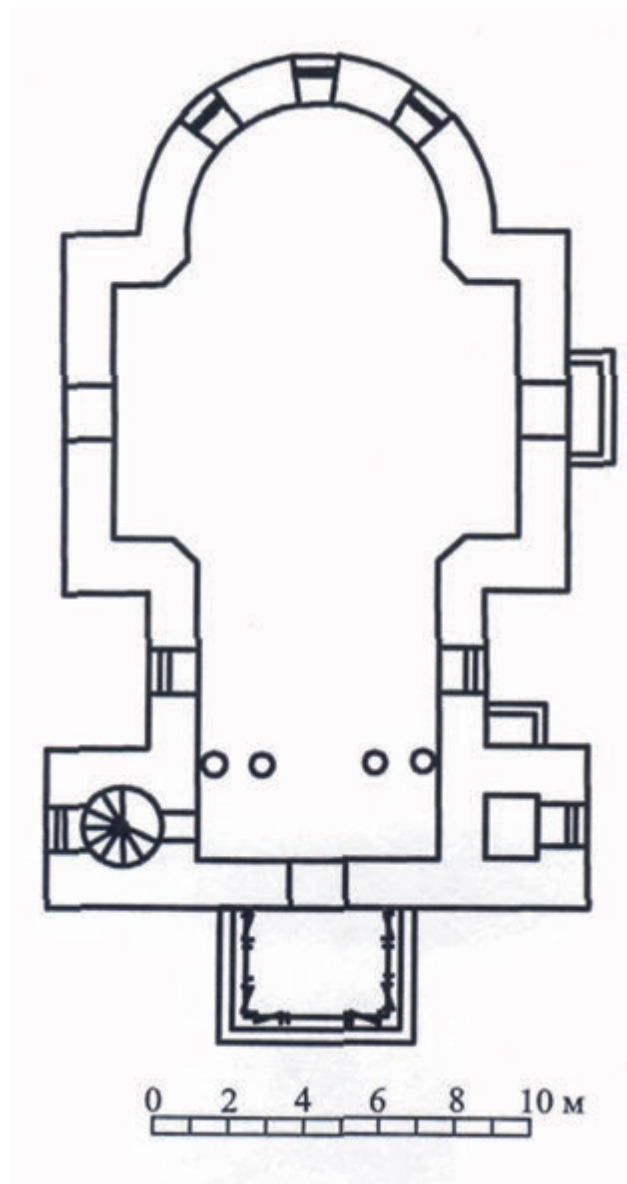

Рис. 35. Шацьк. План церкви Різдва Пресвятої Богородиці. 1959 р.

Серед них була і церква с. Головне. Після страти І. Виговського у 1664 р. всі церкви знову були наведені в унію⁵⁷.

У візитації Любомльського деканату в 1793 р. о. Варфоломієм Назаревичем відзначається, що між вівтарем і стіною був тісний прохід, що говорить про вплив католицьких обрядів⁵⁸.

У 1795 р. територія Любомльщини відійшла до російської імперії. Уже в 1796 р. благочинний доповідав, що парафіяни Троїцької церкви с. Головне прийняли православ'я⁵⁹.

⁵⁷ Gil A. Chełmska diecezja unicka 1596–1810. T. 1. S. 88.

⁵⁸ Bobryk W. Usytowanie ołtarza w cerkwiach unickich, a praktyka «Obhodu» w czasie Liturgii na terenie dekanatów — Kaszogród, Luboml i Ratno... С. 192.

⁵⁹ ДАЖО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 376 (505). Арк. 54, 294.

Рис. 36. Головне. Троїцька церква. 1970-ті рр.

Рис. 38. Головне. Церква Св. Трійці. Фото О. Остапюка, 2007 р.

У кліровій відомості за грудень 1796 р. церква записана під назвою Зішестя Святого Духа і належала до Житомирської єпархії. Дерев'яна церква була ще придатна до священослужіння⁶⁰. У 1804 р. церква знову записана під назвою Троїцької⁶¹.

8 травня 1820 р. сталася пожежа і церква повністю згоріла. Люди, які збіглися, не змогли її врятувати. Тоді ж згоріло 8 селянських хат із забудовами, інші будівлі люди оборонили від вогню⁶². Старожили розповідають, що церква, яка згоріла, стояла за 100 м на північний захід від нинішньої.

Через 20 років, у 1841 р., старанням графа Бралицького була збудована нова мурована церква з кам'яною дзвіницею при вході⁶³. Церква збудована в класичному стилі, є різновидом центричної споруди, в композиції якої відчувається вплив петербурзької архітектури XIX ст. Цегляна, тинькована, хрестоподібна в плані (західна частина видовжена), з ротондою у центральній частині, перекритій куполом на високому барабані. Гілки хреста перекриті напівциркульними склепіннями з розпалубками, розкриті в підкупольний простір високими арковими прорізами, зовні купол увінчаний колоною з яблуком. Усі частини будівлі згруповані в суворому підпорядкуванні центру, підкреслюють його основне значення у загальній композиції. Площини фасадів розкреслені горизонтальним рустом⁶⁴.

На відміну від інших центричних хрещатих храмів, збудованих на Волині за подібною об'ємно-просторовою структурою, архітектурним формам Троїцької церкви притаманні монументальність і деяка присадкуватість. Це помітно в пропорціях фасадів і підбанника верху, в низьких трикутних фронтонах, які завершують торці рамен просторового хреста, а в інтер'єрі — у формі арок, що

Рис. 39. Головне. Церква під час обклеювання пінопластом та дзвіниці. Фото В. Галевського, 2011 р.

об'єднують наву з раменами просторового хреста. Замість звичайних півциркульних арок тут застосовані трицентрові «мальовані», ніби притиснуті вагою масивного центру⁶⁵.

Окремо від церкви, по осі її західного фасаду, знаходиться дзвіниця, покрита шоломоподібною чотиригранною покрівлею хвилястого контуру з перехватом в основі, увінчана колоною з яблуком. Цегляна, квадратна в плані, двоярусна. Перший ярус дзвіниці — прохід на територію церкви, другий — власне дзвіниця з арковими прорізами для дзвонів⁶⁶. Над високими прямокутними входами східного й західного фасадів дзвіниці розміщується характерне для класицизму півциркульне вікно. Кути першого та другого ярусів будівлі підкреслені пілястрами⁶⁷.

Територія, на якій знаходяться церква і дзвіниця, становить 0,40 га, огорожена невисоким муром. У 2006 р. розпочаті роботи з внутрішнього розпису храму. Тоді у Троїцькій церкві зберігався іконостас, крісла і підсвічник XVIII — першої пол. XIX ст. У 2011 р. церкву було утеплено пінополістиролом

⁶⁰ ДАВО. Ф. 35. Оп. 5, Спр. 1. Арк. 83.

⁶¹ ДАВО. Ф. 35. Оп. 5, Спр. 8. Арк. 60.

⁶² Лазарук В. Світязь. Луцьк: Вежа, 2002. С. 183.

⁶³ ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 30. Арк. 121–124.

⁶⁴ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 2. Киев, 1985. С. 95–96.

⁶⁵ Годованюк О. М. Монастирі та храми Волинського краю. Київ: Техніка, 2004. С. 141–142.

⁶⁶ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР... С. 95–96.

⁶⁷ Годованюк О. М. Монастирі та храми Волинського краю. Київ: Техніка, 2004. С. 142.

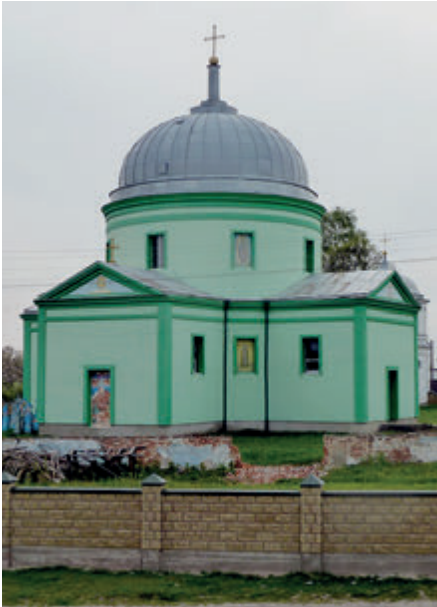

Рис. 40. Головне. Церква після ремонту, залишки знищеного муру та новий паркан.
Фото В. Галевського, 2016 р.

Рис. 42. Головне. Дзвіниця.
Фото В. Завади, 1986 р.

Рис. 43. Головне. Дзвіниця.
Фото О. Остаюка, 2000 р.

Рис. 44. Головне. Церква Св. Трійці. Іконостас. Фото С. Лончука, 2019 р.

та поштукатурено, що негативно позначилося на архітектурному вирішенні екстер'єру храму: було знищено горизонтальний руст, який членував площини фасадів, а також змінено їх кольорове вирішення: з білого на зелений. Пізніше було знищено низький мур, що був збудований в той самий період, що і храм, та збудовано високий паркан з блоків. Виготовлено новий іконостас (його попередника було передано до Волинського краєзнавчого музею), інтер'єр храму заново розписано.

Село Світязь, Шацька ОТГ Ковельського району. Церква св. Петра і Павла з дзвіницею, поч. 1840-х рр. — 1846 р. (Рис. 45–49).

Пам'ятка архітектури і містобудування національного значення (постанова Ради Міністрів УРСР № 442 від 06.09.1979, церква: охоронний № 1043/1, дзвіниця: охоронний № 1043/2).

У 1531 р. вперше згадується церква і парафія в с. Світязь. Парафія тоді входила в склад Любомль-

Рис. 45. Світязь. Церква. Вигляд з північного сходу. Фото С. Лончука, 2013 р.

ської протопопії⁶⁸. Церква після 1596 р., вже на початку XVI ст., була уніатською.

Після III поділу Польщі в 1795 р. вся колишня територія Любомльського староства була знову приєднана до Волині і почався процес навернення уніатських священників і прихожан в православ'я. У 1796 р. священник с. Світязь Василь Лобачевський, який був в унії, прийняв присягу і перейшов у православ'я⁶⁹. Світязьку церкву віднесли до Любомльського благочинного округу Володимир-Волинського повіту Житомирської єпархії. У відомостях про церкву від 23 грудня 1796 р. зазначено, що церква дерев'яна, стара, до богослужінь придатна⁷⁰.

22 січня 1834 р. дерев'яна церква в с. Світязь згоріла від недопаленої свічки. Через те, що поряд не було води і не скоро зібралися люди, то пожежу загасити не зуміли, врятували і винесли тільки легкі речі, книги, копії метричних книг починаючи з 1799 р.⁷¹.

Вже у 1835 р. стараннями прихожан замість згорілої церкви була побудована дерев'яна каплиця з дзвіницею, яка мала ту ж присвяту. Можливо, нову каплицю перенесли в нове місце ближче до озера. На початку 1840-х рр. стараннями графа

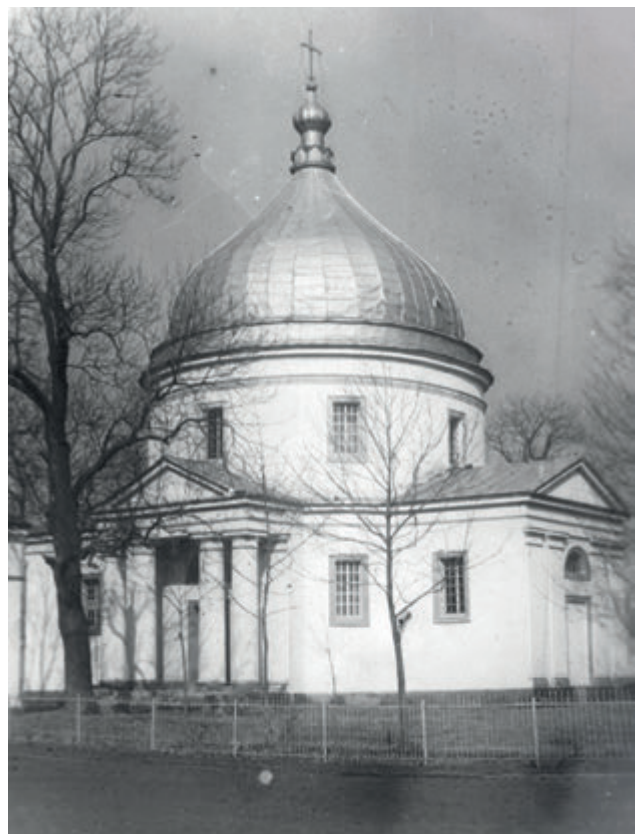

Рис. 46. Світязь. Церква з південно-східного боку. 1970-ті рр.

Владислава Браницького розпочато будівництво мурованої церкви. У 1844 р. вона була ще не по-

⁶⁸ Gil Andrzej. Prawosławna eparchia Chełmska do 1596 roku. *Archiwum Chełmskie*. T III. Lublin-Chełm, 1999. S. 162, 236.

⁶⁹ ДАЖО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 376 /505/. С. 293.

⁷⁰ ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 1. Арк. 78.

⁷¹ Лазарук В. Світязь. Луцьк-Вежа, 2002. Т. 1. С. 192.

Рис. 47. Світязь. Церква. Вигляд з південного заходу.
Фото С. Лончука, 2013 р.

Рис. 48. Світязь. Церква, дзвіниця та брама з південного боку.
Фото С. Лончука, 2017 р.

вністю закінчена⁷², після смерті графа її будівництво завершувалося під опікою графині Розі Станіславівни Браницької (з родини Потоцьких). У 1846 р. церква була освячена.

Храм побудований на східному березі озера Світязь. Церква поштукатурена, однокупольна, центральна частина побудована на основі кола. До неї прибудований із заходу притвор, зі сходу — вітварна частина. З півдня і півночі до центральної частини прибудовані чотириколонні тосканські

⁷² ДАВО. Ф. 35. Оп. 5. Спр. 30. Арк. 205–207.

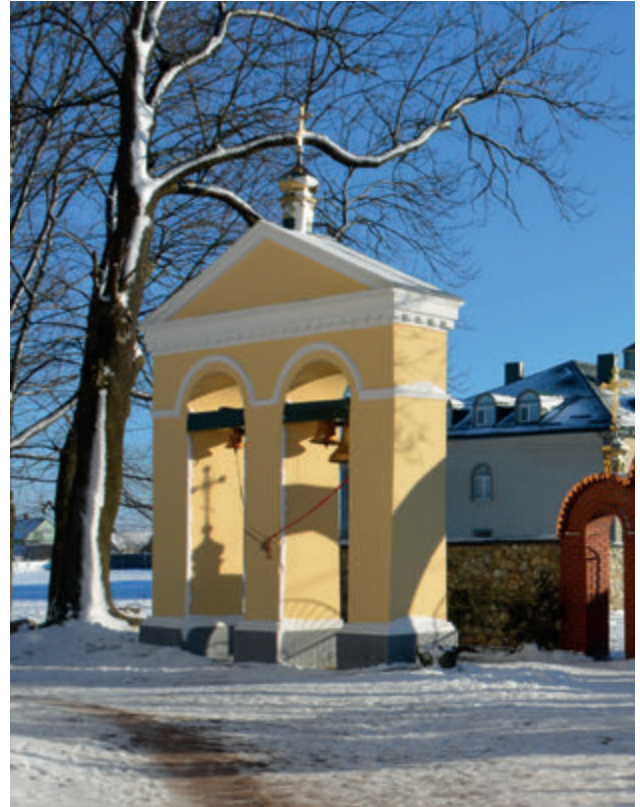

Рис. 49. Світязь. Дзвіниця. Фото С. Лончука,
2017 р.

портики з двосхилим дахом. Дах над притворною і вітварною частинами двосхилий, покрівля з бляхи. Центральна частина виступає за відмітки даху притвору, вітваря і портиків другим ярусом круглої форми, який завершується куполом, що переходить в невеликий барабан, завершений маківкою з хрестом. Другий ярус завершується карнизом. Фасади церкви поштукатурені, плоскі, за винятком західного фасаду притвору, де з двох сторін від входу до церкви виконано по дві пілястри нескладної форми. Вікна прямокутні, з простими обрамленнями. Виняток становлять аркові вікна, що розміщуються над входом до церкви.

На південь від споруди по осі південного фасаду розміщена трипілонна, аркова дзвіниця без цоколя, увінчана трикутним фронтоном.

В основу споруди церкви покладена традиційна для України тридільна схема, трансформована під впливом класицизму в центричну композицію — ротонду, яка відображає вплив петербурзької архітектури XIX ст. Розвинутий монументальний купол церкви підпорядковує собі всі частини будівлі, створюючи характерний для Волині силует⁷³.

⁷³ Охоронна зона пам'ятника архітектури. Петропавлівська церква с. Світязь Любомльського району. Волинський обласний відділ в справах будівництва і архітектури. 1981.; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 2... С. 97.

Храм діяв постійно. У церкві збереглися іконостас і царські врата XVIII ст. Окрасою інтер'єру храму є іконостас із різьбленими дерев'яними, досить несподіваними для класицистичної споруди бароковими за характером деталями.

Вплив цього стилю виявляється, зокрема, в обрамленні медальйонів круглої та складної форми, у які вміщено ікони. Царські врата прикрашені витонченим рослинним орнаментом, у який вплетено грона винограду та чотири медальйони складної форми. У двох верхніх медальйонах зображено Благовіщення, а в двох інших — незвично закомпоновано зображення чотирьох Євангелістів — по два в кожному медальйоні⁷⁴.

У 1990-х рр. деякі вікна другого ярусу церкви були замуровані, пізніше було замінено покрівлю храму, до вівтарної частини церкви добудовано паламарку, зроблено опалення у храмі, до притвору зроблено прибудову. Церква разом з виділеною ділянкою для монастиря (1,25 га) загороджена високим муром з річкового каменю, з південного боку від храму вимуровано з червоної цегли потрібну вхідну арку. У 2016 р. змінено колір фасадів церкви — з білого на жовтий.

У 2003 р. на південь від церкви розпочалося будівництво чоловічого монастиря під керівництвом настоятеля ієромонаха Арсенія (Дем'янчука). Збудовано триповерховий мурований братський корпус з двома храмами: на першому поверсі — на честь св. Олексія, чоловіка Божого, на другому — на честь ікони Богородиці «Спорительки хлібів». Між церквою св. Петра і Павла та братським корпусом збудовано дерев'яний літній храм-вівтар.

Різноманітними є і дзвіниці згаданих церков, хоча й усі декоровані в стилі класицизму. Дзвіниця 1780-х рр. в Любомлі примикає до церкви, прямокутна в плані, ззовні — двоярусна, всередині — п'ятиярусна, завершена високим шатром з главою, висотою близько 40 м. Дві вежі-дзвіниці 1830-х рр. в Шацьку симетрично прибудовані на південь і північ від бабинця, відтак храм нагадує принципову схему вирішення двовежових костелів барокової епохи. Двоярусні дзвіниці у с. Штунь (1867 р.) і селищі Головне (1841 р.) розташовані окремо від церков, перший ярус цих дзвіниць — прохід на територію церкви, другий — власне дзвіниці з арковими прорізами для дзвонів. Однак вони мають різний декор, а також дах: штунська дзвіниця покрита двосхилою покрівлею, увінчаною главою на високій шийі, а головненська — шоломоподібною чотиригранною покрівлею хвилястого контуру з перехватом в основі, увінчаною колоною з яблуком. Натомість окремо розміщена дзвіниця у Світазі

(1840-ві рр.) — трипілонна, двопрогонова аркада, увінчана трикутним фронтоном.

Незважаючи на порівняно невелику кількість збережених на території Любомльщини Волинської області мурованих храмів, збудованих з останньої чверті XIII ст. до другої чверті XIX ст., всі вони мають значну історико-архітектурну цінність. На жаль, жоден з храмів не зберіг свого автентичного вигляду повною мірою, кожна з описаних церков вже за роки незалежної України зазнала непрофесійних ремонтів замість фахової реставрації.

Abstract. The article presents an attempt to systematize materials related to brick church building, assembled in the form of separate abstracts about church building heritage. There is the list of brick churches which were built in the 13th — 19th centuries, which exist on the territory of the historical Liuboml area, administratively — on the territory of several hromadas (municipalities) in the northwestern part of the present-day Kovel district of the Volyn region (former Liuboml and Shatsk districts). It is also outlined architectural and design features of the churches which are based on the inventories of 1949th, 1959th, 1986th, archaeological excavations, as well as archival and contemporary photos.

Keywords: Volyn region, Kovel district, Liuboml area, brick architecture, cultural heritage, architectural monument, church, bell tower.

⁷⁴ Годованюк О. М. Монастирі та храми Волинського краю. Київ: Техніка, 2004. С. 145.

Ірина Потапчук,
Любов Бичковська

ПРИРОДНО-ЛАНДШАФТНІ ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ АРХІТЕКТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ІСТОРИЧНИХ МІСТ ВОЛИНИ

Iryna Potapchuk,
Lyubov Bychkovska

NATURAL AND LANDSCAPE FACTORS OF FORMATION OF ARCHITECTURAL IDENTITY OF HISTORICAL CITIES OF VOLYN

Анотація. Запропонована класифікація природно-ландшафтних факторів і їх складових компонентів історичних міст Волині; визначені основні функції даних чинників та їх вплив на розвиток архітектурного середовища. Розкриті особливості природно-ландшафтної підоснови окремих історичних волинських міст. Встановлені чинники формування зон найвищого композиційно-художнього потенціалу. Проаналізовані старовинні плани досліджуваних поселень. На їх основі розроблені графічні матеріали, що демонструють залежність розташування композиційно-активних зон та локації архітектурних домінант.

Ключові слова: природно-ландшафтні фактори, рельєф, гідрографія, рослинність, ґрунти, історичні міста Волині, архітектурний образ, архітектурна ідентичність, система архітектурних домінант, композиційно-активні зони.

Ландшафтна ситуація загалом має комплексний вплив на формування того чи іншого поселення. Під впливом різноманітних природно-ландшафтних факторів місто може розвиватися як компактне чи лінійне утворення, воно може бути широко відкрите на зовнішнє оточення чи бути до певної міри відособленим від нього, а також формувати своєрідну архітектурно-просторову структуру. Містобудівна еволюція історичних поселень Волині відбувалася під впливом різноманітної сукупності чинників, серед яких одну з провідних ролей відігравав саме природно-ландшафтний чинник. Своєрідність вихідної природної ситуації того чи іншого волинського поселення визначала унікальність формування його архітектурного образу.

До основних природно-ландшафтних чинників, які мали вплив на формування системи архітектурний домінант історичних міст Волині відносяться гідрографія, рельєф, ґрунти та рослинність (Рис. 1).

Природні водойми завжди були важливим чинником естетичного сприйняття архітектурних домінант. Наприклад, архітектурний ансамбль Володимира-Волинського був зорієнтований, головним чином, на водну магістраль, а архітектурні домінанти, розташовані на березі річки утворили ритмічний ряд монументальних споруд¹

Архітектурні домінанти, такі як церкви та монастирі, що були локовані на берегах річок створювали неповторний образ міста, збагачували його силует. Так, в Корці навпроти замку на протилежному березі річки знаходилась Кузьмодем'янська церква², навпроти Чарторийського замку був заснований Свято-Троїцький монастир³, у Луцьку на березі Стиру були збудовані такі архітектурні споруди, як караїмська кенаса⁴ та Покровська церква⁵, в Дубровиці на березі Горині був розташований монастир Святого Миколая⁶.

Поряд з природними водоймами необхідно відзначити важливу роль штучних, наявність яких у містах безпосередньо впливала на їх композицію, сприйняття та архітектурно-просторовий розвиток в цілому. Важливо відмітити, що влаштування штучних водойм в старовинних містах обумовлювалося тогочасними потребами міст, в залежності

¹ Рудницький А. Розвиток міст західних областей УРСР та їх соціалістична реконструкція. Львів, 1971. 56 с.

² Рычков П. Дорогами южной Ровенщины. Москва: Искусство, 1989. 176 с.

³ Рожко В. Древні святині Полісся. Луцьк.: Надстир'я, 1995. 152 с.

⁴ Колосок Б., Мах П., Санжаров Л. Луцьк: історико-архітектурний нарис. К.: Будівельник, 1972. 60 с.

⁵ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся в 2 т. Т. 2. Вінніпег — Канада, 1986. 579 с.

⁶ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся в 2 т. Т. 1. Вінніпег — Канада, 1984. 600 с.

від яких ці водойми, аналогічно природним, виконували оборонні, господарські, комунікаційні та естетичні функції, тобто антропогенні водні утворення були також поліфункціональними. До штучних водних об'єктів на Волині відносяться канали, рови та стави, влаштовані шляхом спорудження на природних водних об'єктах гребель.

З однієї сторони водонаповнені канали та рови створювалися для підвищення обороноздатності резиденцій феодалів — замків, а з іншої — вони також входили в склад загальнономіських систем фортифікацій з метою захисту посаду (міста). Прикладом першого випадку влаштування штучних водних об'єктів можуть бути передзамкові водні утворення в містах Рівному⁷, Староколястинові⁸, Дубні⁹, Острозі¹⁰, Любарі¹¹ та ін. Для укріплення оборонних кордонів замків рови та канали були влаштовані в містах Володимир-Волинському¹², Дубні¹³, Житомирі¹⁴, Корці¹⁵, Луцьку¹⁶, Олиці¹⁷, Острозі¹⁸, Рівному¹⁹ та ін.

Ще один з різновидів штучних водойм — стави існували в містах Вишнівці²⁰, Володимир-Волинському²¹, Дубні²², Ізяславі²³, Луцьку²⁴, Рівному, Сла-

Рис. 1. Класифікація природно-ландшафтних факторів територій історичних міст Волині

вугі²⁵, Староколястинові²⁶ та ін. Досить часто стави були обов'язковою передумовою наповнення водою ровів і каналів, оскільки піднімали рівень води.

Починаючи з XVIII ст. на зміну домінуючій раніше оборонній функції антропогенних водотоків на перше місце виходить естетично-композиційна, що визначається включенням штучних водойм в розпланування палацово-паркових ансамблів. Так, наприклад, дане включення в просторову структуру мали палацово-паркові ансамблі міст Вишнівця²⁷, Лабуні, Рівному²⁸, Дубні, Дубровиці, Ізяславі, Любарі, Мізочі, Острозі, Чуднові, Берестечку, Ямполі²⁹.

Одну з провідних ролей у формуванні архітектурної ідентичності історичних міст Волині відіграв рельєф. Підвищення та пагорби поряд з оборонною функцією мали якості об'єктів естетичного спрямування. Вони були виразними природно-ландшафтними акцентами, які формували своєрідний образ волинського міста. Підвищені ділянки місцевості були доміантними у творенні панорамного силуету міста. Окрім замків на підвищеннях, як правило, розташовували церкви, монастирі, костели, князівські палаци. Дуже своєрідний естетичний вигляд мали підвищення, які розташову-

⁷ Рычков П. Дорогами южной Ровенщины...

⁸ Рычков П. А., Луц В. Д. Архитектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. Київ: Техніка, 2002. 168 с.

⁹ Смолін П. Дубно, княжий мій граде! Дубно, 2001. 52с.

¹⁰ Рычков П. А., Луц В. Д. Архитектурно-мистецька спадщина князів Острозьких...

¹¹ Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). Київ — Староколястинів, 2001. 416 с.

¹² Описание замков Луцкого, Володимирского и Кременецкого. 1545 г. Киев, 1851. 232 с.

¹³ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. 2. Почаев, 1889. 1120 с.

¹⁴ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. 1. Почаев, 1888. 436 с.

¹⁵ Рычков П. Дорогами южной Ровенщины. М.: Искусство, 1989. 176 с.

¹⁶ Петров М. Волинь. Исторические судьбы юго-западного края. Санкт-Петербург, 1888. 126 с.

¹⁷ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. 2. Почаев, 1889. 1120 с.

¹⁸ Ковальський М. Етюди з історії Острога: Нариси. Острог: Острозька Академія, 1998. 288 с.

¹⁹ Рычков П. Градостроительное искусство Западной Украины XV–XIX веков: Автор. дис. ... д. архит. Москва, 1993. 64 с.

²⁰ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся в 2 т. Т. 1. Вінніпег — Канада, 1984. 600 с.

²¹ Описание замков Луцкого, Володимирского и Кременецкого. 1545 г. ...

²² Рычков П. А., Луц В. Д. Архитектурно-мистецька спадщина князів Острозьких...

²³ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. 3. Почаев, 1893. 696 с.

²⁴ Колосок Б. В. Грамота Свидригайла про Василівський і Пречистенський монастирі. *Літопис Волині*. Ч. 1., 2001. С. 41–50.

²⁵ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся в 2 т. Т. 2. Вінніпег — Канада, 1986. 579 с.

²⁶ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. 4. Почаев, 1899. 736 с.

²⁷ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. 3. Почаев, 1893. 696 с.

²⁸ Михайлишин О. До історії втраченого архітектурного ансамблю містечка Лабунь. *Острозька Академія*. Староколястинів, 2001. С. 358–364.

²⁹ Михайлишин О. Л. Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ої половини XVIII–XIX століть. Київ, 2000. 236 с.

валися біля водойм. Саме рельєф значною мірою забезпечував своєрідність міста.

Потрібно зазначити, що у випадках закладання на підвищеннях замків чи палаців, в якості композиційного завершення на схилах пагорбів влаштовували сади. У Вишнівці біля палацу на терасах пагорбів, що були обрамлені ставом і рядом тополь, знаходився чудовий сад — витвір садівника, англійця Діонісія Міклера³⁰. В Корці при замку на схилі гори також був розбитий розкішний сад, в якому були розведені рідкісні фруктові дерева та рослини³¹.

У випадку розміщення архітектурної домінан-ти поруч з замком, що завжди був розташований у виразному природно-ландшафтному середовищі забезпечувався їх тісний візуальний зв'язок. Так, у 1750 р. власник Ізяслава князь Сангушко побудував на Новому місці біля замку костел з кляштором³². У Степані в 1553 р. поруч із замком був побудований дерев'яний Свято-Троїцький храм³³.

Варто зауважити, що ґрунти, як природно-ландшафтний фактори прямого впливу не мали, але були побічним чинником. Вони виконували господарську функцію: ґрунти, що були притаманні місцевості зони Лісостепу, зумовлювали наявність великої кількості сільськогосподарських угідь, які були розміщені не лише на околицях поселення чи навколо нього, а іноді також розміщувалися на території самого міста, формуючи таким чином панораму поселення та його загальний вигляд. Дані антропогенні включення можна побачити майже на всіх старовинних картах — городи були невід'ємним атрибутом історичних поселень.

Найбільш визначним компонентом рослинності, який мав вплив на архітектурно-просторову еволюцію історичних міст Волині були ліси. Потрібно сказати про поліфункціональність даного природно-ландшафтного чинника. Ліси виконували оборонну, будівельну, господарську, торговельну та рекреаційну функції.

Зважаючи на багатофункціональність лісів за наявності придатних земель для освоєння місто продовжувало розвиватися і формувати свою територію в напрямі до лісу та поблизу нього. Крім того, деревина лісу, звичайно, використовувалася в якості будівельного матеріалу. Як відомо, старовинні замки, насамперед, в більшості випадків зводилися з дерева та мали дерев'яні укріплення. Житлові та

культові будівлі також довгий час будували з деревини. Дерево теж застосовували в господарстві на виробництво спиртних напоїв, як паливо та для виготовлення поташу.

Сільськогосподарські угіддя були невід'ємним компонентом структури історичних волинських поселень. Аграрний елемент, який був присутній в містах у великій кількості на початкових етапах їх розвитку і впливав на панорамне сприйняття та загальний образ поселення, в процесі еволюції мінімізував свій вплив як один з антропогенно-ландшафтних факторів на формування архітектурно-просторової структури міста, залишаючись при цьому існувати за межами самого поселення.

Луки, що використовувалися для випасу худоби та заготівлі сіна, як природно-ландшафтний фактор були притаманні майже всім волинським міста і отже, формували загальний образ старовинного поселення.

Таким чином, одним з визначальних факторів архітектурно-просторового розвитку поселень є природно-ландшафтні особливості місцевості. Такі чинники як рельєф та гідрографія зумовлювали на територіях історичних волинських поселень формування зон різної композиційної активності, серед яких ареали найвищого композиційно-художнього потенціалу слугували своєрідними полюсами (магітними) локації архітектурних домінант в якості замків, церков, костелів, монастирів та башт і впливали в результаті на формування їх системи та архітектурно-просторового структурування міст в цілому. Дослідження особливостей природно-ландшафтної підоснови історичних міст Волині в числі інших допомогли встановити та виявити ті естетичні і художньо-композиційні засади, які лежали в основі архітектурно-просторового структурування поселень і повинні враховуватися в сучасних умовах.

До природно-ландшафтних чинників, які утворювали зони найвищого з архітектурної точки зору локаційного потенціалу відносяться: підвищення (пагорби) — локальні (точкові) чи їх сукупність, ланцюжок (лінійні), як серед рівнинних територій так і серед водойм; високі береги річок; острови (з високими відмітками території та з поверхнею, яка невисоко підвищувалася над рівнем води); півострови; миси; прибережна територія, що безпосередньо примикала до водойми. Тут необхідно зазначити, що такі ландшафтні утворення як амфітеатри обумовлюють формування активних в композиційному відношенні ділянок територій — мисів, які знаходяться в їх геометричному фокусі, на них спрямовується простір амфітеатру³⁴.

³⁰ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. 3. Почаев, 1893. 696 с.

³¹ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. 1. Почаев, 1888. 436 с.

³² Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. 3. Почаев, 1893. 696 с.

³³ Рожко В. Древні святині Полісся...

³⁴ Колосок Б. Традиции использования рельефа в градостроительстве. Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. Киев, 1980. С. 26.

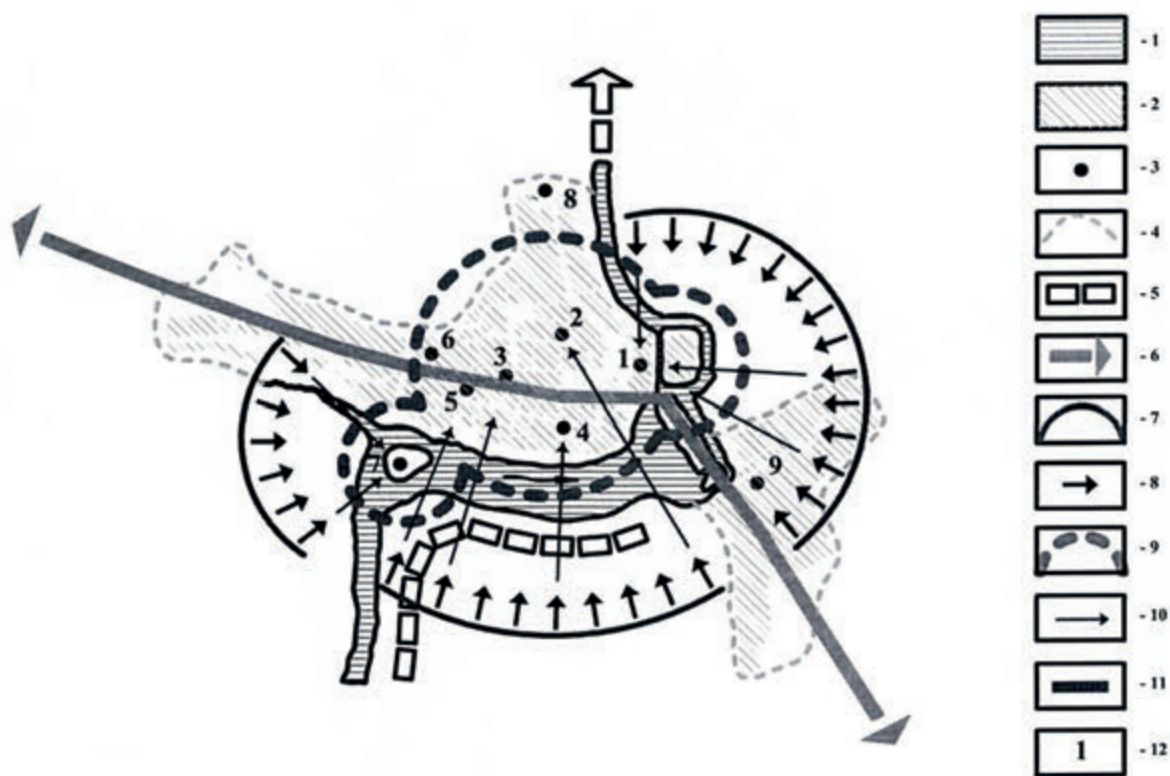

Рис. 2. Природно-ландшафтний фактор у формуванні системи архітектурних домінант м. Острога (за планом кін. XVIII ст.). Опрацювання автора

1 — водойма, 2 — міська забудова, 3 — архітектурні домінанти, 4 — межі міста, 5 — природно-композиційна вісь, 6 — головна планувальна вісь, 7 — прибережна територія в вигляді амфітеатрів, 8 — візуальна орієнтація простору амфітеатра, 9 — зони найвищої композиційної активності, 10 — напрями формування фокусів зон композиційної активності, 11 — нумерація архітектурних домінант: 1 — Богоявленська церква, 2 — Успенська церква, 3 — Миколаївська церква, 4 — Успенський костел, 5 — монастир кармелітів, 6 — синагога, 7 — єзуїтський колегіум, 8 — монастир капуцинів, 9 — Воскресенська церква, 10 — Луцька башта, 11 — Татарська башта.

Дані зони межували з ділянками меншого композиційно-художнього потенціалу — такими, що прилягали до вище згадуваних територій (були суміжними з ними), мали невеликі перепади рельєфу, були дещо віддалені від водойм і втрачали з ними візуальних контакт.

Загалом, досліджуючи природно-ландшафтні характеристики волинських поселень, їх можна класифікувати за особливостями рельєфу та гідрографічного чинника. Відповідно до першого фактора міста поділяються на відносно рівнинні та горбисті; другого — на такі, що мали розгалужену гідрографічну мережу (головна річка, її притоки, рукави), та більш спрощену (головна річка — звивистий чи прямолінійний характер та струмки). Ці природно-ландшафтні особливості й обумовлювали формування зон найвищої композиційної активності — їх локацію, кількість, розміри, конфігурацію в плані. Яскравими прикладами історичних волинських міст різних видів можуть бути Острог, Луцьк (перший підвид), Староконстантинів, Дубно (другий підвид); другого — Острог, Луцьк, Староконстантинів (перший підвид), Дубно (другий підвид).

Так, аналізуючи старовинний план Острога кінця XVIII ст. можна помітити, що архітектурні домінанти розмістилися на територіях, які утворюють зони найвищої композиційної активності, які сформувалися на прибережній території поселення: одна з них знаходилася безпосередньо в вигині річки Грабарки, що утворювала рогоподібний півострів (тут знайшли локацію такі містобудівні акценти як монастир кармелітів, синагога, єзуїтський колегіум, Татарська башта), друга, вище за рельєфом — на захід від першої, поруч з нею в близькості до річки (церкви Богоявленська, Успенська, Миколаївська, костел, Луцька башта), третя — на правому березі Вілії, яка особливістю свого русла утворювала тут мисоподібну ділянку (Воскресенська церква) (Рис. 2).

Таким чином, природно-ландшафтна ситуація Острога обумовлювала утворення трьох композиційно-активних зон, природний потенціал яких був використаний для локації архітектурних домінант. З огляду на природно-ландшафтні характеристики місцевості найвища композиційна активність була закладена на території Лівобережжя, яка містила дві зони, що зливались, немов би переходячи одна

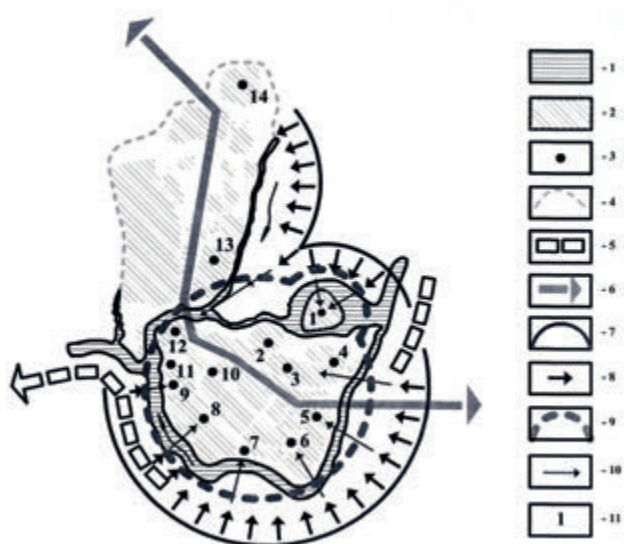

Рис. 3. Природно-ландшафтний фактор в формуванні системи архітектурних домінант м. Луцька (за планом кін. XVIII ст.). Опрацювання автора

1 — Троїцька церква (замкова), 2 — монастир шаріток, 3 — монастир єзуїтів, 4 — монастир бригіток, 5 — монастир домініканців, 6 — синагога, 7 — кенаса, 8 — монастир кармелітів, 9 — вірменська церква, 10 — Покровська церква, 11 — церква Якова, 12 — Братська церква, 13 — Пречистенський монастир, 14 — Василівський монастир

в одну — саме тут була локована велика кількість архітектурних домінант, на відміну від зони композиційної активності правобережжя, що займала меншу площу в порівнянні з першими двома. Завдяки даному природно-ландшафтному розташуванню містобудівних акцентів, між ними забезпечувався візуально-композиційний просторовий зв'язок, в результаті чого вони сприймалися як елементи цілісного архітектурного образу міста.

Завдяки своєрідному природно-ландшафтному розташуванню ці архітектурні домінанти приймали активну роль в формуванні образу окремих структурних частин Острога. Так, Богоявленська церква, розташована на природній домінанті, підносила над іншими будівлями замкового комплексу, збирала і організовувала весь простір подвір'я в одне ціле і була невід'ємним компонентом навколишнього ландшафту³⁵. Активну композиційну роль в формуванні образу центральної частини Острога відігравав єзуїтський колегіум, який будучи найкрупнішою спорудою чітко виділявся в панорамі міста, яка розкривалася від замку, що можна побачити на перспективному рисунку кінця XVIII ст.³⁶. На північний схід від замку недалеко від міських воріт на Ізяслав був розміщений монастир кармелітів, який за величиною значно поступався будовам єзуїт-

ського колегіуму, проте в силу свого розташування на відносно рівнинній місцевості відігравав роль містобудівного акценту, що підкоряв собі прилеглу територію, розташовану в вигині річки Грбарки і обмежену двома планувальними осями — трактами на Ізяслав та Новоград-Волинський³⁷. Важливу роль в формуванні архітектурного обличчя центру Острога відігравав Успенський костел, що розмістився в 100 м від замку³⁸.

У ландшафті поселення можна виділити один головний амфітеатр, що був утворений плином річок Грбарки та Вілії і розміщувався на сході міста, а в його геометричному фокусі знаходився рогоподібний півострів. Отже, таким чином, здійснювалася візуальна орієнтація простору території півострова, яка формувала першу композиційно-активну зону.

Своєрідність природно-ландшафтної ситуації Луцька на кінець XVIII ст. зумовила формування двох зон найвищої композиційної активності, які визначалися двома штучними островами (утвореними за рахунок влаштування штучних каналів та рукавів Стиру). Перша зона визначалася замковим островом, де був локований Верхній замок; друга — була сформована міським островом, який на той час поглинув територію Окольного замку в результаті редукування штучного каналу (монастирі шаріток, єзуїтів, бригіток, домініканців, кармелітів, синагога, караїмська кенаса, церкви Покровська, Братська, Св. Якова, вірменська) (Рис. 3). Друга з композиційних зон за розмірами значно перевищувала першу і зливалася з нею. Ці зони володіли високим композиційно-художнім потенціалом, що і пояснює наявність великої кількості архітектурних домінант розміщених на їх території. В системі архітектурних домінант, яка склалася в образі старого міста з огляду на специфіку природно-ландшафтної підоснови був утворений досить щільний візуально-композиційний просторовий зв'язок, що надавав цим містобудівним акцентам значення групової архітектурної домінанти. Вертикальні архітектурні орієнтири, що розміщувалися за межами міського острова на правому березі Глушця — монастирі Пречистенський та Василівський, були локовані вздовж даної водойми і теж мали візуальний зв'язок один з одним, а останній в силу свого розташування на ближчій віддалі від великого острова забезпечував візуально-композиційний зв'язок між двома розмежованими частинами міста.

Підвищені ділянки рельєфу території Луцька теж були вміло використані як природні акценти для розміщення на них архітектурних домінант.

³⁵ Хведась А. Острозький державний історико-культурний заповідник. Львів: Каменяр, 1985. С. 15.

³⁶ Рычков П. Дорогами южной Ровенщины... С. 91.

³⁷ Там само. С. 94.

³⁸ Там само. С. 94–95.

На пагорбах знаходились церква Іоана Богослова³⁹, Святого Дмитра⁴⁰, Святого Миколая⁴¹, Пречистенський та Василівський монастирі⁴².

Важливим природно-ландшафтними утвореннями місцевості, яку зайняло поселення були три «амфітеатри», утворені своєрідністю гідрографічної мережі. Перший і найбільший з них був сформований плином річки Стир та знаходився на її лівому березі на півдні міста; другий визначався руслом Малого Глушця, в тому місці, де водойма огинала Верхній замок і розміщувався на північ від останнього; третій амфітеатр формувався Глушцем і не мав такого чіткого окреслення, як два попередні, іншими словами його природний потенціал був нижчий — скоріше за все це була територія, що тяжіла до річки. У геометричному фокусі двох перших амфітеатрів знаходилися міський та замковий острови відповідно, територія яких була візуально орієнтована даними ландшафтними утвореннями. Третій амфітеатр здійснював візуально-композиційну орієнтацію правого берегу Глушця та, зокрема, архітектурних доміант, локованих на даній ділянці території.

Зважаючи на рівнинну поверхню території Старокостянтинова, тут у формуванні зон найвищої композиційної активності домінуючу роль відіграв гідрографічний чинник (Рис. 4). Так, особливість річкової мережі міста утворила три композиційні зони — ділянки, які володіли високою композиційною активністю: дві з них визначалися штучними островами (в результаті влаштування штучних каналів) — міським (монастир домініканів, Успенська церква, міські брами Старицька, Кузьминська, Слуцька) та замковим (Троїцька церква), а третя являла собою мисову ділянку, розміщену в межиріччі Ікопоті та струмка (Богородицька церква). Дані зони мають спільні точки дотику і відповідно умовний поділ, тому їх можна об'єднати в одну цілісну зону, в якій сукупність містобудівних акцентів утворює одну групову архітектурну доміанту. З огляду на дану властивість формування композиційної зони, в системі архітектурних доміант добре розвинутий був візуально-композиційний просторовий зв'язок.

Особливістю гідрографічної мережі поселення також було обумовлено формування головного амфітеатру, який знаходився на правому березі Случі. В геометричному фокусі даного амфітеатру знаходилася територія старого міста та прилеглі

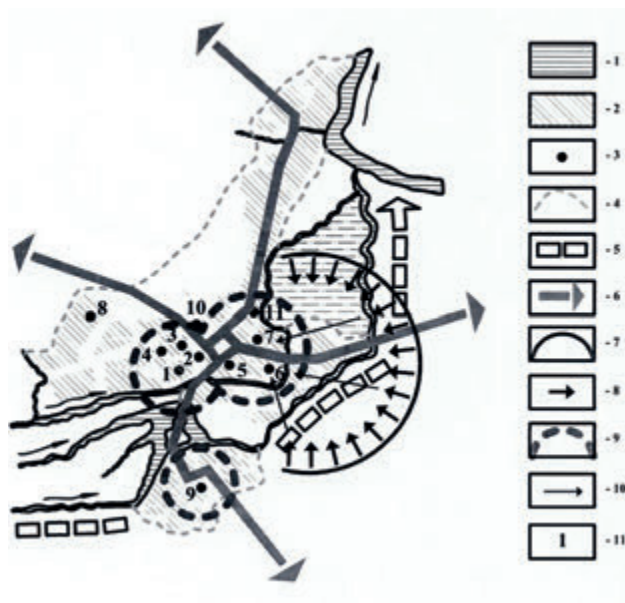

Рис. 4. Природно-ландшафтний фактор в формуванні системи архітектурних доміант м. Старокостянтинова (за планом кін. XVIII ст.). Опрацювання автора.

1- Троїцька церква (замкова), 2 — Богородицька церква, 3 — монастир домініканів, 4 — Старицька брама, 5 — Кузьминська брама, 6 — Слуцька брама, 7 — Успенська церква

до неї ділянки, тобто міський та замковий острови, а також мисові частини, утворені межиріччям двох річок та їх приток. Отже, даний амфітеатр здійснював візуальну орієнтацію системи архітектурних доміант всього міського простору.

Аналізуючи розміщення архітектурних доміант поселення Дубного, за особливістю їх місця локації можна виділити три зони найвищої композиційної активності (Рис. 5). Перша — найбільша охоплює територію старого міста в вигині річки і являє собою мисову ділянку місцевості — тут розміщена найбільша кількість архітектурних доміант (замок, костел Яна Непомука, церкви Миколаївська та Іллінська, монастир бернардинів, синагога). Друга і третя зони включають островні ділянки території — острів старого городища та острів локації Спасо-Преображенського монастиря. Всі три зони за своїм розташуванням в плані мають спільні точки дотику і переливаються одна з одною, утворюючи один композиційний вузол, що вміщує в себе всі згадані зони. Таким чином, з огляду на природно-ландшафтну ситуацію місцевості найбільшою композиційною активністю володіла підвищена мисова територія лівобережжя, природний потенціал якої і був використаний для формування системи архітектурних доміант.

Завдяки майже рівнинній місцевості, на якій були локовані архітектурні доміанти та їх «тісному» взаєморозташуванню вони мали сильний візуально-композиційний просторовий зв'язок, за-

³⁹ Колосок Б., Мах П., Санжаров Л. Луцьк: історико-архітектурний нарис. Київ: Будівельник, 1972. С. 7.

⁴⁰ Там само. С. 15.

⁴¹ Колосок Б. Традиции использования рельефа в градостроительстве... С. 27.

⁴² Колосок Б. В. Грамота Свидригайла про Василівський і Пречистенський монастирі... С. 45.

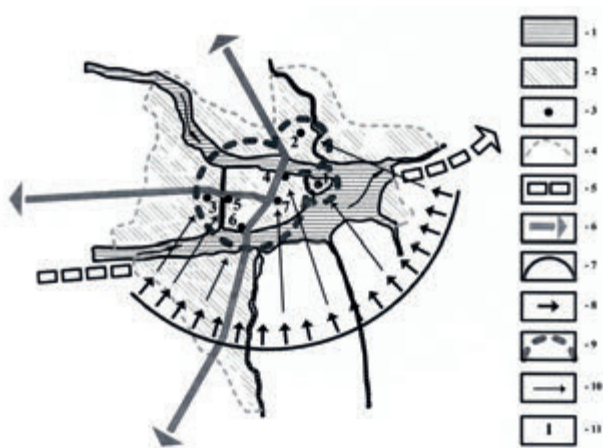

Рис. 5. Природно-ландшафтний фактор в формуванні системи архітектурних домінант м. Дубна (за планом кін. XVIII ст.). Опрацювання автора.

1 — замок, 2 — костел Яна Непомука, 3 — Миколаївська церква, 4 — синагога, 5 — Іллінська церква, 6 — монастир бернардинів, 7 — Спасо-Преображенська церква, 8 — монастир кармеліток, 9 — Георгіївська церква

вдяки чому сприймалися як одна групова домінанта старої частини поселення. Двоє з містобудівних акцентів — монастир кармеліток та Георгіївська церква, що були розташовані відповідно на віддаленій та розмежованій гідрографією ділянках композиційно поєднували дані частини міста.

Варто зауважити, що при наявності рівнинної поверхні в місті Дубно навіть незначні підвищення відігравали роль природних домінант, що і були використані для формування містобудівних акцентів. Так, на ледь помітному підйомі рельєфу був розташований монастир кармеліток⁴³. Характерною ландшафтною природною домінантою був невеликий острів Кемпа на південь від Луцької брами, що невисоко піднімався над водою і був оточений з усіх сторін водами широкого Сурмицького ставу. Даний природний вузол був використаний для будівництва тут ансамблю Спасо-Преображенського монастиря⁴⁴, храм якого знаходився на найвищій точці пагорбу⁴⁵.

Природно-ландшафтна ситуація поселення утворила три «амфітеатри» — східний, південний та західний, в геометричному фокусі першого з яких знаходився острів старого городища та територія замку; другий був орієнтований на територію мисової частини поселення, де розмістилося старе місто; третій — фокусувався на території Спасо-Преображенського острова. Таким чином, візуальна орієнтація простору території найбільшої кількості архітектурних домінант здійснювалася південним амфітеатром, з якого відкривався найбільш виразний архітектурний образ поселення.

Підводячи підсумки, необхідно зазначити, що в залежності від специфіки природно-ландшафтних середовища історичні міста Волині відрізняються між собою кількістю зон, їх розмірами, кількістю архітектурних домінант та щільністю їх розташування в межах ареалу зон, а також самим природно-ландшафтним чинником, який лежав в основі утворення даних територій. Щодо останнього, то в формуванні одних зон були задіяні як гідрографія, так і рельєф (дві лівобережні зони Острога, всі дві зони Луцька), інших — лише гідрографічний чинник (правобережні зони Острога, всі зони Старокостянтинів та Дубно). Загалом наявність більшого різноманіття природно-ландшафтних утворень обумовлювало формування відповідно більшої кількості зон найвищої композиційної активності.

Аналізуючи сучасну природно-ландшафтну ситуацію поселень, необхідно зауважити, що в окремих містах відбулися певні зміни стосовно кількості, розмірів зон та факторів, який лежав в їх основі. Так, наприклад дві острівні зони Луцька втратили в якості формотворчого гідрографічний чинник, зараз їх організовує лише рельєф; в Старокостянтиніві теж спостерігається зникнення гідрографічних об'єктів, проте не повне, а часткове в результаті чого також зникли острівні елементи міста, проте, зони залишаються композиційно активними за рахунок їх мисового положення; в Дубно одна з зон (острівна — місце локації Преображенської церкви), яка утворювалася особливістю гідрографії взагалі зникла як така. Приведені факти свідчать про естетичну деформацію середовища, в якому була сформована система архітектурних домінант. Що не могло не позначитися на їх загальному сприйнятті. Однак негатив можна ліквідувати в результаті містобудівельних регенеруючих заходів — відновлення історичного природно-ландшафтного середовища.

Abstract. The classification of natural and landscape factors and their components of the historical cities of Volyn is proposed; the main functions of these factors and their influence on the development of the architectural environment are determined. The peculiarities of the natural landscape sub-base of individual historical cities of Volhynia are revealed. The factors of formation of zones of the highest compositional and artistic potential are established. Ancient plans of the studied settlements were analyzed. On their basis, graphic materials were developed, demonstrating the dependence of the location of compositionally active zones and the location of architectural dominants.

Keywords: natural and landscape factors, relief, hydrography, vegetation, soils, historical towns of Volyn, architectural image, architectural identity, system of architectural dominants, compositionally active zones.

⁴³ Рычков П. Дорогами южной Ровенщины... С. 138.

⁴⁴ Смолін П. Дубно, княжий мій граде! Дубно, 2001. С. 25.

⁴⁵ Рычков П. Дорогами южной Ровенщины... С. 137.

УДК 72.03 (477.8)

Богдан ПРИЩЕПА,
Олена ПРИЩЕПА

ЗАМОК КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ У СТАРОКОСТЯНТИНОВІ: ПЛАНУВАННЯ, СИСТЕМА ОБОРОНИ ТА ЗАБУДОВА

Bohdan PRYSHCHЕРА
Olena PRYSHCHЕРА

THE CASTLE OF THE OSTROZKY PRINCES IN STAROKOSTYANTYNIV: PLANNING, DEFENSE SYSTEM, AND BUILDINGS

Анотація. У статті на основі комплексного аналізу писемних, картографічних та археологічних джерел розглядаються топографія, планування, оборонні споруди, локалізуються окремі об'єкти Старокостянтинівського замку князів Острозьких. У планувальній структурі замку виділяються дитинець і пригородок, його загальна площа становила близько 2 га. Однією з особливостей Старокостянтинівського замку було те, що він формувався не еволюційним шляхом, як багато інших замків Волині, а був збудований за короткий проміжок часу, в 60–80-х рр. XVI ст. князем Василем-Костянтином Острозьким. Ще одна особливість — це розміщення основних князівських будівель на пригородку, який мав потужні мури, тут знаходився мурований князівський будинок, підсилений баштою, в той же час дитинець являв собою значно простіше дерево-земляне укріплення.

Ключові слова: замок, Старокостянтинів, князі Острозькі, Волинь, Україна

У володіннях князів Острозьких у кінці XVI ст. на Волині нараховувалося щонайменше 20 замків. На думку дослідників, лише три з них (Острог, Дубно, Старокостянтинів) могли виконувати роль порівняно сталих князівських резиденцій¹. На відміну від Острога і Дубна, які знаходились у центральній частині Волині (на Волинській височині), Старокостянтинів був розташований на південно-східному пограниччі Волині, на шляху, яким татарські загоны рухалися під час грабіжницьких нападів на Волинь і Поділля. Місто і потужний замок стали важливим вузлом оборони на Чорному шляху.

Історіографія. Ранню історію Старокостянтинова, розбудову міста і замку висвітлювали в своїх публікаціях В. Г. Переговський, О. І. Баранович, О. М. Годованюк, П. А. Ричков, В. Б. Атаманенко та І. В. Рибачок. Археологічні дослідження в Старокостянтиніві проводила Л. І. Виногородська. Характеристику замку подано також в низці науково-популярних і краєзнавчих публікацій².

Одну з перших ґрунтовних розвідок про ранню історію Старокостянтинова підготував В. Г. Переговський³. Він подає інформацію про початки села Колищенці, купівлю його князем В.-К. Острозьким у 1561 р., будівництво міста і замку. Дослідник використав дані про замок із описів 1636 р. і 1728 р. Ці документальні джерела зберігалися в архіві графині Констанції Ржевуської, але пізніше були втрачені. В. Г. Переговський за писемними джерелами описує замок досить детально, починаючи від зовнішньої лінії оборони, але чітко не розділяє на дві частини — дитинець і пригородок⁴.

¹ Атаманенко В., Рибачок І. Обороздатність міст південно-східної Волині в кінці XVI — першій половині XVII ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю*. Науковий збірник. Луцьк, 2009. Вип. 30. С. 142; Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. Київ: «Техніка», 2002. С. 49–50.

² Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (иллюстрированный справочник-каталог). В 4-х томах / Редкол.: Н. Л. Жариков (главный редактор) и др. Киев: «Будівельник», 1986. Т. 4. С. 225–226; Борилюк Д. Місто Старокостянтинів в оборонній системі князів Острозьких у південно-східній Волині. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог: НУОА, 2011. Вип. 17. С. 46–56; Вечерський В. В. Фортеці й замки України. Київ, 2011. С. 323–326; Пажимський О. М. Оборонні споруди Старого Костянтинова за Інвентарем 1615 року. *Житомиру — 1120 (884–2004 рр.)*: Науковий збірник «Велика Волинь: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Т. 31. / Головний редактор М. Ю. Костриця. Житомир: Косенко, 2004. С. 223–227.

³ Переговський В. Із історії міста Старокостянтинова. Опис володінь князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 року. Острог: Вид-во НУ «Острозька Академія», 2009. С. 10–44.

⁴ Там само. С. 17–20.

Різносторонню характеристику Старокостянтинівської другої половини XVI–XVIII ст. містять праці О. І. Барановича⁵. Він розглянув широке коло питань, пов'язаних із історією міста, зокрема процеси колонізації цього регіону Південно-Східної Волині, початки створення оборонних ліній для захисту від нападів татар, розбудову замку і міста, чисельність і суспільну структуру населення, господарство. Історик зазначив, що на відміну від більшості укріплених князівських резиденцій, які формувалися еволюційним шляхом, Старокостянтинівський замок було закладено й побудовано, як і саме місто, упродовж досить короткого проміжку часу⁶. В публікаціях інформація про замок подана стисло, без детального аналізу його планування і забудови. О. І. Баранович ознайомився з частиною документів архіву графів Ржевських. Інвентар 1636 року він особисто не опрацював, а цитує його за публікацією В. Г. Переговського⁷. Вчений зробив висновок, що спочатку замок був дерев'яний, мав п'ять башт, займав невелику площу в кутку півострова (тобто на північно-східному кінці півострова), був відділений ровом та валом. Князівський палац збудовано в пригородку, за замковим мостом (за межами дитинця). Посилаючись на інвентар 1636 р., дослідник висловив припущення, що згодом територію замку було розширено, палац на той час стоїть вже всередині замку. Цей новий замок від міста обведений земляним валом, за валом знаходилася кам'яна стіна замку, через рів до кам'яної брами проходили мостом⁸.

Наприкінці 60-х рр. XX ст. О. М. Годованюк у Старокостянтинівському замку провела обстеження пам'яток архітектури часів князів Острозьких. У підготовленій згодом статті для характеристики замку вона використала матеріали натурних обстежень, проаналізувала дані, зібрані попередніми дослідниками та інформацію з інвентарю володінь князя Януша Острозького 1615 р., який зберігається у відділі рукописів Львівської державної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України⁹. Дослідниця розглянула забудову пригородка, але лише тієї його частини, де збереглися архітектурні

пам'ятки — будівлі та оборонні споруди. В роботі дано детальний опис в'їздної брами, оборонної стіни, князівського мурованого палацу (кам'яниці за описом 1615 р.), Святотроїцької церкви (каплиці). Здійснено порівняльний аналіз оборонних об'єктів Старокостянтинівського замку і ряду інших замків князів Острозьких, зокрема в Базалії, Красилові, Степані, Сульжинцях.

В. Б. Атаманенко та І. В. Рибачок у низці публікацій зосередили увагу на питанні обороноздатності міст і замків південно-східної Волині у XVI — першій половині XVII ст.¹⁰. Автори зазначили, що замок у Костянтинові був найпотужнішим у регіоні, його можна порівняти із замками в Острозі та Дубно¹¹. Планувальну структуру та забудову Старокостянтинівського замку вони детально не розглядали, але підкреслили його зручне розташування на місі при впадінні р. Ікопоті в Случ, наявність потужної лінії оборони з боку міста¹².

Одну з публікацій В. Б. Атаманенко присвятив порівняльній характеристиці замків у Старокостянтинові та Острозі. Він, зокрема, зазначив, що на 1561 р. основний масив володінь князя В.-К. Острозького на Волині знаходився в її центральній частині. Умови для реалізації містобудівних проектів тут були найкращими завдяки більшому рівню захищеності, сприятливим природним умовам, наявності розвинутої мережі міст. Побудова князем нового міста на території Кузьминської волості, яка знаходилася на південному сході Волині, не була випадковою. Волость практично з усіх сторін була оточена володіннями його супротивників і потребувала міцного військового і господарського міського центру. Окрім того, на протязі чверті століття до часу заснування Костянтинова майже повністю припинилися татарські напади на Волинь, що створило економічні і демографічні передумови для розвитку міста¹³. Місто названо на честь батька, князя Костянтина Івановича Острозького, а час його заснування співпадає зі століттям з дня народження князя¹⁴. Документальні джерела свідчать, що дозвіл на заснування міста в своїх володіннях

⁵ Баранович О. Панське місто за часів польської держави (Старий Костянтинів). *Записки історично-філологічного відділу УАН*. Книга XVII. Київ, 1928. С. 1–63; Баранович О. І. Нове місто Західної України XVI ст. (Заснування Старокостянтинівського замку). *Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року* / Упоряд. В. Атаманенко, І. Рибачок. Острог, 2009. С. 58–93.

⁶ Баранович О. І. Нове місто Західної України... С. 73.

⁷ Баранович О. Панське місто за часів польської держави... С. 17–18.

⁸ Там само. С. 13.

⁹ Годованюк О. Оборонні споруди Поділля за «Інвентарем» 1615 р. *Архітектурна спадщина України*. Київ, 1996. № 3. Ч. 1. С. 60–74.

¹⁰ Атаманенко В., Рибачок І. Обороноздатність міст південно-східної Волині... С. 141–152; Атаманенко В. Б., Рибачок І. В. Замки у системі оборони Південно-Східної Волині кінця XVI — початку XVII ст. *Минуле та сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах*. Луцьк, 2012. С. 250–257.

¹¹ Атаманенко В., Рибачок І. Обороноздатність міст південно-східної Волині... С. 142.

¹² Там само. С. 143; Атаманенко В. Б., Рибачок І. В. Замки у системі оборони Південно-Східної Волині... С. 252.

¹³ Атаманенко В. Старокостянтинів і Острог як резиденції князя Василя-Константина Острозького. *Магнацькі двори і соціальне взаємодіяння (XV–XVIII стст.)*. Збірник наукових праць. Мінск: «Медысон», 2014. С. 67.

¹⁴ Там само. С. 68.

і на його назву отримав ще князь Костянтин Іванович Острозький¹⁵.

Писемні, картографічні та археологічні джерела. Основне писемне джерело по темі нашого дослідження — інвентар володінь князя Януша Острозького 1615 р., складений старопольською мовою. Описані в ньому володіння увійшли до створеної князем Острозьким ординації. Частину інвентаря, а саме описи Базалійської, Краси́лівської, Шульжинської та Старокостянтинівської волостей опубліковано В. Б. Атаманенком та І. В. Рибачок¹⁶. Документ містить детальний опис Старокостянтинівського замку¹⁷. Як уже зазначалося вище, його першою використала у своїй статті О. М. Годованюк.

В описі замку 1615 р. подано інформацію про оборонні споруди, житлові та господарські будівлі на території двох частин замку — дитинця і пригородка. Більшість із згаданих в документі об'єктів не збереглися, тому виникають труднощі із їх просторовою прив'язкою, реконструкцією планування і зовнішнього вигляду. Аналіз цієї інформації ускладнюється також тим, що в описі пригородка сам термін «пригородок» не згадується, автори опису використовують термін «замок». Коли ж вони описують дитинець, то починають із підзаголовка — дитинець (*dziedziniec*), але далі вживають переважно термін «замок». Лише в кінці опису є кілька уточнень: «муру частина до дитинця», «на брамі в пригородку»¹⁸.

Важливу інформацію для вивчення планування замку містять картографічні джерела. Аналізу старих планів Старокостянтинова присвячена стаття П. А. Ричкова¹⁹. Дослідник виокремив план 1794 р., який вирізняється серед інших планів кінця XVIII — першої половини XIX ст. високою якістю виконання. Це копія з невідомого нам оригіналу, створеного на підставі ретельних топографічних обмірів²⁰. Зазначимо, що план орієнтований не строго на північ, а з відхиленням 15° за годинниковою стрілкою. На плані 1794 р. чітко окреслена замкова територія наближено трикутної форми, обмежена з трьох сторін ставком, а від міста (з південного заходу) відокремлена оборонним ровом (Рис. 1). Розміри замкової території близько 240×150 м. В той же час на плані

не знаходимо жодних ознак оборонного рову, який відділяв дитинець від пригородка. Очевидно, на той час він був повністю засипаний. У пригородку позначені кам'яниця (Рис. 1, 2), Святотроїцька церква (Рис. 1, 1), в'їзна брама (Рис. 1, В), ділянки оборонного муру на північний захід і південний схід від брами, на північний схід від Святотроїцької церкви (Рис. 1, А), а також інші кам'яні і дерев'яні будівлі.

Оскільки розпланувальна композиція замку на плані 1794 р. виявляється лише частково (зовнішні контури, ділянки із збереженими оборонними спорудами та комплекс у південному куті майданчика, що включає кам'яницю і Святотроїцьку церкву), то П. А. Ричков висловив слушне запитання: чи був втілений у життя проект по розбудові замку, чи він залишився незавершеним?²¹.

Археологічними методами територія Старокостянтинівського замку досліджувалася під керівництвом Л. І. Виногородської в 2001–2006 рр.²². Розкопки проводилися на ділянках, що примикають із північного заходу до комплексу князівських будівель (кам'яниця та Святотроїцької церкви), а також біля оборонної стіни на південь від в'їзної брами. Невеликим розкопом вивчалися нашарування в середині кам'яниці. Археологічні роботи проведені на площі близько 1000 кв. м. Встановлено, що культурний шар значно порушований пізніми перекопами, крім того, через високий рівень ґрунтових вод нижні культурні нашарування не вдалося дослідити якісно. Ґрунтові води заповнювали розкоп на глибині 1,6–1,7 м від рівня сучасної денної поверхні. На окремих ділянках встановлено рівень давньої денної поверхні XIII–XIV ст., він зафіксований на глибині близько 0,6 м. Це чорний ґрунт, насичений подрібненими уламками глиняного посуду XII–XIII ст. та XIV–XV ст., фрагментами північно-причорноморських амфор, скляних браслетів²³. З глибини 1,2–1,3 м залягав темно-коричневий ґрунт, в ньому трапилися матеріали скіфського часу та трипільської культури.

Поряд з кам'янницею виявлено ділянку давнього рову, дугоподібного в плані, завширшки близько 3 м. Дна рову досягнути не вдалося, ґрунтові води дозволили заглибитися лише до відміток 1,8–1,9 м від рівня сучасної денної поверхні. У верхній частині в заповненні рову зібрано матеріали пізнього середньовіччя, нижче трапилися знахідки XII–XIII ст.

¹⁵ Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. Острог: Вид-во НУ «Острозька академія», 2009. Вип. 2. С. 57.

¹⁶ Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року / Упоряд. В. Атаманенко, І. Рибачок. Острог: Вид-во НУ «Острозька академія», 2009.

¹⁷ Там само. С. 117–121.

¹⁸ Там само. С. 121.

¹⁹ Ричков П. Архітектурно-просторова локалізація Старокостянтинова на мапі 1794 року. АСВ. 36. наук. праць. Вип. 7. / За ред. П. А. Ричкова. Рівне: ПП «Формат-А», 2020. С. 73–89.

²⁰ Там само. С. 76.

²¹ Ричков П. А., Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина... С. 66–67.

²² Виногородська Л. І. Історико-археологічні дослідження у м. Старокостянтинів Хмельницької області в 2002–2005 рр. *Кобудь, Костянтинів, Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура*: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 800-літтю міста, 10–11 березня 2006 р. Старокостянтинів, 2006. С. 11–26.

²³ Там само. С. 14.

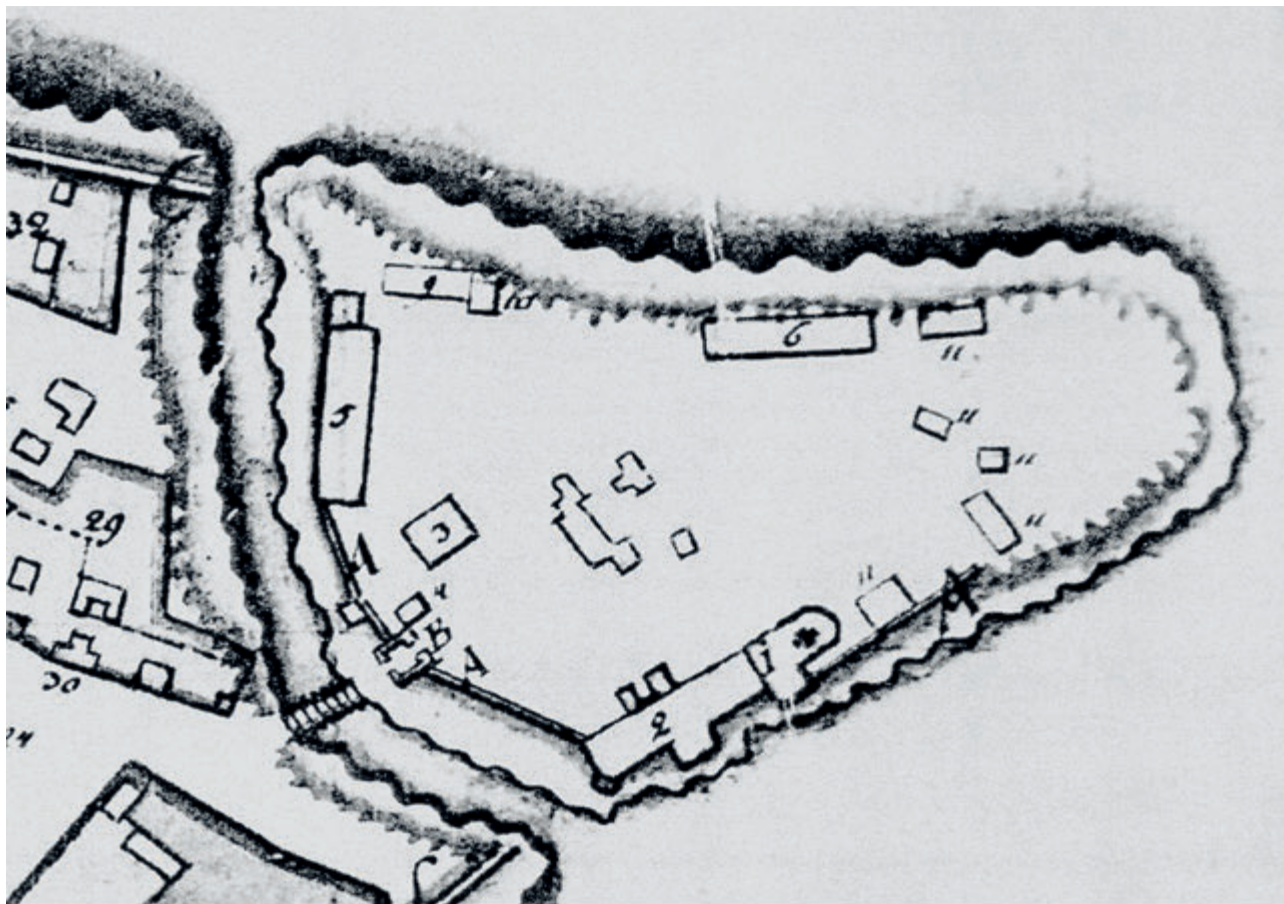

Рис. 1. Замок на плані міста Старокостянтинова 1794 р. Буквами позначені: А — кам'яна стіна; В — кам'яні ворота. Цифрами позначені: 1 — Святотроїцька церква; 2 — мурований палац; 6 — конюшня.

Л. І. Виногородська висловила думку, що завдяки простеженому рову вдалося окреслити ділянку дитинця болохівського городища XII–XIII ст.²⁴. Враховуючи планіграфію виявленої частини рову можна визначити діаметр округлого укріпленого майданчика — близько 45 м. Це невелике укріплення, але подібні відомі в регіоні, зокрема, до таких належить городище біля станції Разіне поблизу Чуднова Житомирської області, його мисовий майданчик має площу близько 0,2 га²⁵.

Проведений історіографічний огляд засвідчив, що питання планування та забудови Старокостянтинівського замку хоча й розглядалися в публікаціях вчених кінця XIX — початку XXI ст., однак залишаються недостатньо висвітленими. В той же час за останні два десятиліття джерельна база для розгляду цих питань значно зросла: опубліковано опис замку 1615 р.²⁶, проведено аналіз картографічних джерел²⁷, здобуто цікаві археологічні матері-

али²⁸. Наявна джерельна база дозволяє провести комплексне дослідження і зробити спробу реконструкції цього важливого оборонного комплексу раннього нового часу.

Місцезорешування і планування дитинця. Автори інвентарю 1615 р. у планувальній структурі замку в Старокостянтинові виокремлюють дитинець і пригородок. Межі всієї замкової території добре простежується на плані 1794 р. (Рис. 1). Це ділянка мису, звужена до східного кінця, відділена від міста широким ровом. Північна частина рову (приблизно 2/3 загальної довжини) орієнтована з півночі на південь, а південна частина — з північного заходу на південний схід. Його загальна довжина була близько 215 м. Довжина мису, на якому знаходився замок, із заходу на схід — 240 м, ширина від південно-західного кута кам'яниці по прямій на північ — 125 м. Загальна площа мису, на якому знаходився замок, близько 2,4 га.

Ревізори, які складали інвентар Костянтинова у 1615 р., спочатку оглянули пригородок (Рис. 2, В), а потім дитинець (Рис. 2, А). Очевидно, що останній знаходився на стрілці мису. Дитинець був дерев'яний («зроблений із дубини»), відрізаний

²⁴ Виногородська Л. І. Історико-археологічні дослідження... С. 15.

²⁵ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV в. МИА. Л.: Наука, 1967. Вып. 140. С. 72–74.

²⁶ Опис володінь князя Януша Острозького... С. 117–121.

²⁷ Ричков П. Архітектурно-просторова локалізація Старокостянтинова...

²⁸ Виногородська Л. І. Історико-археологічні дослідження...

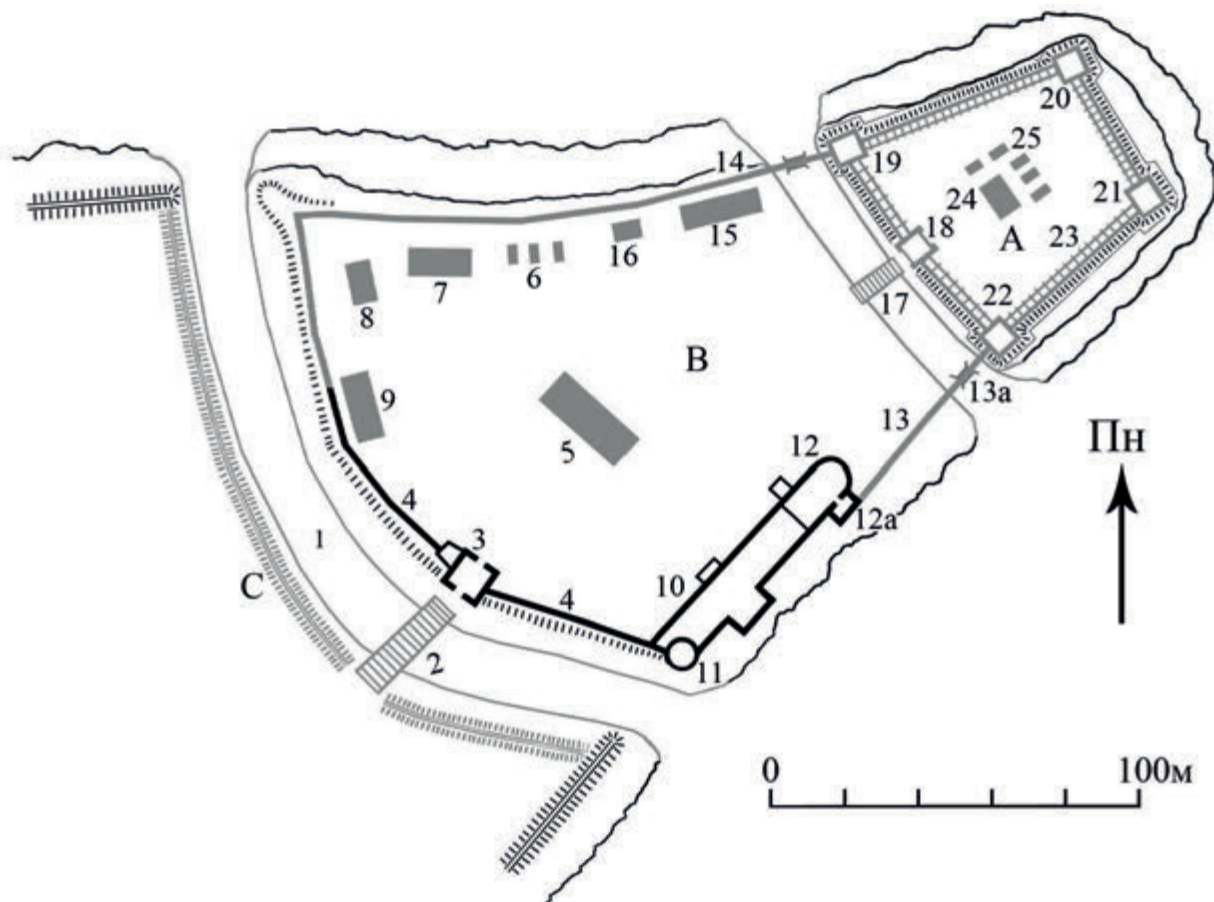

Рис. 2. Реконструкція планування та забудови замку в Старокостянтинові за описом володінь князя Януша Острозького 1615 р. Буквами позначені: А — дитинець; В — пригородок; С — міський оборонний вал. Оборонні об'єкти та будівлі в пригородку: 1 — рів; 2 — міст; 3 — брама; 4 — мур; 5 — дім великий посеред замку, вісім верхів; 6 — три склепи за тим домом біля мурів; 7 — дім де кухня, шість верхів; 8 — пекарня; 9 — дім при мурі вбік від брами, три верхи; 10 — кам'яниця; 11 — башточка округло мурована; 12 — каплиця мурована; 12а — захристя; 13 — муру штука до дитинця; 14 — північна ділянка муру; 15 — стайня новозбудована, сім верхів; 16 — домик або мастарня. Оборонні об'єкти та будівлі в дитинці: 17 — міст; 18 — брама; 19–22 — башти; 23 — городні; 24 — пекарня; 25 — комори

від пригородка оборонним ровом і мав п'ять башт разом із тією, що була збудована над брамою²⁹. Конфігурація стрілки мису на плані 1794 р. і вказана в описі кількість башт дозволяють зробити висновок, що в плані дитинець був чотирикутним. Чотири башти стояли по кутах укріплення (Рис. 2, 19–22) і п'ята, з брамою — на середині південно-західної стіни (Рис. 2, 18).

Хоча на плані 1794 р. рів дитинця не позначено, зате нанесено ділянку кам'яної оборонної стіни, яка починалася біля Святотроїцької церкви і продовжувалася на північний схід вздовж краю мису (Рис. 2, 13).

За описом 1615 р. на північному сході ця стіна підходила до лінії оборони дитинця, очевидно, до південної башти. Там, де стіна перетинала оборонний рів дитинця (Рис. 2, 13а), було споруджено арку (frambuga), через яку вода зі ставу заповнювала рів³⁰. Ця інформація дозволяє визначити можли-

ве місце розташування південної башти, а отже і приблизні розміри дитинця: його північно-західна і південно-східна сторони мали довжину близько 70 м і 60 м, північно-східна — 50 м і південно-західна, звернута до пригородка — 75 м. Площа дитинця досягала 0,4 га. Площа пригородка була значно більшою — близько 1,5 га.

Потрапити до дитинця можна було з пригородка, пройшовши дерев'яним мостом на мурованих стовпах (Рис. 2, 17) до брами. У брамі згадуються подвійні ворота, при ній було дві спіжарні для схову збіжжя. Башта над брамою мала завершення у вигляді округлої бані, покритої гонтом, з флюгером. Кутові башти мали таке ж завершення і покриття. На башті від міста був встановлений залізний годинник з боєм³¹. В інвентарі 1636 р. уточнено, що годинник (на той час уже зіпсований) знаходиться на одному з bastionів з боку кам'яного палацу³², тобто на південній башті дитинця (Рис. 2, 22).

²⁹ Опис володінь князя Януша Острозького... С. 120–121.

³⁰ Там само. С. 121.

³¹ Там само. С. 121.

³² Переговський В. Із історії міста Старокостянтинова... С. 18.

Між баштами оборонна стіна складалася із городень, вони мали потрібну зовнішню стіну: «в три стіни»³³.

Навколо замкового подвір'я внизу знаходились 73 городні, над ними було 72 верхні комори. Ці укріплення були обмазані глиною, оштукатурені та побілені. Дах над городнями мав гонтове накриття. Посеред замку стояли пекарня і п'ять комор. З трьох боків («від води») територія перед укріпленнями дитинця була оббита палями, отарасована³⁴.

Пригородок був відокремлений від міста ровом і захищений кам'яною стіною. Згадується також вал: «валом від міста осипаний»³⁵. О. М. Годованюк висловила думку, що з боку міста лінія оборони пригородка складалась із земляного валу підсиленого кам'яним муром³⁶. Однак ще В. Г. Пероговський зауважив, що в інвентарі 1728 р. вал названо з боку міста, перед ровом³⁷. Рештки цього валу позначені на плані 1794 р. Щоб потрапити до замку, потрібно було поминути міський вал (Рис. 2, С), перейти оборонний рів мостом (Рис. 2, 1, 2) і увійти через браму (Рис. 2, 3) до пригородка.

О. М. Годованюк вважала, що міст до пригородка був звідний, оскільки під час натурних обстежень брами вдалося виявити закладені отвори, через які, можливо, проходили ланцюги, котрі за допомогою системи блоків піднімали та опускали ділянку мосту³⁸. Зазначимо, що в описах замку 1615 р. і 1636 р. інформації про підйомний міст немає, тому, можливо, він з'явився пізніше.

Оборонна стіна по обидва боки від брами (Рис. 2, 4) мала товщину 1,25–1,5 м і в першій половині ХХ ст. на окремих ділянках ще збереглася на висоту до 5,8 м.³⁹ На мурі були дерев'яні конструкції для розміщення захисників замку: «Ганок або ходження для стрільби»⁴⁰. Мур продовжувався на північ від брами до західного кута пригородка. Про це свідчить повідомлення в інвентарі 1636 р.: «...в кутку стіни кам'яної був міст на вал...»⁴¹.

На запитання чи продовжувався мур вздовж північної сторони пригородка наявні джерела відповіди не дають.

У південному куті пригородка мур з'єднувався з кам'яним князівським палацом (Рис. 2, 10). Палац і Святотроїцька церква (Рис. 2, 12) складали комплекс будівель завдовжки близько 75 м, розміщений

вздовж південно-східного краю пригородка, він поєднував житлові, культові і оборонні функції. Палац мав два поверхи, перший був відведений під цейхгауз, тут зберігалися зброя і боєприпаси, а на другому знаходилися житлові приміщення. Південний кут палацу був підсилений округлою баштою (Рис. 2, 11).

Святотроїцька церква мала чотирикутну прибудову до південно-східної стіни (Рис. 2, 12а). Архітектори визначають цю прибудову як оборонну башту⁴². Однак, в описі 1615 р. вказано, що в Святотроїцькій церкві було окреме приміщення — захристия. Таке приміщення (інша назва — ризниця) знаходилося біля вівтарної частини християнського храму і призначалося для зберігання предметів культу. Вірогідно, саме цю прибудову можна отождествити із захристиям, функціонально вона була зв'язана з церквою, але разом із тим її пристосували для оборони, як і церкву в цілому. Зазначимо також, що ділянка муру, яка продовжувалася від Святотроїцької церкви до дитинця і позначена на плані 1794 р., починалася саме від захристия. Архітектори не знайшли решток цього муру, бо шукали їх біля церковної апсиди, а не біля захристия⁴³.

У центральній частині пригородка стояв великий дерев'яний дім (Рис. 2, 5), що мав вісім верхів⁴⁴. Ще один дім з трьома верхами (Рис. 2, 9) знаходився поряд з муром на північ від брами⁴⁵. Поблизу дитинця незадовго до складання інвентарю 1615 р. збудували велику стайню (Рис. 2, 15), вона мала сім верхів⁴⁶. Уточнити місце розташування цих трьох будівель допомагає план 1794 року.

Для локалізації інших будівель, розміщених у пригородку, даних немає. Поряд із стайнею знаходилася мастарня — будинок конюшого (Рис. 2, 16)⁴⁷, далі згадуються три склепи муровані (Рис. 2, 6), дім де кухня з шістьма верхами (Рис. 2, 7), пекарня (Рис. 2, 8)⁴⁸.

Вище вже йшла мова про те, що південний відрізок рову пригородка різко повертає на південний схід. Таке його планування вимагає пояснень, адже для періоду поширення вогнепальної зброї характерними стають прямолінійні рови, як, наприклад, рів завдовжки близько 600 м, який захищав місто Костянтинів з напільної західної сторони. Можливо, при влаштуванні лінії оборони пригородка з боку міста скористалися особливостями давнього рельєфу цієї ділянки мису, скоріш за все, тут було

³³ Опис володінь князя Януша Острозького... С. 120–121.

³⁴ Там само. С. 120.

³⁵ Там само. С. 117.

³⁶ Годованок О. Оборонні споруди Поділля... С. 62.

³⁷ Пероговський В. Із історії міста Старокостянтинова... С. 17.

³⁸ Годованок О. Оборонні споруди Поділля... С. 65–67.

³⁹ Там само. С. 63.

⁴⁰ Опис володінь князя Януша Острозького... С. 121.

⁴¹ Пероговський В. Із історії міста Старокостянтинова... С. 18.

⁴² Годованок О. Оборонні споруди Поділля... С. 73.

⁴³ Там само. С. 63.

⁴⁴ Опис володінь князя Януша Острозького... С. 118.

⁴⁵ Там само. С. 119.

⁴⁶ Там само. С. 121.

⁴⁷ Там само. С. 121.

⁴⁸ Там само. С. 118–119.

природне пониження, яке й визначило напрямок оборонного рову. Аргументом на користь такого висновку є відкриття під час археологічних розкопок оборонного рову більш раннього укріплення на ділянці, де було збудовано князівський палац і Святотроїцьку церкву. Виходить, що цей комплекс будівель розмістили на місці старого укріпленого ядра поселення. Зазначимо, що в документі 1561 р. про продаж Василем Лабунським Колищенців князю В.-К. Острозькому вказано, що село продається з городищем⁴⁹. Як бачимо, давнє городище знаходилося не на стрілці мису, де пізніше збудували дитинець замку князів Острозьких. Очевидно, топографія цієї ділянки мала свої переваги — її природні характеристики дозволяли побудувати тут надійне укріплення. При розплануванні замку саме тут розмістили мурований палац і церкву.

Висновки. Старокостянтинівський замок мав складне планування (дитинець, пригородок) і значну площу — близько 2 га. За цими показниками він входить до групи найбільших приватновласницьких замків Волині і наближається до Дубенського замку (2,2 га), але значно поступається Острозькому (3,2 га)⁵⁰. За топографічними умовами (на видовженому мисі порівняно невисокого корінного берега) Старокостянтинівський замок також подібний до Дубенського. Топографія Острозького замку дещо інша, він розташований на досить високому (до 20 м) мисоподібному виступі корінного берега р. Вілії, розчленованому ярами. Усі три замки збудували на ділянках, де знаходилися давні городища — рештки значних укріплених поселень домонгольського часу.

Будівництво Старокостянтинівського замку припадає на той період діяльності князя В.-К. Острозького, коли його резиденція знаходилася в Дубно. Він отримав половину маєтків і переселився до Дубна на початку 40-х років XVI ст., а друга половина разом з Острогом дісталася Беаті Костелецькій, вдові Іллі Острозького. Лише у 1574 р. князь В.-К. Острозький повернувся в Острог. Старокостянтинівський замок було збудовано в 60–80-х роках XVI ст.⁵¹. Тому, вірогідно, при його будівництві були використані ті підходи, які раніше втілювалися в Дубенському замку. Однак детальне порівняння Старокостянтинівського і Дубенського замків провести неможливо, тому що не збереглися описи Дубенського замку кінця XVI — початку XVII ст.

Проаналізовані джерела дозволяють зробити висновок, що розпланування території міста і замку в Костянтинові відбулося до початку будівництва і на замковій частині були виокремлені два укріплені майдани — для дитинця і пригородка. Зазначимо, що традиційно саме на дитинці знаходилася головна резиденція власника (Острог, Заслав, Звягель, Рівне), але в Старокостянтинові дитинець від самого початку планувався як місце перебування княжих людей та майна під час ворожого нападу, а князівський мурований палац та інші великі житлові будинки були розміщені в пригородку. Кам'яниця в Старокостянтинові поєднувала функції оборонні (мур, округла башта) і князівської резиденції, як і башта мурована на дитинці Острозького замку. І хоча кам'яниця знаходилася в пригородку, але її збудували на ділянці, де археологічними методами виявили ядро давнього укріплення княжої доби XII — першої половини XIII ст.

У пригородку більшість будівель розмістили з трьох сторін по периметру укріплень (вільною залишилася сторона, звернена до дитинця), у центральній частині стояв лише великий дерев'яний князівський будинок. У дитинці лінія укріплень суміщала функції оборонні, господарські та тимчасового житла (городні, комори), в центральній частині збудували пекарню і п'ять комор. Ці спостереження підтверджують, що планування Старокостянтинівського замку було добре продуманим і замок у кінці XVI — на початку XVII ст. був цілісним оборонним комплексом.

Abstract. This article, based on a comprehensive analysis of written, cartographic, and archaeological sources, examines the topography, planning, and defensive structures of the Starokostyantyniv Castle of the Ostrozky princes, and locates individual objects within it. In the planning structure of the castle, the cubit and the enclosure stand out. Its total area was about 2 hectares. One of the features of the Starokostyantyniv Castle was that it was not formed in an evolutionary way, like many other castles in Volyn, but was built in a short period of time in the 1560s–80s by Prince Vasyl-Kostyantyn Ostrozky. Another peculiarity is the placement of the main buildings within the enclosure, which had thick walls. A brick house of the prince, reinforced by a tower, was placed here, while the cubit had a much simpler wooden and earth fortification.

Keywords: castle, Starokostiantyniv, princes of Ostrozki, Volyn, Ukraine

⁴⁹ Переговский В. Отрывок из истории города Староконстантинова. *Волинские епархиальные ведомости*. 1881. Кн. 3. С. 64–65.

⁵⁰ Прищеп Б. А. Пізньосередньовічні волинські замки (за матеріалами досліджень пам'яток XIV–XVI ст. басейну ріки Горині). *Археологія і давня історія України*. Вип. 2 (35). Київ, 2020. С. 196.

⁵¹ Баранович О. І. Нове місто Західної України... С. 72.

Петро РИЧКОВ

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ МІСТА У
СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
ТА ГАБСБУРЗЬКОЇ МОНАРХІЇ

Petro RYCHKOV

WESTERN UKRAINIAN CITIES IN
THE RUSSIAN EMPIRE
AND THE HABSBURG
MONARCHY

Анотація. У статті здійснено порівняльний аналіз передумов, особливостей розвитку міст Волині, Поділля, Східної Галичини, Північної Буковини, Закарпаття в кінці XVIII-XIX століття в умовах входження цих регіонів до складу Російської імперії та Габсбурзької монархії. Розглянуто основні засади, традиції, елементи системи управління та контролю за розвитком містобудівної політики в названих державах.

Ключові слова: місто, фіксаційний та генеральний план, XIX століття, Російська імперія, Габсбурзька монархія, Україна

Після третього поділу Польщі, коли польська державність фактично припинила своє існування, західноукраїнські міста опинилися по різні сторони російсько-австрійського кордону. Приблизно в кордонах старого Волинського воєводства була створена Волинська губернія з центром у Житомирі¹, з включенням до її складу тих територій, котрі раніше тяжіли до Києва (Овруч, Коростень, Бердичів, Ксаверів, Народиць та ін.). Повітовими центрами Волинської губернії в основному залишилися ті міста, які і раніше виконували ці функції: Володимир², Ковель, Луцьк, Дубно, Кременець, Рівне, Острог, Заславль (Ізяслав), Старокостянтинів. Звягель, Овруч.

Подільська губернія сформувалася в приблизних кордонах двох старих воєводств — Подільського та Брацлавського. Адміністративним центром губернії і однойменного повіту став Кам'янець-Подільський. Сукупно станом на кінець XIX ст. тут нараховувалося 12 повітів: Барський, Брацлавський, Вінницький, Кам'янецький, Лeticівський, Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький і Ямпільський.

Як у Волинській, так і в Подільській губерніях низка міст була залишена «поза штатом», — тобто без офіційного місця у системі нового адміністративно-територіального поділу, хоча спочатку стосовно них такі плани існували. Саме цією обставиною пояснюється віднайдення в архіві спеціальна збірка планів таких «позаштатних міст», серед них значилися: Лабунь, Дубровиця, Чуднів, Базалія, Ямпіль, Вербоваць, Хмільник, Балта³.

Включення Волині та Поділля до складу Російської імперії мало наслідком досить серйозні зміни в містобудівній політиці. Зумовлені вони були в першу чергу цілковито відмінними традиціями, законодавством, системою управління та контролю за розвитком містобудівної політики. На відміну від Речі Посполитої, в Росії станом на кінець XVIII ст. сформувалася достатньо сильна, централізована система влади, яка забезпечувала сприятливі можливості для здійснення єдиної політики стосовно забудови міст. Тут не існувало приватновласницьких міст і зумовлених цим специфічних проблем щодо впливу на їхній розвиток. На відміну від Польщі для Росії був абсолютно не властивий інститут магдебурзького права з його специфічними проявами в розвитку міських просторів. Лише в деяких містах

¹ Спочатку на нетривалий час губернським центром було визначено місто Звягель, перейменоване при цьому на Новоград-Волинський.

² У 1795 р. перейменований на Володимир-Волинський.

³ РДВІА. Ф. ВУА. Спр. 21529; «Планы оставленных без уездов городов Российской империи, собранные по высочайшему повелению в 1798 году».

Лівобережної України, які в силу історичних обставин відійшли до Росії раніше, мали місце окремі норми міського самоуправління. Втім, це пояснювалося не стільки свідомим їх впровадженням царською адміністрацією, скільки розумінням владою необхідності поступок та компромісів по відношенню до України. Населення тих лівобережних міст, які отримали магдебурзьке право ще до середини XVII ст., не було схильне до його втрати.

Після 1795 р. одним із завдань нової російської адміністрації у Волинській та Подільській губерніях стала формальна фіксація тогочасного стану міст. У 1798 р. під керівництвом губернських землемірів у вигляді спеціальних атласів були укладені і відправлені по інстанціях до метрополії обмірні (фіксаційні) плани губернських, повітових і деяких інших міст з мапами та демографічними, економічними, статистичними відомостями⁴. На цих планах у загальних, досить спрощених рисах зафіксована урбаністична структура, важливі будівлі та споруди (церкви, костели, синагоги, монастирі, ратуші, торговельні об'єкти, млини, міські фортифікації, давні замки та ін.). Окрім суто ознайомлювальних, фіксаційних цілей укладання цих планів виявилось першим підготовчим етапом для наступної розробки більш важливої картографічної документації, — так званих генеральних планів задля подальшого впорядкування забудови міст.

Значний досвід укладання проектів щодо реконструкції міст Росії, накопичений від 1762 р. спочатку Комісією кам'яного будівництва Петербургу і Москви, а згодом — спеціальною Комісією при Сенаті, був використаний також для міст Волині і Поділля. Створений у 1806 р. при Міністерстві внутрішніх справ Будівельний комітет продовжив розпочату раніше роботу, однак її темпи дещо сповільнилися. В опублікованому в 1839 р. спеціальному додатку до «Повного зібрання законів Російської імперії» («Книга креслень та рисунків»⁵) були вміщені лише два генеральних плани міст Волинської губернії (Житомир та Бердичів) та жодного плану Подільської губернії.

Перші десятиліття перебування Волині та Поділля у складі Росії при імператорі Олександрі I були відзначені досить лояльним ставленням до майнових прав польської шляхти та католицького духовенства. У багатьох приватновласницьких містах залишилися колишні господарі. Зберегли свої маєтності і численні католицькі монастирі (кляштори). Більше того, в кінці XVIII ст. і у перші

десятиліття XIX ст. доволі активно продовжувалося будівництво шляхетських палацових комплексів, а в окремих випадках навіть нових католицьких храмів, — однак при умові, що їхні фундатори (засновники) зобов'язувалися сприяти утриманню, ремонту та новому будівництву православних храмів. Виглядає близьким до істини твердження А. Єфименко про те, що тодішній російський режим «...не представляв особливої суворості. Від 1797 року і суди, і школи користувалися польською мовою як офіційною мовою краю; повітові чини обиралися самим шляхетством. Відтак, ані шляхетське управління, ані взагалі польське населення не могли жалітися на утиски; не могли в такій мірі, що навіть не виглядає парадоксальною існуюча в пресі думка, що ополячення краю ніколи не відбувалося так успішно, як після приєднання його до Росії»⁶.

Ситуація істотно змінилася після 1831 р., коли до волинських та подільських земель докотилася хвиля збройних виступів польської шляхти, котра прагнула до відродження своєї державності і була підтримана значною частиною католицького кліру. В якості реакції з'явилося імператорське повеління Ніколая I стосовно ліквідації пільг польській мові та школам шляхетського самоуправління. Були конфісковані усі володіння тієї частини польської аристократії, яка брала участь у заколоті. Конфісковані маєтки були роздані російській знаті, котра, між іншим, особливо не переймалася турботою про збереження колишньої величі шляхетських резиденцій, не говорячи вже про нове будівництво. Багато палацових ансамблів почали хилитися до занепаду. Одночасно були зачинені численні католицькі кляштори, які підтримували і укривали повстанців. Частина з них була передана православному духовенству, інші були пристосовані до світських потреб. Значна кількість католицьких святинь просто стала пустою.

Ще один удар царської влади по позиціях польської общини в краї і по католицькій конфесії, яка її підтримувала, був нанесений після польського повстання 1863–1864 рр. Продовжились конфіскації маєтків, зачинилися навіть ті нечисельні католицькі кляштори, яким раніш вдалося уціліти.

Якщо у першій половині XIX ст. економічний розвиток міст Волині та Поділля йшов відносно повільно і нерівномірно, то починаючи від середини століття, він отримав помітне прискорення. Поява нових транспортних комунікацій у вигляді шосейних (Київ–Брест) і залізниць відчутно вплинула на систему міського розселення на цих територіях. До початку XX ст. прискорено розвиваються нові залізничні вузли (Здолбунів, Сарни, Ковель, Шепетівка, Жмеринка та ін.). Навпаки, старі міста, які залишилися поза головними транспортними магістралями,

⁴ РДІА. Планы местечек Волынской губернии. Кон. XVIII в.; Атлас Волынской губернии... 1798 г.; РДВІА. Фонд ВУА. Спр. 21277. Атлас Волынской губернии. Кон. XVIII века; Фонд 1350. Оп. 312. Д. 9.

⁵ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. 41. Книга чертежей и рисунков. СПб., 1839.

⁶ Єфименко С. История украинского народа. К., 1990. С. 380.

поступово втрачають зовнішні стимули для свого розвитку (Острого, Межиріччя, Корецькі, Ізяслав, Олика, Степань, Берестечко, Меджибіж та ін.).

Пожвавлення господарського та торговельного життя міст у XIX ст. зумовило досить швидке зростання чисельності їхнього населення, що в свою чергу потребувало істотного розширення міських територій для нового будівництва. Так, наприклад, у Подільській губернії з 1825 по 1904 рік населення найбільших міст та містечок зросло приблизно в 5–6 разів (див. табл. 1) і такими ж темпами продовжувало збільшуватися аж до 1915 року.

Водночас, як свідчать показники цієї таблиці, цей поступ був доволі нерівномірним. Ті міста, котрі опинилися далі від найбільш жвавих осередків виробництва та товарних шляхів (наприклад, Вербо-вель, Брацлав, Летичів, Ямпіль), розбудовувалися значно повільніше. Аналогічні процеси спостерігалися у сусідній Волинській губернії. Наприклад, малопомітне на початку XIX ст. повітове місто Рівне станом на кінець XIX ст. перетворилося на доволі помітний економічний та торговельний центр Волині⁷. При цьому його населення збільшилося з 4003 жителів у 1825 р. до 34319 у 1904 р.⁸

Укладання нових генеральних планів міст, яке розпочалося за часів імператора Олександра I на новоприєднаних територіях Волині та Поділля, зайняло декілька десятиліть. Лише до початку 1840-х рр. перший його етап був завершений. Генеральні плани отримали усі повітові і навіть деякі позаштатні міста. Розроблялися вони зазвичай губернськими землепорядкувальними службами і потім подавалися на розгляд та затвердження до столиці. Після внесення доповнень та виправлень, які головним чином стосувалися зонування територій, громадських центрів, санітарно-гігієнічних вимог, вони поверталися на місце для виконання.

Суттєві зміни у житті міст на тлі швидкого збільшення населення, розвитку промисловості, приростом міських територій, зумовили у другій половині XIX ст. потребу укладання нових генеральних планів. Їхня розробка відрізнялася від попередніх спроб глибшою мірою врахування місцевих ландшафтних особливостей міст, намаганням по можливості врахувати сформовану раніше розпланувальну структуру, особливо щодо громадських центрів, більш стриманим використанням жорстких ортогональних схем розпланування. У деяких випадках запропоновані раніше проектні концепції просторового

розвитку міст зазнавали істотних змін, хоча в цілому їхній просторовий розвиток отримував певні ознаки функціональної спадковості.

Абсолютно в інших політичних, соціально-економічних, демографічних умовах відбувалися територіально-просторові трансформації міст у Галичині, яка відійшла до Австрії значно раніше ніж приєднання Волині та Поділля до Російської імперії. «Австрія, отримавши цей шмат Польщі, відразу зауважила, що тут поряд з поляками, явно неприємно до неї налаштованих, живуть «руські»⁹ (тобто українці — П.Р.), також природньо вороже налаштовані до її ворогів, тобто до поляків. Зрозуміло, що політична мудрість мала використати цю ситуацію, щоби завдяки покровительству «руським» послабити поляків. Окрім того, ці «руські» могли розраховувати в разі необхідності на допомогу Росії, і Австрії доводилося рахуватися з цією обставиною.

Отже, приєднання до Австрії відкривало для «руської» народності нові перспективи, перед тим для неї закриті¹⁰. Корінне населення на перших порах отримало раніше відібрані у нього громадянські права, серед яких найважливіше значення мали право володіння земельною власністю і успадкування, право приписки до міських громад, право вступу до навчальних закладів. Однак з приходом до влади імператора Франца (1792–1806) ситуація змінилася у гіршу сторону. Уніатське (греко-католицьке) та православне духовенство знову опинилися в принизливому становищі у порівнянні з католицькою конфесією. Відкритий ще в 1784 р. Львівський університет в 1805 р. був переміщений до Кракова, а у львівському ліцеї, що залишився, «русинська» мова викладання була повністю витіснена мовою латинською.

Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття за весь час свого перебування у складі Австрії, згодом Австро-Угорщини, залишалися своєрідними провінціями імперії. Лише у найбільших містах (Львів, Станіслав, Чернівці, Ужгород, Дрогобич) в XIX ст. відбувалися помітні зрушення у сфері господарювання, торгівлі, культури. Однак основна маса середніх та малих міст залишалася консервативною за своїм життєвим устроєм, в'яло реагуючи на суспільні зміни.

На відміну від міст Волині та Поділля, котрі перебували під потужним тиском російської централізованої системи містобудівного планування — принаймні на стадії укладання та затвердження генеральних планів, в галицьких містах зовнішні фактори просторового розвитку були значно слабшими і менш послідовними. Фіксаційні плани міст укладалися головним чином для прагматичних кадастрових потреб та для фіксації наявного становища. Проекти

⁷ Див. детальніше: Ворончук І. Населення Волині в XVI — першій половині XVIII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. Passim.; Собчук В. Історична Волинь: Північний Захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. Кременець, 2017. С. 30–50.

⁸ РДІА. Ф.1288. Оп. 25. Сп. 12. Арк. 33в. — 4.

⁹ Тут варто зауважити істотну відмінність між дефініціями «руський» і «російський»

¹⁰ Ефименко А. И. История украинского народа. К., 1990. С. 391.

Таблиця 1

НАСЕЛЕННЯ МІСТ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Міста	1825 р.	1858 р.	1904 р
Кам'янець Подільський	6894	19604	40135
Балта	5115	14154	25616
Брацлав	2162	5085	10202
Вінниця	5000	10289	35982
Гайсин	2480	10106	11141
Летичів	2144	4618	9134
Літин	1048	5194	10420
Могилів	11681	9451	26450
Нова Ушиця	-	3943	6008
Ольгопіль	1421	5545	10050
Проскурів	3065	4554	24628
Ямпіль	2294	4043	64311
Бар	4042	3141	18195
Вербовець	1139	4643	3290

«регуляції» окремих міст, а частіше — лише окремих фрагментів забудови, ґрунтувалися на природним чином сформованих планувальних схемах зі збереженням напрямків головних вулиць та доріг, переважно на підставі нерегулярних схем. Масштабні містобудівні акції ініціювалися і реалізовувалися лише у випадках нагальної функціональної потреби. У першу чергу вони були продиктовані значними комунікаційними утрудненнями поміж середмістями та приміськими зонами, зокрема через існуючі рештки міських фортифікацій. Найбільш характерні приклади усунення таких перешкод і їхніх містобудівних наслідків можемо спостерігати на прикладах Львова та Івано-Франківська (Станіслава).

Водночас мистецтво архітектурного ансамблю в міському середовищі знаходило достатньо своєрідні, яскраві прояви, — особливо в 2-й половині XIX — на початку XX ст. У рядовій забудові галицьких міст досить широко використовувалися архітектурні прийоми, притаманні Віденській метрополії. Стосувалися вони не лише архітектурної композиції окремих будівель, опрацювання прикрас та деталей, але й характеру забудови окремих кварталів, архітектурного акцентування важливих містобудівних комплексів, формування фронту вуличної забудови, гармонізації окремих архітектурних споруд тощо. Подібні заходи в міру їхніх кількісних накопичень істотним чином трансформували міське середовище в напрямку більш виразних відмінностей від архітектурної специфіки міст волинських та подільських. Найбільшого розмаху ці природження досягли у другій половині XIX — на початку XX ст.

Отже, в цілому XIX ст., яке ознаменувалося помітним прискоренням технічного прогресу, вивіль-

ненням творчої енергії остаточно сформованих капіталістичних відносин, стало переломним у сфері містобудування. Незалежно від державної приналежності в більшості західноукраїнських міст спостерігаються помітні кількісні зрушення у всіх сферах міського життя. Місто остаточно відокремлюється від сільської округи. Постійно зростає кількість мануфактур, фабрик, заводів. Передмістя і найближчі села поступово зливаються зі старими міськими районами, — в декілька, іноді в десятки разів збільшуючи міські території. Постійні спроби упорядкування нової забудови не поспівають за реаліями дійсності. Водночас зберігається суттєвий вплив на формування урбанізованого середовища факторів випадковості і непередбачуваності. Однак водночас все ще чинні сильні структуроутворюючі функції старих містобудівних систем, які послаблюються в міру розростання міських територій та їхнього віддалення від старих міських осередків. Послаблюється також контраст щільності забудови у старих середмістях та пригородах. Міста опиняються на стартовій позиції перед бурхливими інноваціями XX ст.

Abstract. In the article, a comparative analysis of the prerequisites and features of the development of the cities of Volhynia, Podillia, Eastern Galicia, Northern Bukovyna, Transcarpathia at the end of the 18th-19th centuries was carried out in the context of the entry of these regions into the Russian Empire and the Habsburg Monarchy. The main principles, traditions, elements of the system of management and control over the development of urban planning policy in the mentioned states are considered.

Keywords: city, fixed and general plan, 19th century, Russian Empire, Habsburg Monarchy, Ukraine

Ірина СЕРГІЮК

ПОСТІНДУСТРІАЛЬНА СПАДЩИНА: ВІД ВИРОБНИЦТВА ДО ІННОВАЦІЙНИХ ЦЕНТРІВ (на прикладі Житомира та Івано-Франківська)

Iryna SERHIIUK

POST-INDUSTRIAL HERITAGE: FROM PRODUCTION TO INNOVATIVE CENTERS (on the example of Zhytomyr and Ivano-Frankivsk)

Анотація. Проблема недооцінки промислових об'єктів та їх значення як складової архітектурної спадщини є актуальною практично для всіх українських міст, де є закинуті заводи чи фабрики, часто напівзруйновані, своєрідні «terra incognita». Соціокультурний контекст цих територій є невід'ємною частиною людської історії та невідтворюваною культурною спадщиною місця/міста. Збереження усіх постіндустріальних об'єктів є економічно недоцільним і фактично неможливим, проте регенерація окремих зразків може змінити соціальний імідж деградованих територій міст та перетворити їх на місця для відвідування і проживання. В Україні пере-профілювання постпромислових об'єктів у більшості випадків спрямоване на креативні та інноваційні індустрії, а житомирський та івано-франківський заводи є найкращими прикладами застосування основних принципів ревіталізації та адаптації до нових функцій. Поєднання частково діючого виробництва та інноваційних центрів, направлених на розвиток освіти, співпраці держави, бізнесу та громади, сприяє збереженню локальних традицій та впровадженню нових виробничих технологій, інтеграції самих будівель у сучасний міський простір.

Ключові слова: індустріальна спадщина, інноваційний центр, регенерація промислових територій, адаптація.

Сучасна індустріальна спадщина є результатом промислового розвитку та невід'ємною частиною культурного ядра місця/міста/країни та локальної ідентичності¹. Включення унікальної індустріальної спадщини до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (UNESCO World Heritage Sites) сприяє не лише збереженню ключових об'єктів, але й переосмислення такого явища загалом. Особливо це стосується країн Східної Європи та пострадянського простору.

Проблема недооцінки промислових об'єктів та їх значення для українських міст є нагальною, оскільки прикладів занедбання чи знесення є чимало. Один з найяскравіших і широко висвітлених у пресі — Полтавський турбомеханічний завод (ПТМЗ), на місці якого ще до повномасштабного вторгнення почали зводити новий житловий комплекс² (Serhiuk I. & Kalakoski I., 2023). Ці питання піднімалися ще у 2016 р., зокрема на семінарі «Право на місто», де окреслили проблеми недооцінення промислової архітектури (постіндустріальної радянської спадщини в основному) та відсутність інтересу потенційних інвесторів до неї³.

Практично у кожному населеному пункті є закинутий завод чи фабрика, що поступово руйнується та створює осередки небезпеки у міському середовищі. Через фрагментацію ділянок непрацюючих підприємств змінюються орендарі, функціональне призначення та значення самих об'єктів. Як результат, ці території стають своєрідними «terra incognita», де відбуваються нікому невідомі процеси, порушуються санітарні та пожежні норми, конфлікти функцій та відсутня відповідальність за будь-що (Центр Урбаністичних Студій).

Незатребуваність колишніх промислових територій в українських містах, особливо в їх центральних частинах, масштабність об'єктів, невелика орендна вартість стали визначальними чинниками процесу ревіталізації саме цих зон. Основний напрям — це відновлення та переорієнтація на нові функції, інколи із частковим збереженням виробництва. Такий підхід дозволяє зберегти архітектурне чи культурне надбання міста, урізноманітнити жит-

¹ TICCиH, 2003. The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage. [online] Available at: <https://ticcih.org/wp-content/uploads/2013/04/NTagilCharter.pdf>; Della Lucia, M., Pashkevich A., 2023. A sustainable afterlife for post-industrial sites: balancing conservation, regeneration and heritage tourism. *European Planning Studies*, 31:3, pp. 641–661. DOI: 10.1080/09654313.2022.2154141.

² Serhiuk I. and Kalakoski I., 2023. Demolition or adaptation?: post-industrial buildings in Ukraine. *Buildings and Cities*, 4(1), pp. 352–368. <https://doi.org/10.5334/bc.307>.

³ Шутка І. Другий шанс. Як і навіщо міста ревіталізують занедбані об'єкти. Куфер [online] Доступно: <https://kufer.media/misto/drugyj-shans-yak-i-navishho-mista-revitalizovuyut-zanedbani-ob-yekty/>.

тя мешканців, стимулювати появу нових ініціатив та локальних продуктів.

Індустріальна спадщина та її соціокультурне значення для місця/міста. Індустріальна спадщина є специфічною у широкому значенні та має «історичну, технологічну, соціальну, архітектурну або наукову цінність»⁴. Для пересічного мешканця міста це звичайні будівлі, майстерні, фабрики, склади, шахти, транспортна інфраструктура чи місця соціальної діяльності, пов'язані з промисловістю, які на перший погляд не мають жодної цінності чи ваги. Унаслідок економічних змін 1990–2000-х рр. більшість з них були ліквідовані, що призвело до деградації міст у просторовому (значні порожні пост-індустріальні простори) та соціальному сенсах (безробіття, злочинність, проблеми з адаптацією)⁵.

Увесь соціокультурний контекст постпромислової зони⁶ свідчить про її людську історію та промисловий прогрес, досягнутий у ній, і є частиною невідтворюваної культурної спадщини місця/міста⁷. Хоча важливість індустріальної історії для розуміння сучасного суспільства очевидна, збереження промислових об'єктів все ще викликає суперечки, і не в останню чергу через різні підходи, зосереджені на технологічних, соціально-економічних, політичних чи культурних цілях та їх використанні для концептуалізації промислових об'єктів⁸. У рамках підходу (сталого) розвитку одним із принципів є створення ефективних інституцій, які заохочуватимуть використання промислової спадщини для соціально-економічного розвитку. Звичайно, збереження усіх об'єктів є економічно недоцільним (та і фізично неможливим), крім того їх стан дуже різний (ступінь руйнування чи деградації)⁹. Іншим фактором може бути «темне» минуле виробництва (забруднення навколишнього середовища, безпека, благополуччя населення, історичний контекст)¹⁰.

Історичний контекст, а саме період побудови чи діюча влада на той момент у країні (Радянський Союз та комуністичний режим), спричинили формування певного сприйняття для пост-індустріальних об'єктів, що знецінило їх на багатьох рівнях. У подальшому це спричинило незацікавленість місцевого населення щодо збереження чи трансформації будівель індустріальної спадщини¹¹. Також присутній чинник необізнаності, амбівалентності та невизначеності: люди сприймають ці будівлі як належне та не усвідомлюють можливість змін для покращення оточуючого середовища¹².

Приклади успішної регенерації промислових територій у Європі та в країнах колишнього Радянського Союзу відображають вагому роль створення, активізації та гібридизації соціального капіталу. Белланді М. та Сантіні Е.¹³ зазначають, що мобілізація соціального капіталу підвищує адаптивність суб'єктів і, завдяки інвестиціям у соціальне забезпечення та інновації у сфері культурної спадщини, робить розвинені промислові райони більш стійкими, дозволяючи їм подолати залежність від домінуючих принципів їхніх інституційних структур. Інші дослідження показали, що моделі спільного управління, які спираються на широку участь державних і приватних зацікавлених сторін¹⁴, та культурні каталізатори¹⁵, дозволяють громадам сприяти сталому відродженню.

Перепрофілювання більшості об'єктів в Україні спрямовано на креативні та інноваційні індустрії. Найбільше проектів ревіталізації зосереджено у Києві (Port Creative Hub, UNIT.City, Closer, IZONE, Арт-завод Платформа) та Львові (! FEST Republic, LEM Station, Jam Factory Art Center, ReZavod, KIVSH). Серед інших функціонуючих прикладів

⁴ Großewinkelmann, J., 2012. Care of industrial and technical collections. In *Industrial Heritage Re-Tooled: The TICCIN Guide to Industrial Heritage Conservation*, Douet, J., Ed.; Routledge: New York, NY, USA, p. 189. ISBN 978-1-62958-203-0.

⁵ Frackiewicz L., 2004. Wykluczenie, rewitalizacja, spójność społeczna: Praca zbiorowa. Slask: Katowice, Poland. ISBN 978-83-918320-0-4.

⁶ Cooke, P. and Lazzeretti L., 2008. *Creative Cities, Cultural Clusters and Local Economic Development*. Cheltenham: Edward Elgar.

⁷ KEA, 2006. *The Economy of Culture in Europe*. [online] Study prepared for the European Commission. Available at: https://ec.europa.eu/assets/eac/culture/library/studies/cultural-economy_en.pdf.

⁸ Bridge, G. 2004. "Contested Terrain: Mining and the Environment." *Annual Review of Environment and Resources* 29: 205–259. doi:10.1146/annurev.energy.28.011503.163434.

⁹ Harfst J., 2015. Utilizing the Past: Valorizing Post-Mining Potential in Central Europe. *The Extractive Industries and Society*, 2, pp. 217–224. doi:10.1016/j.exis.2015.01.003.

¹⁰ Xie P., 2006. Developing Industrial Heritage Tourism: A Case Study of the Proposed Jeep Museum in Toledo, Ohio. *Tourism Management*, 27 (6), pp. 1321–1330. doi:10.1016/j.tourman.2005.06.010.

¹¹ Cruickshank, J., Ellingsen W. and Hidle K., 2013. A Crisis of Definition: Culture Versus Industry in Odda, Norway. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 95 (2), pp. 147–161. doi:10.1111/geob.12014; Edwards, J., and Llurdes J., 1996. Mines and Quarries. *Annals of Tourism Research*, 23, pp. 341–363. doi:10.1016/0160-7383(95)00067-4.

¹² Ambrosini, V. and Bowman, C., 2001. Tacit Knowledge: Some Suggestions for Operationalization. *Journal of Management Studies*, 38 (6), pp. 811–829. doi:10.1111/1467-6486.00260.

¹³ Bellandi, M. and Santini E., 2017. Resilience and the Role of Arts and Culture-Based Activities in Mature Industrial Districts. *European Planning Studies*, 25 (1), pp. 88–106. doi:10.1080/09654313.2016.1268096.

¹⁴ Bosák, V., Slach O., Nováček A. and Krtička L., 2020. Temporary Use and Brownfield Regeneration in Post-Socialist Context: From Bottom-up Governance to Artists Exploitation. *European Planning Studies*, 28 (3), pp. 604–626. doi:10.1080/09654313.2019.1642853; Kozak M., 2014. Innovation, Tourism and Destination Development: Dolnośląskie Case Study. *European Planning Studies*, 22 (8), pp. 1604–1624. doi:10.1080/09654313.2013.784597

¹⁵ Heidenreich, M. and Plaza B., 2015. Renewal Through Culture? The Role of Museums in the Renewal of Industrial Regions in Europe. *European Planning Studies*, 23 (8), pp. 1441–1455. doi:10.1080/09654313.2013.817544

можна виділити: у Харкові — IT-хаб Fabrika.Space, Арт-завод Механіка; у Запоріжжі — креативна платформа «Млин», в Івано-Франківську — Промприлад.Реновація, у Житомирі — інноваційний центр Вимірювач. Саме два останні є спробами ревіталізації простору у поєднанні з виробництвом, відновлення та переосмислення історичної функції виробництва¹⁶.

Ці комплекси, зазвичай великі за масштабом, пропонують багато можливостей адаптації та мають унікальний шарм. Враховуючи вищезазначене, об'єкти легко пристосовуються до культурних (музеї, клуби, концертні та спортивні зали, театри, будинки культури, місця зустрічей, офіси громадських організацій); житлових (мансарди індивідуального користування та оренди, гуртожитки); громадських (ресторани, готелі, магазини, школи та університети, художні галереї, книжкові магазини, пункти обслуговування туристів, центри розвитку підприємництва) функцій.

Архітектори часто переосмислюють місцеву індустріальну спадщину у творчий спосіб, використовуючи традиційні матеріали (цеглу, сталь, дерево), типи конструкцій (двосхилий дах, фахверк) або інші елементи (характерні віконні рами, пофарбовані в червоний колір).

Адаптація об'єктів до нових функцій дозволяє нам зберегти ідентичність і характер місця, а також створює можливість створення нових культурних подій, які формують відчуття спільноти. Ревіталізація також сприяє підтримці існуючих компаній і створює нові робочі місця на основі місцевої спадщини шляхом підвищення привабливості місця.

Робота зі спадщиною в соціальній сфері є довгостроковим процесом, який часто передбачає відновлення впевненості мешканців у собі та гордості за місце проживання, роботи, відновлення чи зміцнення громад, формування місцевої ідентичності та розбудову громадянського суспільства, у якому всі його члени відчуватимуть відповідальність за спільне володіння оновленим приміщенням. Тому ключовою роллю у ревіталізаційних процесах є суб'єкти, здатні пробудити в громаді потребу виявити цю ідентичність та усвідомити цінність спадщини¹⁷.

Узагальнюючи зазначене, в адаптації промислових об'єктів можна виділити декілька основних стратегій¹⁸:

- пошук концепції та фінансових ресурсів для подальшого розвитку об'єкту (акцент на збереженні автентичності);
- збереження частини об'єкта в незмінному вигляді для демонстрації процесу виробництва (акцент на автентичності конкретного предмету);
- зміна функції об'єкта при збереженні існуючої тканини (акцент на функціональності та оновленні);
- трансформація частини або всього об'єкта, додавання нових елементів (акцент на функціональності та створення нової архітектури).

Процес ревіталізації є безперервним і повинен постійно підтримуватися певними заходами, аби територія чи будівлі не деградували знову. Це стоїть як матеріальної (просторова ревіталізація), так і нематеріальної (соціальна ревіталізація) складової. «The built environment carries important meanings from one generation to the next, and serves as a one repository of cultural meanings»¹⁹.

Інноваційні парки як нова тенденція ревіталізації постпромислових просторів. Українське законодавство дає визначення для технопарків, наукових та індустріальних парків, проте поняття «інноваційний парк» відсутнє. Технопарки зазвичай орієнтовані на наукомісткі розробки та впровадження високих технологій, наукові — це переважно університетські середовища, індустріальні — переробна промисловість, альтернативна енергетика та науково-технічна діяльність у сфері інформації та електронних комунікацій²⁰.

Досить часто основою інноваційних парків є технологічні компанії та R&D-центри. Проте цілісну екосистему також доповнюють дотичні бізнеси та надавачі послуг.

Міжнародна асоціація наукових парків та інноваційних територій (IASAP) дає визначення для інноваційних парків як запроєктованих та підготовлених місць для залучення підприємців, кваліфікованих талантів, наукомістких підприємств та інвестицій шляхом розвитку та поєднання інфраструктурних, інституційних, наукових, технологічних, освітніх і соціальних активів, що сприятимуть сталому економічному розвитку спільноти і громади (IASAP Definitions).

Базуючись на цих принципах здійснюється ревіталізація промислових об'єктів у Житомирі та Івано-Франківську: перетворення частково діючих виробництв на інноваційні парки/центри «Вимірювач» та «Промприлад.Реновація».

¹⁶ Осадча В., 2022. Ревіталізація постіндустріальної спадщини як чинник трансформації міської культури (на прикладі Запоріжжя і Житомира). Кваліфікаційна робота бакалавра. Український католицький університет.

¹⁷ Konior A., Pokojka W., 2020. Management of Postindustrial Heritage in Urban Revitalization Processes. Sustainability, 12, 5034, pp. 1–19. doi:10.3390/su12125034.

¹⁸ Konior A., Pokojka W., 2020. Management of Postindustrial Heritage...

¹⁹ Tweed C., Sutherland M., 2007. Built cultural heritage and sustainable urban development. Landsc. Urban Plan, 83, 62–69.

²⁰ Закон України «Про індустріальні парки» від 21.06.2012 № 5018-VI. Відомості Верховної Ради. 2013. [online] Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5018-17#Text>.

Рис. 1. Просторовий розвиток Житомира та його промислових об'єктів

Житомир: від машинобудування до інноваційних пошуків «звучання». Форсована індустріалізація 1920–1930-х років та відновлення після Другої світової війни сформували потужний виробничий потенціал в радянських містах і селищах. На той час промзони були околицями населених пунктів, що оточували історичне ядро. Робітники мігрували до міст у пошуках роботи, селилися поблизу підприємств. Таким чином заводські території опинилися між історичними кварталами в центрі та спальними районами на околицях.

У середині XX століття Житомир став потужним інженерним та промисловим центром, де діяли масштабні підприємства різних напрямів. Виробництва займали приблизно 36,88% від загальної площі території міста (Рис. 1). Сьогодні замість частини з них — житлові комплекси, торгові центри, автостоянки, склади чи просто руїни. Найбільші підприємства міста того часу та їх сучасний стан відображені у таблиці 1.

Завод «Електровимірювач» одним з перших з'явився у місті в повоєнний період 1957 року. Його виробничі потужності були максимально універсальними: від суднових радіопередавачів, комплексів контролю запуску ракет, спецтехніки для військових — до електронних музичних інструментів і панелей управління автомобілів²¹. Продукція заводу експортувалась у понад 40 країн світу. Частково він розмістився у корпусах колишньої Волинської духовної семінарії, що в центральній частині міста (Рис. 2, 3). Пізніше були зведені решта будівель, що утворили цілісний комплекс з власною інфраструктурою: житлові будинки для працівників, спортивні та туристичні табори, лікарня, дитячий садок, будинок культури, ремісниче училище.

У 1980-ті роки чверть виробництва становили електронні музичні інструменти та звукові при-

²¹ Боць Т., 2021. Житомир. Як ревіталізують завод «Електровимірювач». UKRAÏNER, [online] Доступно: <https://ukrainer.net/vymiruvach-zhytomyr/>

Таблиця 1

Найбільші підприємства Житомира радянського періоду

№	Назва підприємства	Рік заснування	Місце розташування	Стан	Діюче виробництво
1	Житомирський лікеро-горілчаний завод	1896, 1938	вул. Святослава Ріхтера, 38	працює	державне підприємство за профілем
2	Житомирський м'ясокомбінат	1920	вул. Сергія Параджанова, 127	працює	«М'ясна гільдія», «Gremio de la Carne»
3	Житомирський меблевий комбінат	1933	вул. Київська, 77	перенесено виробничі потужності	на місці розміщено ТРЦ
4	Житомирська панчішна фабрика	1935	проспект Миру, 18	не працює, у 2021 році почався демонтаж будівель (Шевчук Н., 2021)	-
5	Житомирська фабрика музичних інструментів	1933	вул. Жуйка, 3	працює	займається лише ремонтом музичних інструментів, приміщення в оренді
6	Житомирська фармацевтична фабрика	1938	с. Станишівка, вул. Корольова, 4	працює	«Vishpha»
7	Житомирський консервний завод	1940	вул. Покровська, 169	працює	за профілем
8	Житомирська кондитерська фабрика	1944	вул. Покровська, 67	працює	«Житомирські ласощі»
9	Житомирський завод «Електровимірювач»	1957	майдан Перемоги, 10	працює	за профілем, відкрито інноваційний парк «Вимірювач»
10	Житомирський льонокомбінат	1958	вул. Сергія Параджанова, 125	не працює	будівлі зруйновані
11	Житомирський картонний комбінат	1962	майдан Станишівський, 7	працює	за профілем
12	Житомирський завод станків-автоматів	1975	вул. Корольова, 132	не працює	-
13	Житомирський завод хімічного волокна	1975	вул. Промислова, 1/154	не працює	-
14	Житомирський маслозавод	1981	вул. Івана Гонти, 4	працює	«Рудь»

строї: електробояни «Оріон», ритм-машини «Пульсар», синтезатори «Естрадін», електрооргани, ефектори і драм-машини, мікшерні пульти, підсилювачі, ревербератори.

Перехід до ринкових відносин та прийняття не надто продуманих рішень на початку 1990-х років призвели до певного занепаду. Проте, на відміну від більшості українських машинобудівних підприємств, «Електровимірювач» зберіг частину виробництва, проте його діяльність скоротилась до одного цеху та 300 працівників (у порівнянні із понад 6 тисячами).

Після великої реорганізації 2006 року завод випускає спеціалізовані прилади для енергетиків, залізничників, газовиків, інших галузей, де використовують магнітні вимірювання²².

Ревіталізація пост-промислових територій у інноваційні парки та креативні простори є одним із поточних світових трендів у міському розвитку. Тому територія заводу «Електровимірювач» є ідеальною локацією для цього: загальна площа чотири гектари, 40 тисяч квадратних метрів площ, що перебувають у приватній власності, — чудовий стартовий майданчик для цілого кластеру об'єктів, що допоможуть створювати й просуванню інноваційні продукти²³. Наявні простори є універсальними для розміщення офісних центрів, коворкінгів, технологічних майстерень для експериментів, тестування та запуску нових продуктів, громадських, бізнес та освітніх просторів. Розміщення об'єкту у центральній частині Житомира дає ряд додаткових переваг

²² Завод «Електровимірювач». Історія. [online] Доступно: <https://www.eliz.com.ua/uk/about/history>

²³ Костриця М., 2021. Ідея для Житомира: інноваційний парк у просторах заводу, де панує пустка. TEXTY.ORG.UA [online] Доступно: <https://texty.org.ua/fragments/103620/ideya-dlya-zhytomyra-innovacijnyj-park-u-pustuyuchykh-prostorah-zavodu/>

Рис. 2, 3. Волинська духовна семінарія в м. Житомир на поч. XX ст. (Житомир-online, 2020)

та визначає центр тяжіння населення. Оскільки сам завод має багату історію, тому і досі залишається у свідомості містян важливим об'єктом. Наближене розташування Житомира до Києва та інших міст дає економічні переваги у плані доступності інфраструктури та логістики.

Перша концепція ревіталізації заводу з'явилася 2018 р. і стосувалася лише однієї будівлі. Пізніше проект почав розростатись: було організовано «Лабораторію звуку» (експериментальний майданчик електронної музики та майстерню аналогових синтезаторів) і «Лабораторію крафтового виробництва та промислового дизайну» (освітній простір і майстерні з різноманітними верстатами та обладнанням спільного використання для дизайнерів, крафтовиків)²⁴. «Ковідні» роки, а пізніше повномасштабне вторгнення на територію України призупинили імплементаційні процеси.

Перезавантаження житомирського заводу «Електровимірювач» в інноваційний парк направлене на розвиток освіти та винахідництва, а також створення спеціальних умов для проектів, що потребують не лише теоретичної, але й виробничої складової. Підприємство продовжує виготовляти електровимірювальні прилади: лабораторне обладнання для освітніх закладів (для кабінетів фізики, хімії та STEM-лабораторій)²⁵.

Власники та автори проекту мають на меті створити середовище, що діятиме як велика функціональна лабораторія-прискорювач для реалізації ідей, фабрика прототипів з виробничою інфраструктурою, простір культурного обміну та мистецьких експериментів.

Пілотним проектом було обрано будівлю колишнього інструментального цеху, площею близько 10 тис. м², яка складається з двох блоків: 6-ти

та 4-поверхового. Ремонтні роботи почали у 2021 році, що дало можливість протестувати концепцію, підкорегувати її та залучити різні ініціативи, які можуть брати на себе конкретні напрями розвитку (прототипування, навчання, виробництво, подієвий майданчик тощо)²⁶.

Інноваційний парк має колаборативну модель фінансування, при якій частина територій орендується за символічні кошти, певна частка належить співпраці з фондами (ПРООН, Український культурний фонд, «Відродження», House of Europe), частково здійснюється інвестування самим заводом у ремонти та підготовку приміщень.

Ревіталізація буде залучати будівлі поступово, що дасть змогу адаптуватись до нових процесів, що відбуваються на території заводу. «Вимірювач» має значний потенціал, тому потребує системного розвитку та узгодження із міською тканиною та прилеглими територіями.

Усі структурні елементи інноваційного парку функціонально пов'язані між собою та у певному сенсі взаємозалежні. Таким чином формується власна екосистема інноваційного парку з повним циклом: від зародження ідеї до виробництва фізичних прототипів (Рис. 4).

Структура проекту:

1. Дослідницький відділ (лабораторія виробництва, лабораторія звуку, конструкторське бюро 43, майстерня FAB-LAB);
2. Центр розвитку освіти (освітній коворкінг, дошкільна освіта, експериментаріум, підготовка вчителів, майстер-класи, робоклуб);
3. Простори для роботи (креативні бізнеси, технологічні бізнеси, стартапи, шоу-руми, майстерні);
4. Виробництво (металообробка, збирання виробів, штампування з пластику, 3D-фрезерування);
5. Багатофункціональний подієвий майданчик (концертний/виставковий майданчик, кіно-лекторій+, конференц-зали, амфітеатр);

²⁴ Костиця М., 2021. Ідея для Житомира: інноваційний парк...

²⁵ Боць Т., 2021. Житомир. Як ревіталізують завод «Електровимірювач». UKRAÏNER, [online] Доступно: <https://ukrainer.net/vymiriuvach-zhytomyr/>

²⁶ Вимірювач. Концепція проекту. Доступно: <https://vmrvch.com/>

Рис. 4. Схема структури концепції роботи заводу

Рис. 5. Схема принципів роботи наукового відділу

6. Інфраструктура та обслуговування (здоров'я і спорт, кафе, ресторани, бари, зелені відпочинкові зони, готель/хостел, клуб ВМРВЧ).

Освітнє ядро. Освітній центр (елемент екосистеми, що сприяє ефективному синергетичному процесу взаємодії між освітніми організаціями Житомира та України) — місце для людей, що прагнуть отримати нові знання і відкрити перспективи самореалізації. Планується: школа винахідництва та робоклуб, аудиторії для партнерських організацій, експериментаріум, освітні програми для дорослих, центр для дітей дошкільного віку тощо.

Науковий відділ. Центр експертиз, де працюватимуть люди з різними компетенціями, які можуть посилити бізнесовий або освітній проект. Відділ виконуватиме проектні замовлення і консультуватиме проекти. Тут планується розмістити «Конструкторське бюро 43» — науково-прикладний центр, що вирішуватиме інженерні та дизайнерські задачі широкого спектру та матиме, окрім майстерні колективного користування (FAB-LAB), прямий зв'язок з виробничими потужностями, маркетинговою та логістичною інфраструктурою (Рис. 5).

Лабораторія звуку. Оскільки на «Електровимірювачі» виробляли широку лінійку аналогових синтезаторів та електроніки для музикантів у 1970–80-х роках, було вирішено продовжити цю традицію та створити «Лабораторію звуку» як логічне продовження історію заводу. Цей атмосферний та незвичайний об'єкт заплановано розмістити у бомбосховищі. Він позиціонується як простір-майстерня для освіти та винахідницький простір, де будуть створюватись прототипи нових ЕМІ (електронні музичні інструменти) та проводитись експерименти зі звуком. Уже було проведено саунд-резиденції «V: UNCASE / Вимірювач: розпаковка» (2020), «СИГМА-2021» (2021).

Лабораторія виробництва. Лабораторія має на меті створити кластер локальних крафтових вироб-

ників та дизайнерів у співпраці із заводом «Електровимірювач». Також вона надасть можливість вирішити проблему доступу до релевантних знань, професійної спільноти, виробничої і маркетингової інфраструктури, а також стати місцем, де можна експериментувати з виготовленням прототипів, запускати якісне серійне виробництво та масштабувати локальний бізнес. Ідея полягає у поєднанні «твердої» та «м'якої» інфраструктури для крафтових виробників та дизайнерів шляхом створення майстерні спільного використання (обладнання, інструменти, виробничі, виставкові площі) і заснування навчальних програм. У 2021 р. на базі лабораторії було успішно проведено «Експериментальну школу предметного дизайну».

Парк на території. Територія заводу має перетворитися на мережу затишних зелених просторів, що зберігають індустріальну естетику. Вони слугуватимуть для активного відпочинку або навпаки — споглядання. Випробування та мистецьке переосмислення території є також пріоритетом для розвитку проекту. Ця територія задумується як публічний простір для заводчан, резидентів, містян та відвідувачів «Вимірювача». Кафе та ресторани розмістяться поруч для додаткового комфорту відвідувачів. З'явиться готель/хостел (складова для підсилення місця як конференц-майданчика та центру для проведення резиденцій, бізнес-зустрічей регіонального та міжнародного рівня) (Рис. 6). Ревіталізація житомирського заводу «Електровимірювач» має на меті створити окрему екосистему для роботи і життя завдяки поєднанню офісів, освітніх закладів, майстерень, а також інфраструктури для різних видів активності, що створить додаткові зручності для користувачів — працівників та відвідувачів.

Проект є досить амбітним та масштабним у контексті міста, призначення та активностей, передбачених на його території. Існує ймовірність ко-

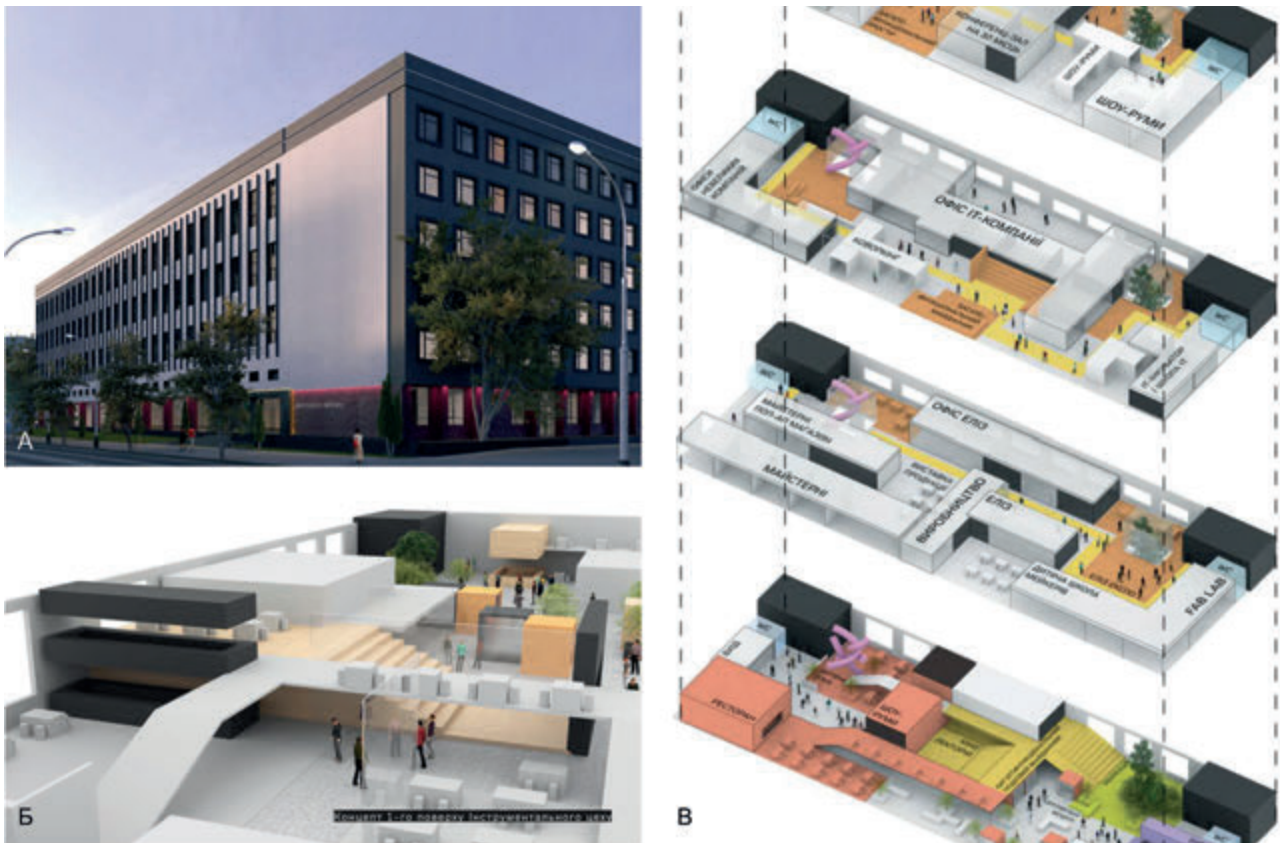

Рис. 6. Проектні планувальні рішення інноваційного центру «Вимірювач», розроблені майстернею Ostriv_Lab та ГО «Науково-мистецька платформа «Острів»: а – загальний вигляд будівлі; б – інтер'єр 1-го поверху інструментального цеху; в – концепція функціонального зонування будівлі колишнього інструментального цеху

ригування початкових планів та певне зменшення. Проте необхідно відзначити активність та цілеспрямованість власників та проектних менеджерів, які займаються ревіталізацією цього простору.

Івано-Франківськ: від виробництва до креативності. У питанні інновативного та раціонального використання (пост)промислових територій, які втратили свою економічну роль, Івано-Франківськ є одним з перших, де був застосований науково-аналітичний підхід до ревіталізації.

За даними чинних генпланів під промислові зони у місті виділено близько 15% відсотків територій, більшість з яких не використовує свій потенціал (Рис. 7). Фактично, більшість з них використовуються за призначенням частково або взагалі закинуті.

У 2015 р. ініціативна платформа «Тепле місто» разом з архітектурною школою CANactions провели урбаністичне дослідження міста, вивчаючи його публічні простори, можливості розвитку постіндустріальних зон та їхнього використання, до переліку яких увійшов і «Промприлад»²⁷. Перелік найзна-

чніших виробництв того часу в Івано-Франківську та їх сучасний стан наведено у таблиці 2.

Завод «Промприлад» є одним із найстаріших підприємств приладобудування Галичини з давньою історією та розташований у центрі Івано-Франківська, за радянських часів був платформою інновацій. Він сформувався на базі трьох попередніх виробництв: підприємства «Край» (1905 р.), що виготовляло вуличні ліхтарі, приводні пристрої для млинів, ливарні вироби та залізничні гальмівні колодки; фабрика Вацлава Майора (1914 р.), що спеціалізувалась на виготовленні та ремонті механічних ваг (вагонних, автомобільних, аптекарських); «Фабрика машин і арматур Ф. Весели. Ливарня заліза, фосфористої бронзи і металу» (1920 р.), яка займалась ливарством та його механічною обробкою²⁸. Тут виготовляли здебільшого продукти для промисловості, але також забезпечували товари й населення: парасольки, деталі для легкових авто, газові лічильники. Тому у проекті закладено ідею унікальності духу промислової архітектури з максимальним збереженням ключових її елементів (прохідної у первісному вигляді, елементів інду-

²⁷ CANactions (2016). Майбутнє (пост)промислових територій Івано-Франківська [online] Доступно: https://issuu.com/urs_thomann/docs/160316_promprylad_stage1_spread_hq

²⁸ Гаврилів Б., Головатий М., 2005. Сто років історії — сто років праці: з історії ВАТ Івано-Франківський завод «Проиприлад». Івано-Франківськ, Типовіт, 154 с.

Таблиця 2

Найбільші підприємства Івано-Франківська радянського періоду

№	Назва підприємства	Рік заснування	Місце розташування	Стан	Діюче виробництво
1	Івано-Франківський локомотиворемонтний завод	1866, 1944	Вулиця Залізнична, 22	працює	за профілем
2	Івано-Франківський шкірно-взуттєвий завод	1888, 1949		не працює	у 2016 році затверджено ДПТ реконструкції під житло
3	Промприлад	1905, 1956	Вулиця Академіка Сахарова, 23	працює	ПАТ «Промприлад», інноваційний центр «Промприлад. Реновація»
4	63 котельно-зварювальний завод	1945	Вулиця Хриплинська, 11	не працює	-
5	Цементно-шиферний комбінат	1964	с. Ямниця	працює	ПрАТ «Івано-Франківськцемент»
6	Івано-Франківський арматурний завод	1971	Вулиця Коновальця, 229	працює	за профілем
7	Івано-Франківський завод тонкого органічного синтезу	1976	с. Ямниця, вул. Галицька, 58	працює	ПАТ «Барва»
8	Івано-Франківський завод механічних пресів	1978	Вулиця Автоливінська, 1	працює	ПАТ «Пресмаш»
9	Прикарпатський радіозавод	1979	Вулиця Галицька, 201	працює	ДП ВО «Карпати»

стріального інтер'єру з відкритими конструкціями, кладкою стін тощо)²⁹.

Завод «Промприлад» не є «мертвим» підприємством, а досі функціонує приблизно на 10% своїх потужностей. Це відкриває можливість сприймати старі будівлі не просто як шматки заліза, але як частину економіки і трансформувати із залученням спадковості її колишньої діяльності. Це майданчик для апробації та поширення знань, співпраці фахівців різних галузей, творчих спільнот та місцевих компаній з подальшим здобуттям нового якісного досвіду.

Перевтілення «Промприладу» здійснюється на частині території заводу — це 4 корпуси на розі вулиць Мельника і Академіка Сахарова практично у центрі Івано-Франківська на території близько 4,05 га. Концепція адаптації та реконструкції складається з 6 основних етапів: запуск пілотного проекту — облаштування третього поверху будівлі В для аналізу і розуміння потреб суспільства, а також залучення інвесторів; демонтаж будівель та конструкцій, що не відповідають експлуатаційним і безпековим вимогам; створення порталів для взаємозв'язку між внутрішнім простором комплексу і міста (будівлі А і D); будівництво мансард та комунікаційних ядер (будівлі А і С); будівництво двох офісних блоків Е і F (перпендикулярно над

будівлею D, поєднуючи будівлі А і С); будівництво кіноцентру (добудова до будівлі D) (Рис. 8).

«Промприлад.Реновація» — це цілісна та стала екосистема, яка органічно вписується у район/місто/регіон/країну, сприяє глибоким трансформаціям у суспільстві та має великий потенціал стати успішним прототипом для інших територій зі схожими передумовами (Тепле місто, 2016). Зараз тут працюють: школа танців, барбер-академія, галерея сучасного мистецтва та творча майстерня, мультимедіа-лабораторія, дитячі клуби неформальної освіти, майстерня, кафе, бар, офіс ІТ-компанії, конференц-зала, урбан-лабораторія та навіть офіс Управління інвестиційної політики міськвиконкому. У грудні 2022 року, незважаючи на воєнні дії в Україні, планувалося відкриття першого поверху з фудмаркетом «Foodoteka» (другий поверх — у 2023), що є додатковою нагодою для релокованого бізнесу з міст, що постраждали від російської збройної агресії³⁰.

Проект «Промприлад. Реновація» є прикладом інноваційного центру для розвитку міста у чотирьох напрямках (освіта, мистецтво, нова економіка та урбаністика) на основі імпаکت-інвестування: інвестори вкладаються в соціальну ініціативу, стають співвласниками заводу та отримують дивіденди. На заводі поетапно відбувається перебудова під офісні приміщення, лабораторії, майстерні, виставковий

²⁹ Семенова Т., 2018. Завод 2.0. Як франківський «Промприлад» замість парасольок виробляє зміни в місті. Куфер [online] Доступно: <https://kufer.media/misto/zavod-2-0-yak-frankivskiy-promprylad-zamist-parasolok-vyroblyaye-zminy-v-misti/>

³⁰ Морозов О., 2022. Перший фудмаркет на заході України: «Промприлад.Реновація» відкриє в Івано-Франківську Foodoteka. The Village [online] Доступно: <https://www.the-village.com.ua/village/food/restaurants/329609-promprylad-fudmarket-foodoteka-announcement-2022>

Рис. 7. Просторове розміщення промислових зон м. Івано-Франківськ

та розважальний центри, готель та хостел, фермерський ринок, ресторани.

Основне завдання ревіталізації старого заводу, застосоване у випадку Івано-Франківська, — до-

помогти місту й регіону перейти на якісно новий рівень, перезапустити старі системи, відкрити у собі ті можливості, яких не було за часів Радянського Союзу. Долучити їх до глобальних ринків не просто

у економічному плані, а й у культурному й освітньому. Допомогти місцевим знайти реалізацію самих себе в Івано-Франківську, без потреби виїжджати кудись в інші регіони.

Звичайно, у перспективі є ризик джентрифікації — процесу, коли пост-промислові зони змінюють свій зовнішній вигляд і через це туди переїжджають багатші мешканці, витісняючи біднішу частину населення. Це піднімає питання соціальної нерівності, яку може провокувати ревіталізація.

Дискусія. Інтеграція інновацій у наявний міський контекст не завжди відбувається безболісно. За словами Анастасії Бобрової, аналітикині CEDOS та керівниці Українського урбаністичного форуму, поява інноваційних чи культурних зон замість заводів є класичним прикладом розриву функції.

І не завжди перетворення радянських заводів на інноваційні зони чи культурні кластери розв'язує проблеми міста чи окремого району. Резиденти інноваційних парків мають інший рівень доходу та стиль життя, ніж мешканці довколишніх районів. Це може стати приводити до конфліктів, незацікавлення чи навіть витіснення із соціального життя і навіть місць проживання³¹.

Інноваційні парки та центри не повинні бути ізольованими від міста та його мешканців, а мають тримати баланс між створенням комфортних та безпечних умов для їх резидентів та відкритістю для мешканців прилеглих районів.

Незважаючи на очевидні переваги реновації та повторного використання промислової спадщини, все ж існує ряд вагомих перешкод. Зокрема, Андре Фернандес та інші узагальнили і класифікували ці проблеми у шість основних категорій³²:

- управління (непослідовність політичного бачення або його відсутність взагалі, неадекватність концепції втручання, інституційної моделі та

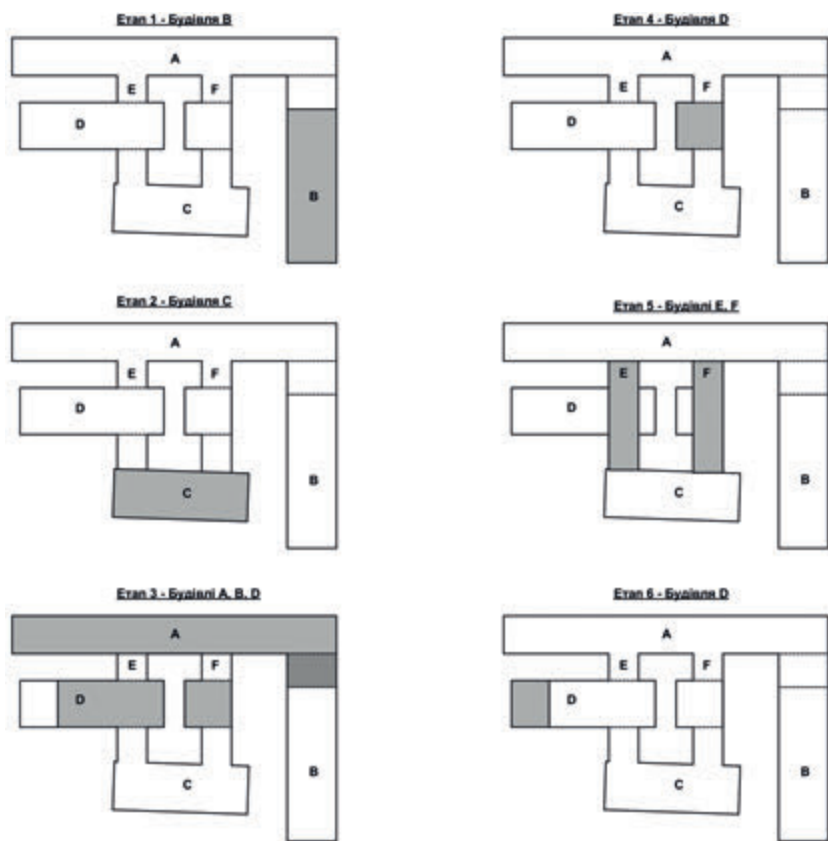

Рис. 8. Проектна концепція реконструкції заводу «Промприлад», м. Івано-Франківськ

координації, їх нестабільність, відсутність просування та маркетингу);

- інфраструктура (невизначені структурні проекти, відсутність доступності);
- територія (розмір території втручання, її розташування, територіальна модель міста, питання власності);
- фінанси (відсутність інвестицій, фінансові зобов'язання, фінансова криза, криза ринку нерухомості);
- культура (індустріальна традиція);
- навколишнє середовище (екологічні зобов'язання, наслідки зміни клімату).

Одним із алгоритмів перетворення пост-індустріальної території на інноваційний осередок із позитивним впливом на подальший розвиток міста може бути наступний³³:

- проаналізувати наявний міський контекст та економіку регіону, визначити потреби громади та інших стейкхолдерів, які можна буде задовольнити, врахувати інтереси інвесторів та потенційних користувачів і відвідувачів як у короткій, так і у довгостроковій перспективі;
- вивчити історію місця та чітко визначити, що можна та варто реконструювати, аби зберегти характер місця та спільноти, а також спадковість

³¹ Трапезнікова Д., 2021. Інновації на місці занепаду. Як в Україні освоюють закинуті промзони. Vector [online] Доступно: <https://vctr.media/ua/innovacziyi-promzoni-unit-city-promprylad-renovacziya-77495/>

³² Fernandes, A., Figueira de Sousa, J., Pedro Costa, J., Neves B., 2020. Mapping stakeholder perception on the challenges of brownfield sites' redevelopment in waterfronts: The Tagus Estuary. Eur. Plan. Stud, 28, pp. 2447–2464.

³³ Трапезнікова Д., 2021. Інновації на місці...

економічних та соціальних процесів, пов'язавши історичну спадщину з інноваціями;

- поєднати у просторі різні функції та відкрити доступ усім, що скоротить маятникову міграцію, підвищить якість життя сусідніх кварталів та залучить більше користувачів, а відповідно і прибутку;
- залучити у процеси місцеву владу та мешканців для збалансування інтересів всіх сторін та втілення проекту сталим і життєздатним.

Незважаючи на вищезазначене, реновація із подальшим пристосуванням цих об'єктів може створити привабливий образ території, пов'язавши її зі спадщиною минулих поколінь і створивши додаткову туристичну принаду³⁴.

Висновки. Ревіталізація описаних об'єктів і територій у Житомирі та Івано-Франківську змінила їхній соціальний імідж: із деградованих територій та виробництв, що занепадають, вони почали перетворюватись на привабливі місця для відвідування та роботи. Діяльність, пов'язана з просторовою та соціальною сферами, призвела до акценту на характері місця, що стали їх відмінними рисами, впізнаваними за межами міст. Завдяки поєднанню існуючого виробництва із новітніми світовими тенденціями було збережено певну спадковість та посилено місцеву ідентичність. Це також підвищило престиж проживання або перебування у цих просторах. Співпраця місцевих жителів, робітників заводів, місцевих активістів та влади спонукає до інтеграції і турботи про навколишній простір, зміцнення громадянського суспільства. Спадщина також стала джерелом натхнення для соціокультурної діяльності, яку здійснювали не лише громадські, приватні та неурядові організації, а й місцеві активісти. Участь у спільних заходах, пов'язаних зі спадщиною (як приватних, так і громадських), допомагає зберегти соціальні зв'язки та зв'язки між поколіннями.

Таким чином, використання спадщини в досліджуваних ревіталізаційних процесах сприяло багатоаспектному покращенню якості життя. Крім того, промислова спадщина має вплив на економічні виміри процесу відродження. Пристосування історичних будівель до нових цілей сприяє збільшенню їх ринкової вартості та прилеглих територій. Таким чином, вона стала джерелом натхнення для місцевих підприємців, які створювали нові продукти та послуги. Це посприяло захисту існуючих і створенню нових робочих місць, пов'язаних як з традиційними професіями, так і з творчою індустрією.

Сучасне суспільство змінюється, і акцент його цінностей зміщується від збагачення і накопичення

матеріальних благ до розумного використання та максимального збереження наявних ресурсів. Фактично відбувається свого роду «анти-індустріальна революція». Якщо стало нормою повторне використання речей щоденного вжитку (одягу, техніки, меблів), переробка сміття, то чому б не застосувати цей принцип і до індустріальних будівель і територій? Замість знесення існуючих будівель, більш екологічно-свідомо використати наявний ресурс, розчистити територію та надати нового життя існуючим будівлям.

Abstract. The problem of underestimating industrial buildings and their importance as a part of architectural heritage is relevant for almost all Ukrainian cities with abandoned plants and factories, often half-ruined, a kind of "terra incognita". The socio-cultural context of these areas is an integral part of the human history and the intangible cultural heritage of the place/city. Preservation of all post-industrial objects is economically impractical and impossible, but the regeneration of some of them can change the social image of degraded city areas and turn them into places to visit and live.

In Ukraine, the repurposing of post-industrial facilities in most cases is aimed at creative and innovative industries, and the Zhytomyr and Ivano-Frankivsk plants are the best examples of the applying the basic revitalization and adaptation principles to new functions. The combination of partially operating production and innovation centers is concentrated at the development of education, cooperation of the state, business and community contributes to the preservation of local traditions and the introduction of new production technologies, the integration of the buildings into the modern urban space.

Keywords: industrial heritage, innovation center, regeneration of industrial territories, adaptation.

³⁴ Центр Урбаністичних Студій. Нове життя в старі стіни [online]. Доступно: <http://surl.li/lcizn>

ПОВІДОМЛЕННЯ

УДК 72.01

Оксана БАЙЦАР-АРТЕМЕНКО,
Тарас БАЙЦАР

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛАЦУ КРАСИЦЬКИХ У СЕЛИЩІ ВОЛОДИМИРЕЦЬ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Oksana BAJTSAR-ARTEMENKO,
Taras BAJTSAR

FIELD STUDIES OF THE KRASICKI PALACE IN VOLODYMIRETS, RIVNE REGION

Анотація. Будівля палацу Красицьких пов'язана з історією родів: Кирдей, Мнішинських, Чарторийських, Паців, Четвертинських, Красицьких, де Пурбе. Побудований на історично сформованій території селища Володимирець і межує із залишками замкового комплексу князів Чарторийських XVI століття. Палац збудований у стилі провінційного класицизму з елементами ампіру. Палац є єдиною вицілілою пам'яткою такого типу на Поліссі з унікальним парком, який зберігся до наших днів і може бути використаний як культурний центр Полісся з відновленою територією історичного парку.

Ключові слова: архітектура, палац, класицизм, Володимирець, Україна

Точна дата заснування Володимирця і досі залишається невідомою. За місцевими переказами, поселення нібито заснував власник копалин Володимирко, який плавив метал з місцевих болотних руд. У поборовому реєстрі Луцького повіту за 1570 рік містечко згадується як «давнє поселення»¹, з цього ж року перебуває у власності Івана Кірдея Мнішинського² і пізніше переходить до Четвертинських³. На території, яка прилягає до палацу досі зберігаються залишки давньоруського городища Чарторийських, які згодом за 400 тис. злотих продали воеводі Казиміру Пацу⁴.

У першій половині XVII ст. поселенням володіє Стефан Четвертинський з Нової Четвертні, родоначальник молодшої лінії роду, приятель козацького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, учасник багатьох воєн⁵. Під кінець життя він осів у Володимирці і уже його син Степан домігся для містечка магдебурзького права⁶. Щоб відродити знищене під час козацьких воєн місто, князі Четвертинські звільнили мешканців від плати чиншів, податків, контрибуцій, жовнірських постойів та інших повинностей. З цього моменту місто отримує новий поштовх до розбудови. Однак, географічне розташування Володимирця мало негативні наслідки для його розвитку. Поступово впродовж наступних століть місто втратило своє значення.

У часи Хмельниччини 1648–1654 рр. населення Володимирця поглинула хвиля селянських заворушень. Відомо, що у жовтні 1654 р. містечко й замок Володимирець займали українські козацькі полки і російські війська⁷.

У XVII ст. Володимирець славиться виготовленням дзвонів⁸.

¹ Anusik Z. Własność ziemiska w województwie wołyńskim w 1570 roku // Przegląd Nauk Historycznych. R. X: 2011. nr 1. S. 69.

² Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 13. Warszawa, 1880–1914. C. 716.

³ Dynamiczny Herbarz Rodzin Polskich. Pałace, dwory, dworaki. Własność: Jan Krasicki. Fotografii: Nr. 94164. 1912_01, za RBC: <http://www.genealogia.okiem.pl/foto2/displayimage.php?pid=94164> (дата звернення 02.11. 2020).

⁴ Володимирець. Незалежний культурологічний часопис «І». 2007. Число 49. С. 445.

⁵ Там само.

⁶ Rąkowski Grz. Wołyń. Przewodnik po Ukrainie Zachodniej. Część I. Pruszków, 2005. S. 129.

⁷ Володимирець. Незалежний культурологічний часопис «І». 2007. Число 49. С.446.

⁸ Там само.

Рис. 1. Володимирець, 1912. https://genealogia.okiem.pl/foto2/displayimage.php?album=4&pid=94164#top_display_media

Рис. 2. Володимирець. Палац Красицьких.
Фото 1920-х рр. ВІМ

Рис. 3. Викопіювання із генерального плану Володимириця

Рис. 4. Загальний вигляд головного (північного) фасаду палацу Красицьких у Володимирці. 2020. Фото Т.Байцара

Рис. 5. Загальний вигляд бічного (західного) фасаду палацу Красицьких у Володимирці. 2020. Фото Т.Байцара

Рис. 6. Загальний вигляд південного фасаду палацу Красицьких у Володимирці. 2020. Фото Т.Байцара

Рис. 6а, 6б. Загальний вигляд стану колон вхідного портика. 2020. Фото Т.Байцара

Наступний історичний етап характерний швидкою зміною політичних подій. За Андрусівським перемир'ям між Річчю Посполитою і Московським царством Володимирець увійшов до складу Польщі⁹.

У першій половині XIX ст. містечко від Четвертинських переходить до графів Красицьких¹⁰.

Нові власники заснували щорічні ярмарки, стали фундаторами визначних будівель. Ймовірно, новий власник граф Вінцент Йозеф Красицький в кінці XVIII — на початку XIX ст. звів класицистичний палац для себе та своєї родини.

У 1914 р. Володимирець переходить у володіння Марії, уродженої Менчинської де Пурбе, якій це майно належало до 1939 р. Власність включала палац XIX ст., винокурню, господарські будівлі, ріллю та ліси (загалом близько 4000 га)¹¹.

Під час Першої світової війни палац зазнав великих руйнувань. У міжвоєнний період у будинку не проживали, оскільки родина де Пурбе мешкала в іншому маєтку, розташованому в Городці.

Після Другої світової війни маєток не було зруйновано радянською владою тільки тому, що в ньому розташували дитячий будинок. На початку

ку 1960-х рр. палац був відданий під управління місцевого колгоспу.

З 2002 по 2008 рр. у стінах палацу діяв православний храм. До сьогодні будинок палацу не має визначеної функції і не експлуатується¹².

Палац має статус пам'ятки архітектури місцевого значення (охоронний № 41-Рв) і являє собою двоповерхову будівлю, зведену на прямокутному плані, накриту високим чотирисклилим дахом. Акцентом головного фасаду, зорієнтованого на палацовий парк, є досить глибокий чотириколонний, завершений трикутним фронтоном портик тосканського ордеру. Фото початку XX ст. свідчить, що вхід до палацу зі східного (торцевого) фасаду був оформлений у вигляді ганку із дахом, що спирався на чотири дерев'яні колони. Під ганком можна зайти до підвальних приміщень з циркульними склепіннями.

Схема побудови фасадів палацу Красицьких характерна для періоду пізнього класицизму: архітектурне декорування є досить стриманим і лаконічним, а насиченість декоративними елементами зменшується від низу до верху стін¹³. Так, прямокутні вікна першого поверху оздоблені наличниками, виконаними у штукатурці, над якими розташовані плоскі

⁹ Rąkowski Grz. Wołyń. Przewodnik... S. 129.

¹⁰ Незалежний культурологічний часопис «І». 2007. Число 49. 446 с.; Українські пам'ятки архітектури. Спадок. Спадщина. Володимирець. Палац Красицького: <https://m-a-d-m-a-x.livejournal.com/445161.html> (дата звернення: 12.10.2020).

¹¹ Rąkowski Grz. Wołyń. Przewodnik... S. 129.

¹² Українські пам'ятки архітектури. Спадок. Спадщина. Володимирець. Палац Красицького: <https://m-a-d-m-a-x.livejournal.com/445161.html> (дата звернення: 12.10.2020).

¹³ Михайлишин О. Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII–XIX століть. Київ, 2000. С.128–129.

Рис. 7. Загальний вигляд стану вхідного порталу

Рис. 8а, 8б. Загальний вигляд стану вікна та його деталей першого поверху. 2020. Фото Т.Байцара

Рис. 9. Загальний вигляд стану вікна та його деталей другого поверху. 2020. Фото Т.Байцара

Рис. 10а, 10 б, 10в, 10 г. Загальний вигляд стану інтер'єру першого поверху. 2020. Фото Т.Байцара.

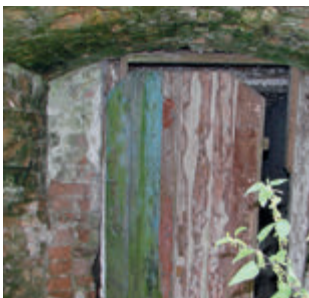

Рис. 11. Загальний вигляд стану інтер'єру другого поверху. 2020. Фото Т.Байцара

Рис. 12, 12а. Загальний вигляд конструкцій перекриття. 2020. Фото Т.Байцара

трикутні сандрики. Виступаючі підвіконні плити спираються на призматичні кронштейни. Натомість вікна другого поверху декоровані лише замковими каменями. Крім цього, периметр фасадів будівлі декорує широкий горизонтальний профільований міжповерховий карниз та вінчаючий карниз, оздоблений широким фризом з тригліфами.

План палацу також демонструє характерну для періоду будівництва структуру. Головний вхід в будинок, традиційно розташований на головній осі, веде до просторого вестибюлю, звідки дерев'яними сходами можна було потрапити на другий поверх. На обох поверхах використана коридорна схема розпланування з двостороннім розміщенням зал та кімнат. Як на першому, так і на другому поверхах, розташовуються більші за площею приміщення, очевидно, парадного призначення, зорієнтовані на південь. Відомо, що більшу частину першого повер-

ху займала велика зала, поруч з якою була їдальня. Про їх архітектурно-декоративне оздоблення немає достеменних відомостей. Дотепер у колишніх житлових кімнатах збереглись ліпні тяги карнизів, що свідчить про відносну скромність інтер'єрів. Відомо також, що будівля опалювалась цегляними печами, а у деяких кімнатах були встановлені каміни, оздоблені архітектурними деталями, зокрема, класицистичними напівколоннами.

У кращі свої часи палац був оточений великим пейзажним парком, частково розпланованим на залишках валів та ровів давнього замку¹⁴. До сьогодні на території парку збереглись дерева цінних декоративних порід, такі як європейські акації та турецькі вишні.

¹⁴ Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo wołyńskie. T. 5. Warszawa, 1994. S. 587–589.

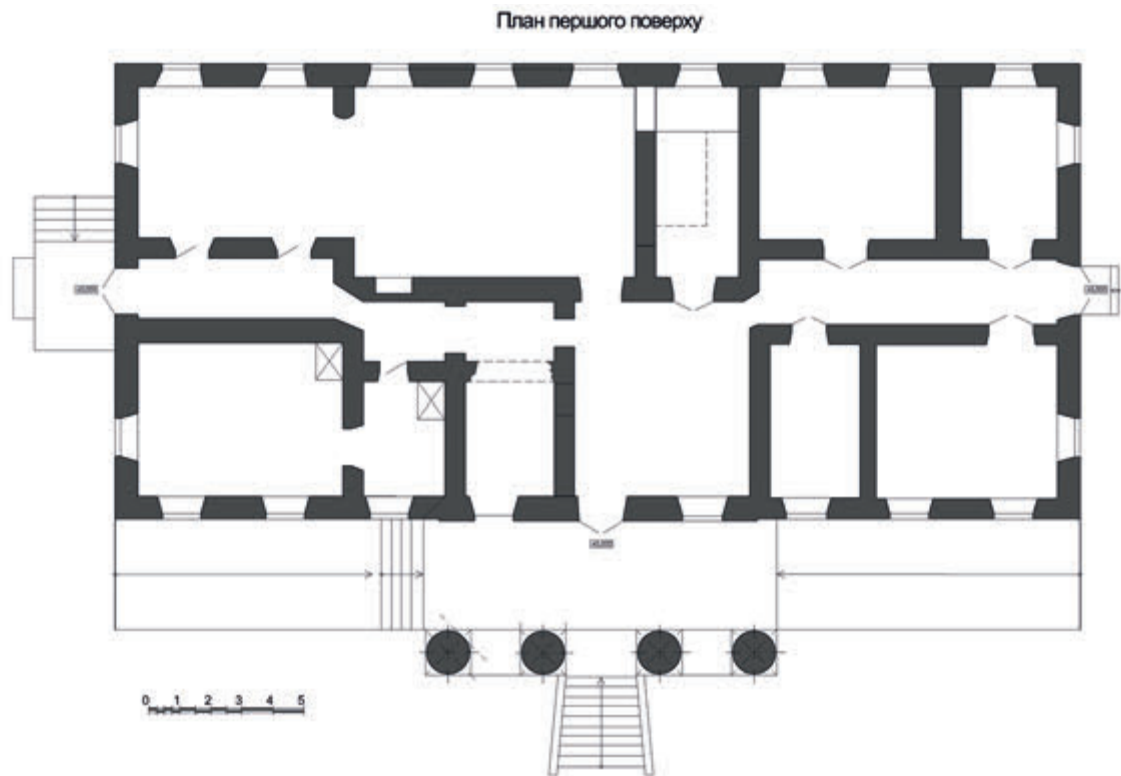

Рис. 13. Палац у Володимирці. Обмірний план першого поверху. Креслення О.Байцар-Артеменко

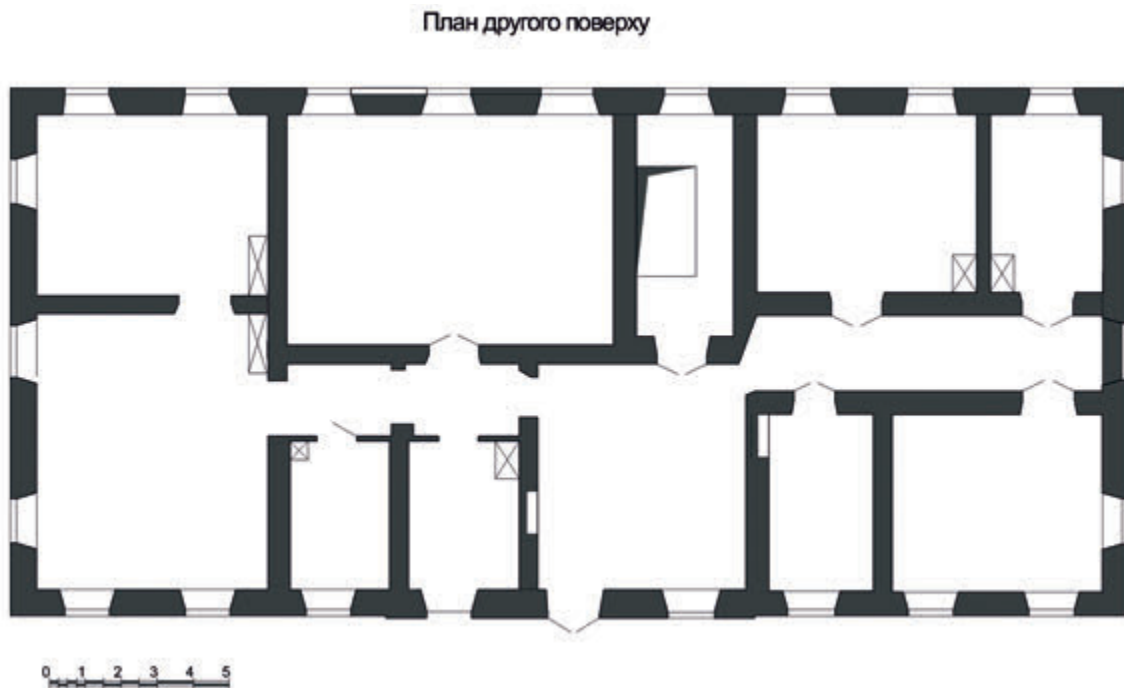

Рис. 14. Палац у Володимирці. Обмірний план другого поверху. Креслення О.Байцар-Артеменко

Польові дослідження показали, що внаслідок виведення будівлі з експлуатації і відсутності належної уваги до нього як об'єкту культурної спадщини, палац швидкими темпами руйнується. Аварійний стан конструкцій і незадовільний стан металевого покриття даху призводить до замокання, гниття і поступової втрати горючого і між-

поверхового дерев'яного балочного перекриття. Відсутність заklenня вікон та постійний вплив погодних чинників призвели до вилущування, вивітрювання та осипання верхніх шарів пофарбування та штукатурки стін; порушення гідроізоляції призводить до замокання, появи грибків та плісняви.

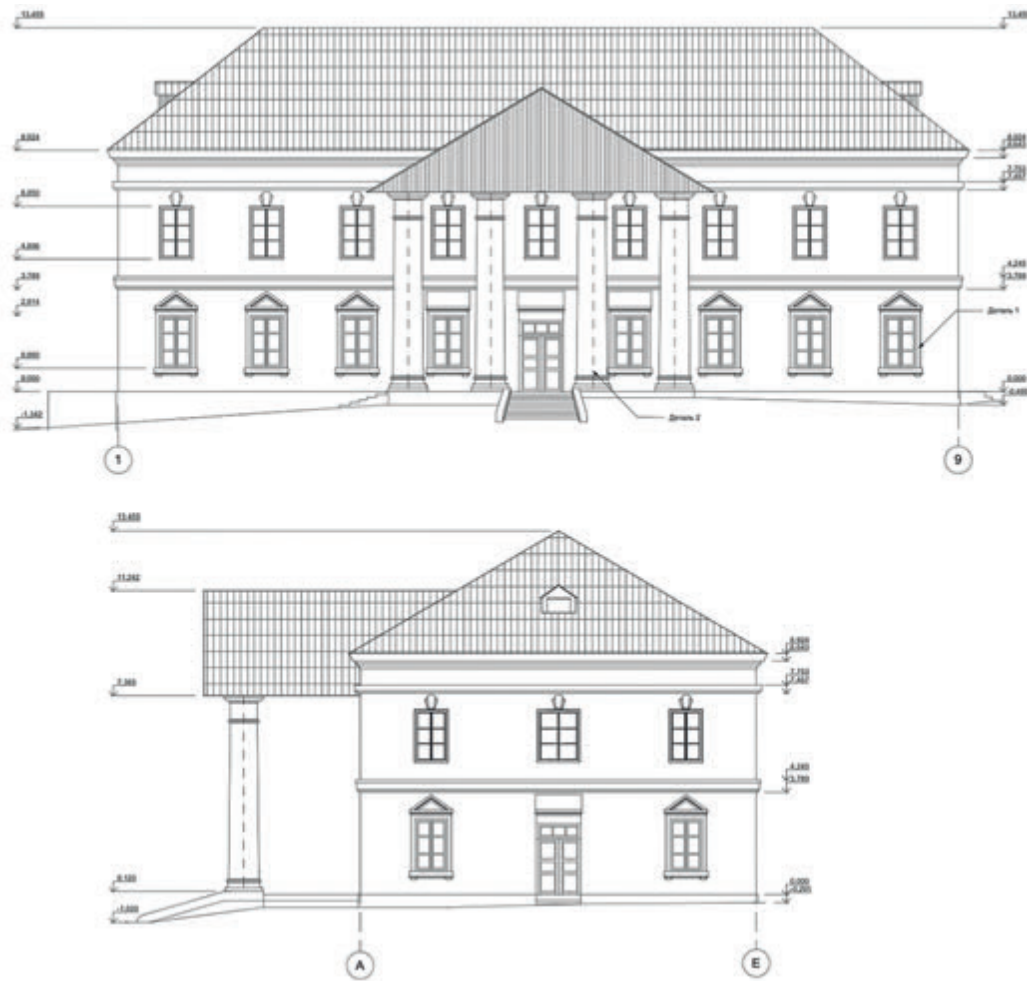

Рис. 15. Палац у Володимирці. Обмірні північний та західний фасади. Креслення О.Байцар-Артеменко

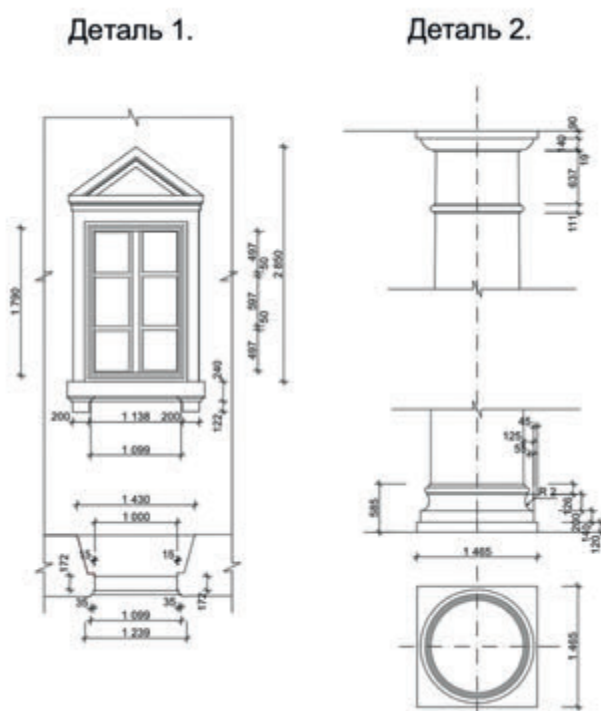

Рис. 16. Палац у Володимирці. Обмірні деталі фасадів. Креслення О.Байцар-Артеменко

Будівля палацу Красицьких перебуває у незадовільному стані і потребує вжиття негайних проти-аварійних і консерваційних заходів для збереження стійкості несучих конструктивних елементів та збереження будівлі як такої.

Abstract. The building of the Krasicki Palace is connected with the history of the famous noble families: Kirdey-Mniszynski, Czartoryski, Minsk voivode Patz, Chetvertinski, Krasicki, de Purbe. It was built on the historically formed territory of Volodymyrets and borders on the remains of the 16th century castle complex of the Czartoryski princes. The palace was built in the style of provincial classicism with Empire style elements. The palace is the only monument of this type in Polissia with a unique park that has survived to this day and can be used as a cultural center of Polissia after restoration.

Keywords: architecture, palace, classicism, Volodymyrets, Ukraine

Людмила ЛЕОНОВА

ДО АРХІТЕКТУРНОЇ ІСТОРІЇ
ОДНОГО З НАЙДАВНІШИХ
БУДИНКІВ МІСТА РІВНЕ

Liudmyla LEONOVA

ON ARCHITECTURAL HISTORY
OF ONE OF THE OLDEST
BUILDINGS IN THE CITY OF
RIVNE

Анотація. У матеріалі на основі архівних документів та публікованих джерел простежено архітектурну історію одного з найдавніших мурованих будинків міста Рівного.

Ключові слова: архітектура, історія, Рівне, Волинь, Україна.

У Рівному збереглося небагато давньої, архітектурно виразної, забудови. Тому, кожний історичний будинок заслуговує на особливу увагу, ретельні дослідження і збереження. Одним з таких об'єктів, який останнім часом неодноразово і з різних причин з'являвся в центрі суспільного і наукового інтересу, є будинок, розташований за адресою вул. 16 Липня, 59. Його історія, як однієї з найдавніших мурованих будівель в місті, триває вже щонайменше два століття і пов'язана з важливими для Рівного етапами розвитку.

Початкову функцію та точну дату будівництва невеликої одноповерхової будівлі достеменно встановити доволі складно. Однак, ймовірно, його поява на мапі міста була пов'язана з розбудовою палацово-паркового ансамблю — резиденції власників Рівного — князів Любомирських.

Досліджуваний будинок (або його попередник —?) позначений на одному з найбільш ранніх та найбільш детальних планів міста — «План замку, садів та частини міста Рівне», — укладеному у 1797 р. архітектором Я. Бургіньйон¹. Його локацію можна вважати одним з підтверджень версії, що об'єкт був кордегардою (будинком, де перебувала палацова варта), яка розташовувалася на схід від палацу на межі резиденції. Традиції, що панували в повсякденному житті при дворі Любомирських, передбачали наявність загону охорони, основною функцією якого був супровід гостей до палацу під час гучних балів і святкувань, які часто відбувались в палаці.

Про цей будинок ідеться також в угоді між князем Фридериком Любомирським і університетом Святого Володимира від 23 листопада 1835 р. про перенесення Луцької гімназії, яка тимчасово розташовувалась у Клевані, на постійне розташування до Рівного: «Сверх того поелику в г. Ровно имеется каменный дом, построенный над дорогою идущей из города на каменный мост, напротив вышеупомянутого дома Крживицкого, отведенный князем Любомирским по обязательству особой записи под помещение тамошнего приходского училища, сей же дом будучи довольно обширен и имея на другом этаже две комнаты, выгодно помещать может сверх приходского училища и учителя оного, еще одного старшего учителя гимназии и учителя рисования...

Означенный дом показан на плане 1797 года черною краскою, на выкопировке же из плана из таблицы размещений лит. У., а конюшни и сараи при оном лит. К. — план, и фасад сему дому, показанный на особом 7 листе лит. У. рассматриваемы были минувшего октября 28 числа г. профессором

¹ Ричков П. Архітектор Ян Якуб Бургіньйон. Творча спадщина. Рівне, 2019. С. 64–65.

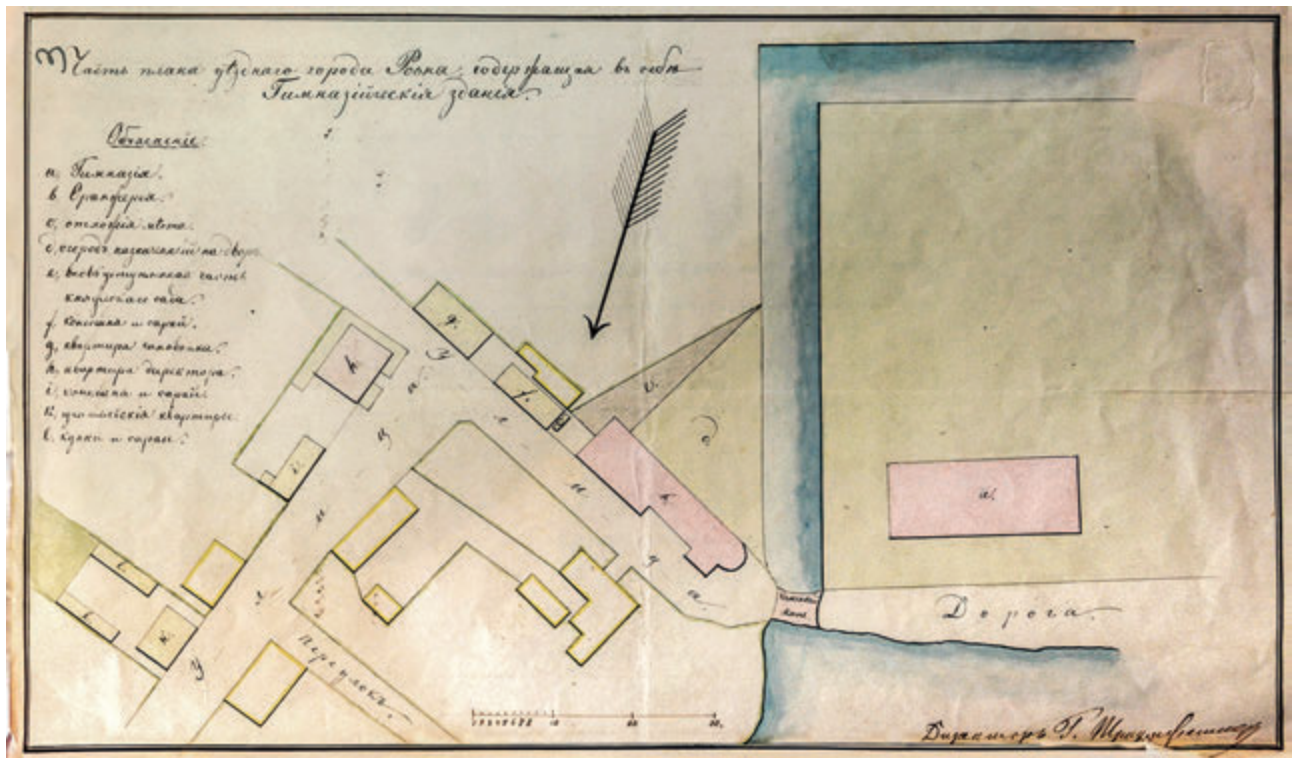

Рис. 1. План частини повітового міста Рівного, що містить в собі гімназійні будівлі. ДАРО.

архитектуры Миховичем. И по оным князь Любомирский обязуется в том доме сделать переделки и починки соответственные вышепоказанному тому дому назначению, в особенности крыша, двери, окна, ставни, потолки, полы, печи, штукатурка и побелка должны быть поделаны в сем доме порядочно, прочно и благовидно, таким-же образом должна быть произведена починка находящихся при том, доме сарая и конюшни, а все вышеописанное при том доме место должно иметь приличную ограду, то есть от дороги или с фронту деревянную выкрашенную решетку, с соответственными оной воротами и калиткою и с прочих сторон частокол»².

У наступний період, після поступового занепаду резиденції і пожертвування Любомирськими частини її території під будівництво гімназії, будинок використовувався для потреб цього освітнього закладу. До складу будівель Рівненської гімназії, створеної у 1839 р. (згодом, у 1872 р., реорганізованої у реальне училище), будинок входив впродовж майже століття.

Як свідчать документи, ще до появи в Рівному гімназії, в будинку на розі сучасних вулиць 16 Липня і Драгоманова містився набагато старший навчальний заклад. Відомо, що власники Рівного Юзеф і Людвика Любомирські опікувалися приходським училищем (так званим фундушевим, тобто, створеним на фундуш — пожертву) у Рівному.

Точна дата заснування приходської школи (училища) в нашому місті невідома. Але це був перший навчальний заклад у Рівному, який відносять до XVII ст. Його засновницею, імовірно, була Катерина Острозька заміжня за Великим Канцлером Коронним Томашем Замойським. До її посагу серед інших міст входило й Рівне.

Відомо, що Юзеф і Людвика Любомирські, які з 1803 р. стали опікунами училища, зобов'язались збільшити фундуш, тобто пожертви, на потреби закладу. З 1819 р. опікуном училища став їхній син Фридерик. Як ідеться в історичній довідці директора гімназії Радкевича, Фридерик Любомирський зобов'язувався забезпечити приходське училище кам'яним будинком, але про який саме будинок мова, не уточнюється.

В угоді з Університетом від 1835 р. йдеться про передачу гімназії саме будинку на теперішній 16 Липня, 59, причому зазначається, що, окрім уже розміщеного там парафіяльного училища і його викладача, там же можуть розміститися ще й викладачі новоствореної гімназії³. Отже, можна припустити, що парафіяльне училище розміщувалось у досліджуваному будинку в період з 1819-го по 1835-й роки.

На кресленику «Часть плана уездного города Ровно содержащая в себе гимназические здания» показані будівлі, які належали Рівненській гімназії 1849 р. Тут позначено і будинок на сучасній 16 Лип-

² Рівненська гімназія: 1839–1921. Історія, Спогади. Документи / Упоряд. В. Луц, О. Морозова. Рівне: Дятлик М., 2014. С. 74.

³ Там само, с. 22–24.

Рис. 2. План частини міста Рівного з позначенням садиби полковниці Ю. Павлової. 1860 р. ДАРО.

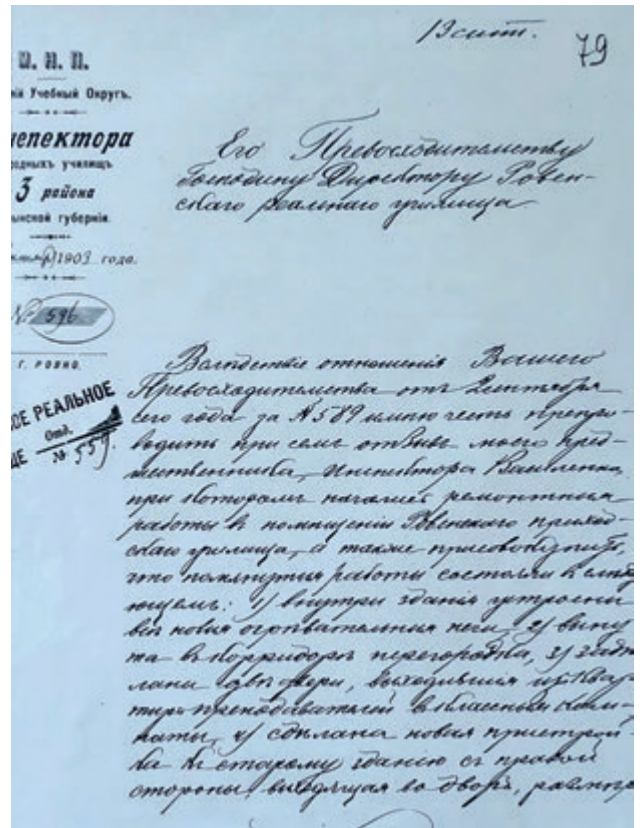

Рис. 3. Доповідна про незадовільний санітарно-гігієнічний стан вулиці Директорської (тепер — 16 Липня). ДАРО

Рис. 4. План садиби Юзефи Павлової. Фрагмент. ДАРО

ня, 59 як помешкання директора гімназії, і кам'яний місток, через який був вхід на територію палацово-паркового ансамблю Любомирських. Праворуч внизу підпис: «Директор Г. Траутереттер». Словами «улиця» і «дорога» позначено теперішні вулиці 16 Липня і Драгоманова. У легенді плану латинською літерою «h» позначено досліджуваний будинок. На плані позначено і кам'яний міст на теперішній Драгоманова перед колишньою будівлею оранжереї⁴.

Нещодавно в Державному архіві Рівненської області було віднайдено ще один документ датований 1860-м роком, у якому згадується наш історичний будинок. Це — план садиби полковниці Юзефи Павлової. І на цьому плані на розі вулиць Новодворської (сучасна — 16 Липня) і Гімназійної (сучасна Драгоманова) позначено будинок як такий, що належить гімназії⁵.

У доповідній записці шкільного інспектора директору Рівненського реального училища від 2 вересня 1903 р. йдеться про ремонт у будинку. У документі наводиться перелік виконаних робіт, зокрема, облаштування печей для обігріву, деякі внутрішні перепланування, вказується на прибудову для різних господарських потреб з правої сторони будівлі, що виходить у двір.

Наступний документ пояснює, чому фундаменти деяких будинків, і, в тому числі, об'єкта нашого дослідження, були заглиблені в землю. У ньому йдеться про те, що 15 березня 1885 р. комісією було здійснено санітарний огляд Казначейської площі і вулиці Директорської, в результаті якого було виявлено, що площа і вулиця невимощені, і в деяких місцях являють собою «жидкую і глибокую грязь в віде лунок, канавки для стока води...», що спричиняє сильний сморід тощо⁶. Для того, щоб запобігти цьому, комісія пропонує підняти мощення на вулиці до рівня «казьонного шосе».

У міжвоєнний період будинок на теперішній 16 Липня, 59 також активно використовувався. Зокрема, певний період його займала польська державна гімназія ім. Костюшка. Згодом — дирекція громадських робіт, шляховий відділ, адміністрація державного архітектора інженера Сікорського. У книзі реєстрації нерухомого майна за 1935 р. зазначається, що в будинку було 10 кімнат, 2 кухні, один склад та дві кімнати господарського призначення⁷. У 1940 р. будинок було націоналізовано, і там розмістилась комунально-експлуатаційна частина Рівненського гарнізону.

Під час німецької окупації будинок значився як державна власність. А після вигнання німецьких

Рис. 6. Будинок №59. Фото, 1957 р.
<https://photo.lib.rv.ua/photos/268>

окупантів, з 1945-го по 1959-й роки в ньому мешкали приватні особи. Зокрема, військові з евакуаційного шпиталю, службовці військового гарнізону, студенти фельдшерсько-акушерських курсів, єврейська родина, яка повернулась з евакуації.

До першої декади ХХІ століття був житловим. Потім тут розташовувалось кафе «Русана» та офіси приватних фірм.

Сьогодні будівля перебуває в напівзруйнованому стані і, як пам'ятка архітектури місцевого значення та один з найстаріших історичних будинків міста, потребує термінової реставрації.

Abstract. The article traces the architectural history of one of the oldest brick buildings in the city of Rivne on the basis of archival documents and published sources.

Keywords: architecture, history, Rivne, Volyn, Ukraine

⁴ ДАРО. Ф.394. Оп.1. Од. зб. 100. Арк.3.

⁵ ДАРО. Ф.32. Оп.8. Од. зб. 420. Арк.52.

⁶ ДАРО. Ф.215. Оп. 2. Од. зб. 222. Арк. 14–15.

⁷ ДАРО. Ф.218. Оп. 2. Од. зб. 13. Арк.189, 190.

Сергій ЛОНЧУК

МУРОВАНІ ШКОЛИ ЛЮБОМЛЬЩИНИ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ, ЗБУДОВАНІ У 1910-1930-х рр.

Serhii LONCHUK

BRICK SCHOOLS OF THE LIUBOML AREA OF THE VOLYN REGION, BUILT IN THE 1910s-1930s.

Анотація. У повідомленні здійснена спроба систематизації матеріалів щодо мурованих будівель освітнього призначення. Наведено перелік цегляних шкіл, збудованих у 1910-1930-х рр., які існують на теренах історичної Любомльщини, адміністративно – на території кількох об'єднаних територіальних громад (далі – ОТГ) у північно-західній частині сучасного Ковельського району Волинської області (колишніх Любомльського та Шацького районів). Окреслено архітектурно-конструктивні особливості шкільних будівель за матеріалами інвентаризації 1986 р., а також на підставі архівних та сучасних фотографій.

Ключові слова: Волинська область, Ковельський район, Любомльщина, мурована архітектура, культурна спадщина, шкільне будівництво, школа.

Вступ. На території історичної Любомльщини у II-й пол. XIX — на поч. XX ст. переважало дерев'яне шкільне будівництво. Однак значна кількість дерев'яних шкіл, які раніше також існували в її межах, не збереглися донині, переважно будучи заміненими на муровані.

Будівництво нових шкільних приміщень на поч. XX ст. потребувало значних коштів і опіки зі сторони органів місцевого самоврядування. У 1910-х рр., коли Любомльщина була під владою російської імперії, школи будували за кошти державної скарбниці, земства та місцевих парафій¹. У 1920–1930-х рр., за часів Другої Польської Республіки, для збільшення мережі освітніх закладів повітовий сеймик створив повітовий комітет будівництва шкіл, який складав плани та проекти споруд, керував будівництвом та сплачував рахунки. До складу комітету входили два вибрані на сільських зборах делегати від села, де планувалось будівництво, й один — від гмінної ради, який проживав у селі, де будувалася школа. Головою комітету був солтис села².

У 1986 р. під керівництвом українського архітектурознавця В. Завади, старшого наукового працівника відділу типологічних досліджень історичного середовища Науково-дослідного інституту теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури в Києві було проведено історико-архітектурне обстеження Любомльщини та інвентаризацію виявлених історичних споруд, в тому числі цегляних шкіл в селищі Шацьк, селах Римачі, Городнє, Піща.

У повідомленні подається коротка характеристика збережених мурованих шкіл, збудованих на Любомльщині у 1910–1930-х рр.

Школа, 1910–1913 рр. Вул. Центральна, 84, с. Піща, Шацька ОТГ. (Рис. 1–10).

Зведення школи в с. Піща, яка, на думку В. Завади, є одним із найкращих зразків подібних споруд на території області³, розпочали в 1910–1911 рр., а завершили — в 1913 р.⁴. Своєрідність будівлі поля-

¹ Нагорна Д. Історія Пулемецької школи. *Володимир-Волинський педагогічний коледж ім. А. Ю. Кримського: минушина, сучасність, майбуття*: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. з міжнародною участю, присвяченої 80-річчю освітнього закладу; 28 листопада 2019 р., м. Володимир-Волинський / упоряд., голов. ред. Б. Є. Жулковський. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 495.

² Додаток до протоколу засідання повітового сеймику в Любомлі і протокол засідання. ДАВО. Ф. 183 «Любомльське повітове староство». Оп. 1. Спр. 37. Арк. 1.

³ Виявление и классификация зданий и сооружений Волинской области по историко-архитектурной градостроительной ценности. Любомльский район. Киев НИИТИ. Киев, 1986.

⁴ Ц'юпях М. Піщанська школа: з другого століття — в другу молодість. *Газета «Шацький край»*. Онлайн-версія. 12.06.2013. URL: <https://shackijkray.com/svjato/peschanskaya-shkola-vtorogo-veka-vo-vtoruyu-molodo.html>

Рис. 1. с. Піща. Школа. Фрагмент східного фасаду з головним входом.
Фото В. Завади, 1986 р.

Рис. 2. с. Піща. Школа. Загальний вигляд з півдня.
Фото В. Завади, 1986 р.

Рис. 3. с. Піща. Школа. Вигляд з північного заходу.
Фото В. Завади, 1986 р.

Рис. 4. с. Піща. Школа. Східний фасад з головним входом. Фото С. Лончука, 2017 р.

Рис. 5. с. Піща. Школа. Загальний вигляд з південного сходу.
Фото С. Лончука, 2015 р.

Рис. 6. с. Піща. Школа. Вигляд з північного сходу.
Фото С. Лончука, 2017 р.

гає у вмілому поєднанні складного за конфігурацією Г-подібного плану з особливостями навколишнього ландшафту, завдяки чому будівля школи добре сприймається і з боку села, і з боку розташованого поруч озера. Виразність цієї невеликої за розмірами одноповерхової споруди багато в чому обумовлена вдалим розташуванням та формою віконних отворів, а також умілим використанням елементів

дрібної пластики: кутових пілястр, ажурних дашків дверних отворів тощо. Таким чином, незважаючи на відносно пізню дату будівництва, будівля школи в с. Піща має безсумнівну історико-архітектурну та містобудівну цінність⁵.

⁵ Выявление и классификация зданий и сооружений Волинской области по историко-архитектурной градостроительной ценности. Любомльский район. Киев НИИТИ. Киев, 1986.

Рис. 7. с. Піща. Школа. Колектив учителів. Фото 2021 р.

Рис. 8. с. Піща. Школа. Інтер'єр коридору з фрагментами пілястрів грубки (ліворуч). Фото Д. Нагорної, 2021 р.

Рис. 9. с. Піща. Школа. Вигляд зверху, з північного заходу. Фото Волинської ОДА, 2021 р.

Рис. 10. с. Піща. Нова школа (передній план) та школа 1910-х рр. (задній план). Вигляд зверху, з півдня. Фото Волинської ОДА, 2021 р.

У 2019 р. в с. Піща розпочали будівництво нової двоповерхової школи площею 2235,9 м², розрахованої на 200 учнів. У будівлі передбачені навчальні класи, спортивний зал, актові зали, бібліотека та приміщення їдальні⁶. Завершити усі будівельні роботи планували 31 грудня 2021 р. Однак нову школу не ввели в експлуатацію через те, що заплановані роботи не були виконані вчасно⁷.

Окрім зведення нового навчального корпусу, було реконструйовано існуючу одноповерхову будівлю 1910-х рр⁸. Зокрема, було замінено дах, фасади будівлі утеплено мінеральною ватою та поштукатурено. Внаслідок цього будівля втратила архітектурний декор, зокрема пілястри на фасадах, внаслідок чого її образ кардинально змінився. Форма вікон тепер є чи не єдиним елементом, який вирізняє будівлю від новобудови. В інтер'єрі збереглися лише дерев'яні двері, а також груби для опалення приміщень.

Школа, 1911–1912 рр. Вул. Шкільна, 15, с. Пулець, Шацька ОТГ. (Рис. 11–12).

Будівництво нової цегляної школи в с. Пулець розпочали у 1911 р. Школа будувалася за кошти державної скарбниці, земства та місцевих парафіян. До роботи залучалося все працездатне населення. Селяни кінями та волами возили цеглу, ліс, каміння, а також заготовляли очерет, яким оббивали стелю під штукатурку. Будівництво здійснювалося досить швидко та якісно. Приміщення будували із високоякісної цегли, привезеної з міста Влодава (нині — Республіка Польща). Кладку цегли робили під розшивку, всередині стіни та стелю було поштукатурено, крім того, стіни оздоблювалися трафаретним розписом. У школі було передбачено 2 класні кімнати, канцелярію для вчителів та вчительську квартиру з льохом. Через рік будівництво школи було завершено і 20 жовтня 1912 р. відбулося її урочисте відкриття. Освячення новобудови провів священник Митрофан Куреневський⁹.

Під час Першої світової війни, у 1915 р. місцеве населення примусово евакуювали у внутрішні губернії російської імперії. У 1920 р., коли місцеві мешканці вже мали змогу повернутися в село, яке вже було під владою Другої Польської Республі-

⁶ У селі Піща Шацького району будується нова школа. Офіційний сайт Волинської облдержадміністрації. 24.12.2020. URL: <https://voladm.gov.ua/new/u-seli-pischa-shackogo-rayonu-buduyetsya-nova-shkola/>

⁷ Малеева Ю. На Волині не добудували школу через ненадійного підрядника. Інформаційне агентство «Волинські Новини». 21.01.2022. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/navolyni-ne-dobuduvay-shkolu-cherez-nenadiynoho-pidriadnyka/>

⁸ Хід будівництва школи у селі Піща: тривають завершальні роботи. Офіційний сайт Волинської облдержадміністрації. 02.12.2021. URL: <https://voladm.gov.ua/new/hid-budivnictva-shkoli-u-seli-pischa-trivayut-zavershalni-roboti-foto/>

⁹ Нагорна Д. Історія Пулецької школи... С. 495–496.

Рис. 11. с. Пулемець. Школа. Вигляд з південного сходу.
Фото С. Лончука, 2020 р.

Рис. 12. с. Пулемець. Школа. Вигляд з північного заходу.
Фото С. Лончука, 2020 р.

ки, школа стала притулком для тих, хто втратив житло¹⁰.

Будівля школи деякий час використовувалась і в роки Другої світової війни: тут утримували кілька десятків радянських військовополонених, яких залучали до будівництва оборонних споруд біля с. Ритець (нині — республіка білорусь). У липні 1944 р. село було звільнено з-під німецької окупації і будівлю школи знову почали використовувати за первинним призначенням¹¹.

Школа в с. Пулемець є невеликою прямокутною в плані одноповерховою будівлею, оздоблена кутівими пілястрами, має своєрідне пластичне оздоблення віконних отворів. Фасади не піддавались реконструкції, в інтер'єрі збережені грубки. Вікна та вхідні двері замінені на металопластикові.

Школа, 1925–1929 рр. Вул. Центральна, 41А, с. Бірки, Любомльська ОТГ. (Рис. 13–18).

Будівництво мурованої двокласної школи в центрі с. Бірки Любомльської тривало 4 роки і було завершене у 1929 р. Вартість робіт склала 46 600 злотих¹². Любомльськими будівельниками керував майстер Михайло Шнур, будівництву сприяв посол повітового сеймику Федір Янюк. Місцева загальна школа була переведена в нове приміщення, а старе приміщення передали під житло польському осаднику Хмеляку (пізніше воно згоріло під час воєнних дій)¹³.

З наближенням фронту у 1943 р. школу закрили. У селі розмістили німецькі військові підрозділи;

комендант гарнізону оселився на другому поверсі сільської школи. 20 липня 1944 р. село взяла під контроль червона армія і 1 вересня 1944 р. традиційно розпочався новий навчальний рік. У 1976 р. приміщення школи було пристосоване під квартири працівників освіти і радгоспу. У 1987 р. було відновлено роботу Бірківської початкової школи у складі трьох класів. Зі сторони головного фасаду добудовано вестибюль та нове крило, завдяки чому в 1992 р. школу реорганізовано в дев'ятирічну¹⁴.

Школа 1920-х рр. в с. Бірки є невеликою прямокутною в плані цегляною будівлею, накритою двосхилим дахом. Головний фасад завершується високим фронтоном мезоніну, на якому розміщене збережене станом на 2023 р. об'ємне число «1929». Будівля одноповерхова з експлуатованою мансардою, оздоблена карнизом. Частина фасадів будинку поштукатурені, дах покритий шифером, вікна замінені на металопластикові.

Школа, 1932–1933 рр. Вул. Джура, 1, с. Городне, Любомльська ОТГ. (Рис. 19–21).

У 1930-х рр. на хуторах біля с. Городне (Городно) проживало 47 родин поляків-осадників. Батьки, щоб дати дітям належну освіту, просили владу посприяти в будівництві нової школи. Особливо підтримував ідею вїт Головинської гміни Броніслав Новодворський, який також проживав на хуторі поблизу с. Городне¹⁵, пізніше він був керівником школи¹⁶.

Школу в с. Городне почали будувати у 1932 р. Головинська гміна для цієї мети виділила 16 000 злотих. Цеглу світлого кольору привозили з Луцька на залізничні станції Любомль і Мацеїв, а вже

¹⁰ Нагорна Д. Історія Пулемецької школи... С. 496.

¹¹ Там само. С. 497.

¹² Додаток до протоколу засідання повітового сеймику в Любомлі і протокол засідання. ДАВО. Ф. 183 «Любомльське повітове староство». Оп. 1. Спр. 37. САРк. 4.

¹³ Марчук Л. Бірківська школа. Історико-інформаційний нарис. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії*. Науковий збірник. Вип. 63. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, 24–25 жовтня 2017 року, м. Любомль. Упоряд. Г. Бондаренко, О. Остапюк, А. Силук. Луцьк, 2017. С. 391.

¹⁴ Там само. С. 394–395.

¹⁵ Архієпископ Варфоломій (Вашук В.). Рідна школа. Історико-інформаційний нарис. Рівне, 2002. С. 16.

¹⁶ Марчук Л. Військове осадництво на Любомльщині. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії*. Науковий збірник. Вип. 63. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, 24–25 жовтня 2017 року, м. Любомль. Упоряд. Г. Бондаренко, О. Остапюк, А. Силук. Луцьк, 2017. С. 379.

Рис. 13. с. Бірки. Школа. Загальний вигляд старої та нової частин з північного боку. Фото О. Лончук, 2023 р.

Рис. 14. с. Бірки. Школа. Колишні головний та бічні фасади шкільної будівлі 1920-х рр. Фото О. Лончук, 2023 р.

Рис. 15. Дата «1929» на головному (східному) фасаді старої школи. Фото О. Лончук, 2023 р.

Рис. 16. с. Бірки. Бічний (північний) фасад старої школи. Фото О. Лончук, 2023 р.

Рис. 17. Бічний (південний) фасад старої школи. Фото О. Лончук, 2023 р.

Рис. 18. с. Бірки. Школа. Загальний вигляд старої та нової частин з південного боку. Фото О. Лончук, 2023 р.

Рис. 19. с. Городнє. Відкриття школи. Фото 27.07.1933.

Рис. 20. с. Городнє. Школа. Вигляд з північного сходу. Фото В. Завади, 1986 р.

Рис. 21. с. Городнє. Школа. Вигляд з північного сходу. Фото С. Лончука, 2020 р.

звідти селяни возили її підводами до будівельного майданчика. Будівництво йшло швидкими темпами і за рік школа була збудована. Всього на будівництво школи було витрачено 23 000 злотих. Відкриття й освячення школи священником Стефаном Войтюком відбулося 27 липня 1933 р. і стало великим святом для села. На урочистість прибули гості з Головинської гміни, Любомльського повіту і представник з Волинського воєводства. Новозбудована 7-річна школа мала 4 великі класні приміщення¹⁷.

Школа в с. Городнє є одноповерховою цегляною будівлею прямокутної у плані форми, яка складається з кількох приміщень, згрупованих навколо

вестибюля. Композиційне рішення фасадів лаконічне і ґрунтується на контрастному протиставленні глухих торців чіткому ритму віконних отворів на головному фасаді. Винятково простим є і декоративне оздоблення будівлі, що полягає у акцентуванні її кутів, віконних і дверних прорізів. Будівля є типовим зразком невеликої сільської школи зазначеного періоду, що має історико-архитектурну цінність¹⁸.

На початку 1990-х рр. до тильної сторони будівлі 1930-х рр. добудували новий корпус¹⁹. Станом на

¹⁷ Архієпископ Варфоломій (Вашук В.). Рідна школа. Історико-інформаційний нарис... С. 16–17.

¹⁸ Выявление и классификация зданий и сооружений Волинской области по историко-архитектурной градостроительной ценности. Любомльский район. Киев НИИТИ. Киев, 1986.

¹⁹ Архієпископ Варфоломій (Вашук В.). Рідна школа. Історико-інформаційний нарис... С. 22.

Рис. 22. с. Куснища. Вчителі біля школи.
Фото 1950-х рр.

Рис. 23. с. Куснища. Учні з сіном для кроликів шкільної
кролеферми, позаду – школа. Фото 1952 р.

Рис. 24. с. Куснища. Приміщення школи,
яке використовується як житловий
будинок. Сучасний вигляд зі сходу.
Фото О. Лончук, 2023 р.

Рис. 25. с. Куснища. Колишнє шкільне
приміщення. Головний фасад.
Фото О. Лончук, 2023 р.

Рис. 26. с. Куснища. Колишнє шкільне
приміщення. Вигляд із заходу.
Фото О. Лончук, 2023 р.

2023 р. автентичні фасади збережені, вікна замінені на металопластикові.

Школа, 1932 р. Вул. Дружби, с. Куснища, Любомльська ОТГ. (Рис. 22–26).

У міжвоєнний період сучасне село Куснища було двома населеними пунктами — Куснищами Першими і Куснищами Другими²⁰. У 1932 р. у Куснищах Других, в кутку села Забагоння, місцевий мешканець Михайло Хвіц збудував муровану споруду, яку здавав в оренду на потреби школи²¹. У радянський період, у 1944–1954 рр., тут діяла Куснищанська семирічна школа № 2. У 1954 р. вона була приєднана до школи в с. Куснища Перші, проте в будівлі залишилися початкові класи²². Пізніше споруда використовувалася як гуртожиток школи с. Куснища для учнів з інших сіл, а згодом була переобладнана на житловий будинок. Так будівля використовується і станом на 2023 р.²³

²⁰ Загура В. Село Куснище. Історико-краєзнавчий нарис. Луцьк: Надстир'я, 2009. С. 39.

²¹ Записано Остапюком О. Д. 11.10.2023 з розповіді жителя с. Куснища Микитюка В. П., 1961 р.н. ЛКМ.

²² Загура В. Село Куснище. Історико-краєзнавчий нарис... С. 173, 183.

²³ Записано Остапюком О. Д. 11.10.2023 з розповіді жителя с. Куснища Микитюка В. П., 1961 р.н. ЛКМ

Шкільна будівля (1932 р.) є невеликою одноповерховою цегляною будівлею. До головного об'єму, котрий має на головному фасаді чотири великі шестистулкові вікна з віконницями, з обох боків примикають дещо вужчі об'єми. Станом на 2023 р. шкільна будівля 1932 р. в с. Куснища одна з найкращих за станом збереження серед досліджуваних шкіл Любомльщини.

Школа, 1937 р. Вул. Незалежності, 141, с. Полапи, Рівненська ОТГ. (Рис. 27).

У 1937 р. було вирішено будувати нову цегляну школу в с. Полапи, тоді Згоранської гміни²⁴. За проханням солтиса села Юхима Охманюка польською владою були виділені кошти на будівництво нової шкільної будівлі. У 1937 р. будівництво школи було завершено. Ця будівля в реконструйованому вигляді збереглася донині²⁵.

У 1974 р. було збудоване нове 2-поверхове приміщення школи с. Полапи за типовим проектом,

²⁴ Матвійчук Д. Село Гупали: живий і мертвий час: популярне видання. Луцьк: ПП «Волинська друкарня», 2021. С. 112.

²⁵ Малис Д., Богачевський В. Полапівська сільська рада. Мое село — духовна пристань. Газета «Наше життя». 27.08.2016. № 67. С. 5.

Рис. 27. с. Полапи. Школа 1937 р., праворуч – школа 1974 р.
Фото А. Тищенка, 2022 р.

Рис. 28. с. Гупали.
Будівництво школи. Фото
1937-1939 рр.

Рис. 29. с. Гупали.
Реконструйована школа.
Фото Д. Матвійчука,
2020-ті рр.

розрахованим на 400 учнів. Нову 2-поверхову П-подібну в плані будівлю прибудували до 1-поверхової школи 1937 р., яка стала північно-західним крилом об'єднаної шкільної споруди.

Школа 1937 р. прямокутна в плані, витягнута з півночі на південь, по периметру оздоблена карнизом, накрита двосхилим дахом. Дах покритий металочерепицею, вікна замінені на металопластикові.

Школа, 1937–1939 рр. Вул. Центральна, 41, с. Гупали, Головинська ОТГ. (Рис. 28–29).

У 1937 р. було ухвалено рішення про початок будівництва нової школи в с. Гупали. Для цього було оподатковане кожне домогосподарство села в розмірі 28 злотих. Загалом, на будівництво школи Варшавське управління шкіл виділило 2 000 злотих, Згоранська гміна — 5 000 злотих²⁶, внесок мешканців села становив 18 850 злотих.

Проект школи, за який було сплачено 800 злотих, був розроблений у технічному відділі Волинського воєводського управління. Будівельні матеріали постачали з сусідніх сіл Полапи, Забужжя та м. Холм (нині — м.Хемл, Республіка Польща). Навесні 1937 р. були закладені перші камені фундаменту, а згодом — і перші цеглини майбутнього шкільного приміщення. У 1939 р. перший поверх школи було закінчено і чотири класні кімнати почали використовувати для навчання²⁷.

Восени 1943 р. школу було частково зруйновано вибухом (вціліло лише праве крило), але після закінчення Другої світової війни школу відбудували.

У 1962 р. через недотримання правил пожежної безпеки сталася пожежа, яка дуже пошкодила будівлю. Її відновлення і ремонт тривали два роки²⁸.

Школа 1930-х рр. в с. Гупали була невеликою прямокутною в плані цегляною будівлею, накритою двосхилим дахом. Другий поверх був мансардним, з великим фронтоном мезоніну шириною в половину її головного фасаду. В радянський період другий поверх школи був розбудований, внаслідок чого суттєво змінився загальний об'єм. Дах замінено на низький чотирихилий. Позитивним є збереження станом на 2020-ті рр. дерев'яних чотиристулкових вікон з характерною прямокутною кватиркою однієї із нижніх стулків.

Шкільна будівля сьогодні використовується за призначенням.

Школа, 1935–1938 рр. Вул. Поштова, 16, м. Любомль, Любомльська ОТГ. (Рис. 30–33).

Будівництво школи № 3 у м. Любомль розпочали у 1935 р. по вул. Броварній. На закладення перших цеглин прибули представники польської влади, настоятелі костелу Святої Трійці Стефан Ящембський та церкви св. Георгія — Микола Мікульський, вчителі та учні. Бургомістр зачитав послання нащадкам і це послання в капсулі було замуроване у стіні. Школа № 3 була відкрита у 1938 р.²⁹

Школа являла собою двоповерховий мурований корпус з прибудованим спортивним залом. У перспективі планувалася добудова ще двох корпусів — ліворуч та по центру. Будівля була запроєктована у новій конструктивістській стилістиці: ритміку фасадів, облицьованих лицевою керамічною цеглою, створювали групи вікон відповідно до внутрішнього розпланування класів, чим підкреслювався строгий функціоналістичний стиль будівлі³⁰.

Під час Другої світової війни приміщення школи використовувалося як військовий шпиталь. У вересні 1944 р. роботу школи було відновлено, вона стала школою № 1 з українською мовою навчання.

У 1967 р. середня школа № 1 була переведена в новозбудоване приміщення, а в існуючому корпусі розпочала функціонувати школа № 2 з російською мовою навчання (у 1993 р. школа перейшла на українську мову). У 1970-х рр. було добудовано спортзал, котельню, а в 1980–1990-х рр. — ще 2 навчальні кабінети і 3 класи. У 1983 р. школу було підключено до водопроводу³¹.

²⁸ Там само С. 113–114.

²⁹ Остапюк О. З історії середньої школи № 2 м. Любомль. Газета «Наше життя». 24.10.2018. № 80/1. С. 3.

³⁰ Михайлишин О. Архітектурно-просторовий розвиток міста Любомля у міжвоєнний період. АСВ. 36. наук. праць. Вип. 7. / За наук. ред. доктора архітектури П. А. Ричкова. Рівне: ПП «Формат-А». 2020. С. 28.

³¹ Остапюк О. З історії середньої школи № 2 м. Любомль. Газета «Наше життя». 24.10.2018. № 80/1. С. 3.

²⁶ Матвійчук Д. Село Гупали: живий і мертвий час... С. 112.

²⁷ Там само. С. 112–113.

Рис. 30. м. Любомль. Урочисе закладення перших цеглин школи 1935-1938 рр. Фото 1935 р.

Рис. 31. м. Любомль. Новозбудована школа 1935-1938 рр. Вигляд з північного заходу. Фото 1938 р.

Рис. 32. м. Любомль. Приміщення школи 1935-1938 рр. Вигляд з північного сходу. Фото 1960-тих рр.

Рис. 33. м. Любомль. Школа 1935-1938 рр. Вигляд з північного сходу. Фото С. Лончука, 2013 р.

Станом на 2023 р. фасади будівлі облицьовані плиткою радянського періоду, покриття даху — шифер, вікна замінені на металопластикові.

Школа, 1930-ті рр. Вул. Шкільна, 1, с. Римачі, Вишнівська ОТГ. (Рис. 34–42).

Школу в с. Римачі завершили будувати у 1935 р. У роки Другої світової війни приміщення було частково пошкоджено. Після ремонту (1944 р.) тут розмістили дитячий будинок. У 1948–1958 рр. учні навчалися у трьох приміщеннях, розташованих на півкілометровій відстані одне від одного. Пізніше на кошти, виділені на капітальний ремонт школи, було збудовано ще одну будівлю на шість кімнат. У 1965 р. зусиллями працівників школи збудовано приміщення на дві класні кімнати. Відтоді навчання велося у трьох корпусах, які знаходились на одному подвір'ї. У 1969 р. дитячий будинок був розформований, а його приміщення передано Римачівській школі.

Школа у с. Римачі є двоповерховою цегляною будівлею Т-подібною в плані, з високими чотирисхилими дахами. Симетрична композиція визначається її чіткою планувальною структурою, основними елементами якої є двосвітний простір холу з парадними сходами і розташованими перпендикулярно до нього коридорами першого та другого поверхів. Так само чітким характером відрізняється

і зовнішнє оформлення будівлі з розташованим по осі південного фасаду ризалітом головного входу. Будівля школи у с. Римачі є характерним зразком своєї типологічної групи, відображає характерну для архітектури 1920–1930-х рр. функціоналістичну стилістику; має історико-архітектурну цінність³².

У 2019–2020 рр. було проведено реконструкцію. Зокрема, добудовано нову частину школи зі спортзалом. Станом на 2023 р. у шкільній будівлі 1930-х рр. збережено автентичні фасади з лаконічними елементами архітектурного декору (карнизи). Вікна замінені на металопластикові.

Школа, кін. 1930-х рр. Вул. Шевченка, селище Шацьк, Шацька ОТГ. (Рис. 43–47).

Будівля школи у селищі Шацьк, за свідченням старожилів, була збудована наприкінці 1930-х рр. і є досить ординарним зразком невеликої одноповерхової школи вказаного періоду. Після численних поточних ремонтів споруди вона втратила первісну форму даху та деякі елементи, що визначали її своєрідність. Споруда школи у Шацьку має лише певну містобудівну цінність, просторово організовуючи

³² Выявление и классификация зданий и сооружений Волинской области по историко-архитектурной градостроительной ценности. Любомльский район...

Рис. 34. с. Римачі. Школа. Учні з учителями. Фото 1936-1937 рр.

Рис. 35. с. Римачі. Місцеві жителі біля приміщення школи. Фото 08.02.1942.

Рис. 36. с. Римачі. Школа. Загальний вигляд. Фото В. Завади, 1986 р.

Рис. 37. с. Римачі. Школа. Загальний вигляд старої частини. Фото О. Лончук, 2022 р.

Рис. 38. с. Римачі. Школа. Бічний фасад. Фото В. Завади, 1986 р.

Рис. 39. с. Римачі. Школа. Бічний фасад старої частини. Фото О. Лончук, 2022 р.

Рис. 40. с. Римачі. Школа. Фрагмент інтер'єру. Фото В. Завади, 1986 р.

Рис. 41. с. Римачі. Школа. Фрагмент інтер'єру. Фото О. Лончук, 2022 р.

Рис. 42. с. Римачі. Школа. Загальний вигляд нової частини зі спортзалом. Фото О. Лончук, 2022 р.

один із центральних кварталів селища³³. Будівля Г-подібна в плані, де один з корпусів розташований по осі північ-південь, а другий, коротший, — по осі схід-захід.

У будівлі школи розміщувалися: Відділ у справах сім'ї та молоді Шацької районної державної адміністрації, Шацький районний центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, спортзал Шацької дитячо-юнацької спортивної школи. Близько десяти попере-

дніх років будівля не використовується та поступово руйнується. У 2023 р. будівлю школи передано у використання церкви Св. Михайла ПЦУ, котра після ремонту планує розмістити тут недільну школу.

Висновки. Отже, враховуючи наведене вище, станом на 2023 р. у населених пунктах колишніх Любомльського та Шацького районів Волинської області, котрі після реформи 2020 р. включені до складу Ковельського району, налічується 10 мурованих шкіл, споруджених до 1939 р. З них 2 школи (у с. Піща та с. Пулемець Шацької ОТГ) збудовані у 1910-х рр., 1 школа (у с. Бірки Любомльської ОТГ) — у 1920-х рр., а 7 шкіл (у м. Любомль, в с. Городне та с. Куснища Любомльської ОТГ, у селищі Шацьк Шацької ОТГ, в с. Римачі Вишнівської ОТГ, в с. Полapi Рівненської ОТГ, в с. Гупали Головненської ОТГ) — у 1930-х рр.

³³ Выявление и классификация зданий и сооружений Волинской области по историко-архитектурной градостроительной ценности. Любомльский район...

Рис. 43. с-ще Шацьк. Школа. Загальний вигляд з північного сходу. Фото В. Завади, 1986 р.

Рис. 44. с-ще Шацьк. Школа. Учні біля західного фасаду. Фото 1950-тих рр.

Рис. 45. с-ще Шацьк. Школа. Вигляд з південного заходу. Фото С. Лончука, 2020 р.

Рис. 46. с-ще Шацьк. Школа. Західний фасад та бічне крило. Фото С. Лончука, 2020 р.

Рис. 47. с-ще Шацьк. Школа. Загальний вигляд з півдня. Фото О. Лончук, 2023 р.

Варто зауважити, що серед 10-ти мурованих шкіл, збудованих у 1910–1930-х рр. на Любомльщині, 8 продовжують використовуватися за прямим призначенням, лише будівля школи в селищі Шацьк пустує. Шкільна будівля в с. Куснища використовується як житловий будинок.

Жоден із описаних об'єктів шкільної архітектури Любомльщини не має пам'яткоохоронного статусу. На нашу думку, кілька із описаних об'єктів заслуговують на надання статусу пам'ятки архітектури та містобудування місцевого значення, зокрема школа 1910-х рр. в с. Піща (за умови реновації фасаду), а також школи 1930-х рр. у м. Любомль та с. Римачі.

Abstract. The article presents an attempt to systematize materials related to brick buildings of educational purpose. There is the list of brick schools which were built in the 1910s-1930s, which exist on the territory of the historical Liuboml area, administratively — on the territory of several hromadas (municipalities) in the northwestern part of the present-day Kovel district of the Volyn region (former Liuboml and Shatsk districts). It is also outlined architectural and design features of the schools which are based on the inventory of 1986th, as well as archival and contemporary photos.

Keywords: Volyn region, Kovel district, Liuboml area, brick architecture, cultural heritage, school building, school.

Віктор ЛУЦ

СКУЛЬПТУРА ХРИСТА
БОРЕМЕЛЬСЬКОГО, ЩО
НЕСЕ ХРЕСТ У с. БОРЕМЕЛЬ
ДЕМИДІВСЬКОГО
(ДУБЕНСЬКОГО) РАЙОНУ
РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Viktor LUTS

SCULPTURE OF CHRIST OF
BOREMEL CARRYING A CROSS
IN THE VILLAGE OF BOREMEL,
DEMYDIV DISTRICT, RIVNE
REGION

Анотація. У статті розглянуто історію створення, стилістичні і образні особливості скульптури Христа Боремельського, що несе хрест, у селі Боремель Рівненської області.

Ключові слова: скульптура, бароко, Боремель, Волинь, Україна

Скульптура Ісуса Боремельського, що несе хрест («Несення Христа»), що знаходиться у с. Боремель Дубенського району Рівненської області, споруджена у 1786 р. П'єдестал увінчує фігура Ісуса Христа, що падає під тягарем хреста.

Історія спорудження скульптури Ісуса Христа у терновому вінку, що несе хрест, в с. Боремель тісно пов'язане з шануванням ікони «Христос Боремельський».

Монумент був встановлений Францішеком Чацьким та його дружиною Кунегундою із Сангушків на місці дерев'яної церкви, де, за переказами, відбулося чудесне об'явлення ікони «Христос Боремельський». Про це вказано в написі на таблиці, прикріпленій до монумента.

У 1773 р. ікона в чудесний спосіб з'явилася Чацьким на тому місці, де колись стояла стара церква «Святої Трійці», а Ісус Христос, зображений на ній, плакав кривавими сльозами.

Звістка про «боремельське чудо» швидко поширилася серед навколишніх сіл і містечок, що спричинило масове паломництво. З часом ікона отримала назву «Христос Боремельський».

У 1785 р. у Боремлі відбулися урочистості з нагоди перенесення до нової мурованої церкви чудотворного образу «Несення Христа» (на що вказує повідомлення у варшавській пресі за 1785 р.)¹.

За повідомленням газети, всі урочистості відбувалися в присутності греко-католицького і католицького духовенства, родини Чацьких, волинської шляхти і десятитисячної юрми паломників. Також зазначено, що завершилися вони ввечері феєрверками біля костелу.

Саме ці події під кінець існування Речі Посполитої стали приводом до спорудження монумента «Несення хреста» в с. Боремель.

Скульптура Ісуса Христа виконана з пісковика, а постамент — з цегли.

Загальна висота пам'ятки 5,92 м, з яких 3,92 м — це висота постаменту.

За час свого існування пам'ятка зазнала значних руйнацій. На жаль, первісний вигляд пам'ятки не відомий. Найраніша фотографія пам'ятника була зроблена автором в 1983 р. під час обстеження сакральних пам'яток в Млинівському районі. Фотофіксація свідчить не тільки про руйнації від часу, але вказують на спробу проведення консерваційних заходів заради її збереження. Ймовірно, консерваційні роботи виконувалися 1920-1930 рр. під час реставрації костелу. Під час робіт використовували цементний розчин, що негативно позначилося на

¹ Z Wołynia dnia 7 sierpnia roku 1785. Gazeta Warszawska, nr. 66.

Рис. 1. Генеральний план конфіскованих будівель М. Чацького з околицями в м. Боремель.

Рис. 2. Боремель. Головна вулиця містечка з видом на костел і фігуру Св. Йосипа. Фото. 1931 р.

Рис. 3. Фігура Св. Йосипа. Фото 1930-х рр.
<https://uk.wikipedia.org/wiki>

Рис. 4. Боремель. Костел Св. Трійці. Фото Й. Дуткевича.
1930-і рр.

Рис. 5. Монумент «Несення хреста». 1786 р.
Фото В. Луца. 1983 р.

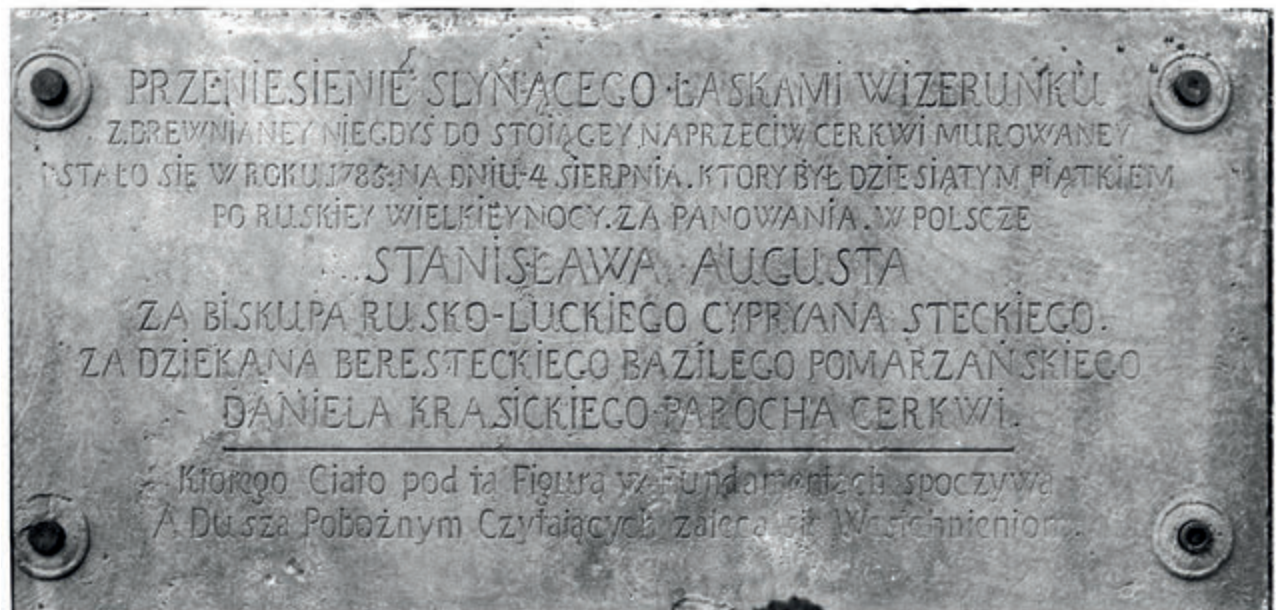

Рис. 6. Таблиці з написами прикріплені до монумента «Несення хреста». Фото В.Луца 1983 р.

збереженні пам'ятки. Також внаслідок нефахових дій були пошкоджені таблиці з написами. Невдалим можна назвати спроби розфарбування монумента здійснені вже після 1991 р.

На фасаді монумента прикріплена меморіальна таблиця з написом польською мовою:

UPADAJĄCEMU POD KRZYŻEM ZBAWICIELOWI Y PANU ŚWIATA

PO CUDOWNYM OBJAWIENIU SIĘ PRZEZ DWANAŚCIE LAT NIEGDYŚ NA TYM SAMYM MIEJSCU W SZCZUPŁEJ CERKWI DREWNIANEJ WIELBIONEMU

FRANCISZEK Y KUNEGUNDA Z XX SANGUSZKÓW CZACCY STRAŻNIKOSTWO W W. KK DÓBR TUTEYSZYCH DZIEDZICE

Z MAŁOLETNIM POTOMSTWEM SWOIM: DOMINIEM, MARY ANNĄ Y TEKŁĄ,

NA HOŁD WIECZNEY ZA DOZNANE ŁASKI WDZIĘCZNOŚCI Y MIŁOŚCI

KOLOSS TEN ZAŁOŻYLI Y WYSTAWILI RP1786 W M. WRZEŚNIU

W roku następnym dnia 13 lutego przenosi się do wieczności Franciszek CZACKI dziedzic. Pozostali po nim Następcy proszą o pobożne za Duszę Jego do Tegoż Zbawiciela Westchnienie

Переклад з польської: «Знемагаючому під хрестом Спасителю і Господу Світу після чудесного об'явлення через дванадцять років де колись на цьому самому місці, стояла невелика дерев'яна церква. Францішек і Кунегунда (з Сангушків) Чаць-

Рис. 7. Боремель. Напис на вході до церкви Св. Георгія «Дом сей Господень создан року Божого 1775 місяця Іюлія 26». Фото В. Луца. 2014 р.

Рис. 8. Ікона «Христос Боремельський». Церква Св. Георгія. Боремель. Фото В. Луца. 2014 р.

Рис. 9. Ікона «Христос Боремельський». Церква Св. Георгія. Боремель. Фото В. Луца. 2014 р.

кі стражник великий коронний, маєтків тутешніх дідичі з малолітнім потомством своїм: Домініком, Маріанною і Теклею на вічну пам'ять і вдячність за пізнання милості колос цей заклали і спорудили 1786 [року] від Р[іздва] Г[осподнього] місяця вересня.

Наступного року дня 13 лютого представився до вічності Францішек Чацький, дідич.

Залишені ним спадкоємці побожно просять за Душу Його у Спасителя».

На тильній (північній) стороні постаменту пам'ятника вміщено меморіальну таблицю з написом про перенесення чудотворної ікони до ново-мурованої церкви і поховання настоятеля:

«PRZENIESIE SŁYŃĄCEGO ŁASKAMI WIZERUNKU

Z DREWNIANEY NIEGDYS DO STOJĄCEY NA-PRZECIW CERKWI MUROWANEY

I STAŁO SIĘ W ROKU 1785 NA DNIU 4 SIERP-NIA KTORY BYŁ DZIESIATYM PIĄTKIEM

PO RUSKIEY WIELKIEY NOCY ZA PANOWANIA W POLSCZE

STANISŁAWA AWGUSTA

ZA BISKUPA RUSKO-LUCKIEGO CYPRYANA STECKIEGO

ZA DZIEKANA BERESTECKIEGO BAZILEGO POMARZANSKIEGO

DANIELA KRASICKIEGO PAROCHA CERKWI

Kturego Ciało pod ta figura w Fundamentach spoczywa

A dusza Pobożnym Czytających zaleca sie Westchnieniom

Переклад з польської: «Перенесення чудотворної ікони з колишньої дерев'яної до мурованої церкви, що була поставлена навпроти, відбулося в 1785 році 4 серпня, що було десятою п'ятницею після українського Великодня за панування короля Августа Станіслава в Польщі, за єпископа українського в Луцьку Купріяна Стецького, за декана Берестецького Василя Помаржанського, Даниїля Красіцького, священника церкви, тіло якого під цією фігурою, в підвалинах спочиває, а душа побожних читачів зцілюється».

Написи на таблицях вказують причину спорудження монумента представниками родини Чацьких – власників Боремля, а також згадано, що під ним поховано настоятеля (пароха) церкви Даниїля Красіцького.

Важко сказати чи монумент «Несення хреста» споруджений у 1786 р. як зазначено, чи трохи пізніше. Адже на таблицях згадано про смерть Францішека Чацького 13 лютого 1787 р. Треба відзначити,

що допис про смерть власника міг бути доповнений пізніше, після спорудження монумента. Він вміщений нижче під основним написом, відділеним рисою і зроблений меншим шрифтом.

Шанування ікони чудотворної «Христос Боремельський» отримало широке розповсюдження на Волині і зберіглося до сьогодення. Про поширення культу свідчать численні копії ікони, збережені в церквах і музеях, зокрема у Рівненському обласному краєзнавчому музеї, Музеї Волинської ікони тощо.

Кожного року, в 10 п'ятницю після Великодня, велика кількість народу сходилася до церкви, щоб поклонитися іконі Боремельського Спасителя. Ця традиція зберігається і в наш час.

Про монумент писали історики і краєзнавці XIX і XX ст., зокрема його опис подає А. Сендкульський у своєму дослідженні Боремля. Цитуємо мовою оригіналу: «Вследствие этого Чацкий на месте явления этого образа поставил каменный памятник, а в верху его статую сюжета этого образа; самый образ некоторое время находился в костеле, а после того перенесен в Православную каменную церковь Св. Троицы, где и до сих пор остается Стечение народа в Боремель на поклонение этой святыне в течении летнего времени бывает большое; но особенно много собирается богомольцев на так называемый *отпуст* который к сожалению совпадает с католическим праздником Сострадания Пресвятыя Богородицы, именно в 10 пятюк (по здешнему десятуха после праздника Пасхи)»².

Відомий дослідник Волині М. Теодорович у своїй багатотомній праці «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии» лише одним реченням згадує пам'ятник: «... Чацкий на месте явления этой иконы поставил на каменном пьедестале статую Спасителя этой иконы»³.

Польський дослідник М. Орлович у «Путівнику по Волині» дає стислу, але цінну інформацію про три, збережені до нині, монументальні пам'ятки в Боремлі: «Pamiętką po Czackich są też trzy figury, w szczególności jedna Niepokalanego Poczęcia M. Boskiej obok kościoła, druga Chrystusa padającego pod Krzyżem, w ogrodzie, i trzecia św. Józefa po drodze do wsi Nowosiółki, wszystkie z r. 1785, częściowo uszkodzone w r. 1915 w czasie bitwy. Pod miasteczkiem *mogila*, gdzie wedle tradycji pochowano 500 dziewczic, które wolały umrzeć, niż dostać się w niewolę tatarską» (переклад з польської: «Чацького також пам'ятають трьома фігурами, зокрема однією з Непорочного Зачаття Богоматері (*в народі називають* св. Теклею —

² Сендкульський А. Местечко Боремель Дубенського уезда. ВЕВ. 1878. № 13, с. 533

³ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1889. Т. 2, с. 1033.

Монумент „Несення хреста”. 1786 р. Загальний вигляд Фото В. Луца. 2020 р

Монумент „Несення хреста”. 1786 р.
Фото В. Луца. 2020 р.

Монумент „Несення хреста”. 1786 р.
Фото В. Луца. 2020 р.

укладачі) поруч з костелом, другою Христа, що падає під хрестом, в саду, і третьою св. Йосипа, що по дорозі до села Новосілки. Усі з 1785 року, частково пошкоджені в 1915 р. під час битви. Поблизу міста є могила, де, за традицією, було поховано 500 дівчат, які воліли померти, а не бути взяті в полон татарами»⁴.

⁴ Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. Łuck, 1929, s. 133–134.

Пам'ятка також згадується в роботі сучасного польського дослідника Леона Попека «Святині Волині», де наведено напис на одній зі згаданих вище таблиць⁵ (Ропек, 1997).

Монумент «Несення Хреста» у с. Боремель Демидівського району Рівненської області нерозривно пов'язаний з шанування чудотворної ікони «Христос Боремельський», відомої менше. В той же час монумент є унікальною пам'яткою історії та монументального мистецтва, зразком меморіальної скульптури епохи пізнього бароко 2-ї половини

XVIII ст. на території Рівненської області та історичної Волині.

Джерела та література

1. Z Wołynia dnia 7 sierpnia roku 1785. *Gazeta Warszawska*, nr.66.
2. Сендульский А. Местечко Боремель Дубенского уезда. *ВЕС*. 1878. № 13, с. 533.
3. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1889. Т. 2, с. 1033.
4. Orłowicz M. *Ilustrowany przewodnik po Wołyniu*. Łuck, 1929, s. 133–134.
5. Popek L. *Świątynie Wołynia*, V.1. Lublin, Ośrodek Studiów Polonijnych i Społecznych PZKS, 1997, s. 52.

Фоменко Д. Мідні гравірувальні дошки українських друкарень XVII—XIX ст. у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського : Каталог. Київ: Академперіодика, 2014. 359 с.

⁵ Popek L. *Świątynie Wołynia*, V.1. Lublin, Ośrodek Studiów Polonijnych i Społecznych PZKS, 1997, s. 52.

The article examines the history of the creation, as well as the stylistic and figurative features, of the sculpture of Christ of Boremel carrying a cross in the village of Boremel, Rivne region

Keywords: *sculpture, baroque, Boremel, Volyn, Ukraine*

Ольга МИХАЙЛИШИН,
Віктор ЛУЦ,
Юлія ЯГОДКА

ПАМ'ЯТКА АРХІТЕКТУРИ
НАЦІОНАЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ
«КОСТЬОЛ (1702 Р.)» (КОСТЕЛ
СВ. АНТОНІЯ ПАДУАНСЬКОГО)
У С.ВЕЛИКІ МЕЖИРІЧІ
РІВНЕНСЬКОГО РАЙОНУ РІВНЕНСЬКОЇ
ОБЛАСТІ

Olga MYKHAYLYSHYN
Viktor LUTS
Yuliia YAHODKA

ARCHITECTURAL MONUMENT
OF NATIONAL IMPORTANCE
«CHURCH (1702)» (ROMAN
CATHOLIC CHURCH OF ST.
ANTHONY OF PADUA)
IN THE VILLAGE OF VELYKI
MEZHIRICHI,
RIVNE DISTRICT, RIVNE REGION

Анотація. У матеріалі подані результати інвентаризаційних досліджень пам'ятки архітектури національного значення – костелу Св.Антонія Падуанського у селі Межирічі Корецькі у Рівненській області. Розглянуті основні етапи будівництва храму, особливості його архітектурно-стилістичного вирішення та оформлення інтер'єрів.

Ключові слова: архітектура, костел, бароко, піари, Великі Межирічі, Волинь, Україна

Костел св. Антонія Падуанського (пол. Antoni z Padwy, Antoni Padewski) у с. Великі Межирічі Рівненської області, збудований в першій чверті XVIII ст. коштом Єжи Домініка Любомирського. Він отримав містечко Межиріч у спадок по смерті свого бездітного брата Франциска з умовою збудувати костел та колегіум піарів.

До сьогодні збереглося достатньо публікацій з історії Великих Межирічів і костелу, які дозволяють реконструювати основні етапи існування храму від початку будівництва до його руйнації. Дослідники вказують різні дати початку будівництва костелу. У перших публікаціях про межиріцький костел і колегіум, що з'явилися в другій половині XIX ст., зокрема, А. Мошинського і Е. Тишкевича вказано декілька важливих для історії будівель дат. Виконуючи волю брата, Єжи Любомирський 15 лютого 1702 р. уклав угоду з провінціалом ордену піарів Ігнацієм Завадським за якою до Межиріч прибуло 10 піарів і збудовано дерев'яний колегіум¹. У 1703 р. була відкрита школа², а наступного 1704 р., князь Любомирський особисто «заклав наріжний камінь для костелу»³. А. Мошинський першим зазначає, що будівництво костелу здійснив архітектор Войцех Ленартович із Замостя⁴. У дослідженнях З. Ревського⁵, Є. Ковальчика⁶, З. Горнунга⁷, М. Кужея⁸, присвячених, в тому числі, творчій спадщині В. Ленартовича вказано одну з трьох вищезгаданих дат початку будівництва костелу — 1702, 1703 або 1704 р. Це вносить деяку плутанину в подальші дослідження. Т. Стецький у невеликій розвідці з історії Великих Межирічів, також наводить дві дати будівництва костелу: «...виконуючи передсмертний заповіт свого брата, 1703 р. збудував у Межирічі костел і колегіум для отців піарів» («Ten, spełniając przedzgonną wolę brata, wzniósł w Międzyrzeczu

¹ Moszyński A. Monografia Kollegium i szkoły pijarskiej w Międzyrzeczu-Koreckim. Kraków: W drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem Ignacego Stelcła, 1876. S.10–14; Tyszkiewicz E. Wiadomość o kolegiujum i szkole Międzyrzeckiej xięży Pijarów. Teka Wileńska. 1857. 2. S.269.

² Moszyński A. Monografia Kollegium i szkoły pijarskiej w Międzyrzeczu-Koreckim... S.15

³ Tyszkiewicz E. Wiadomość o kolegiujum i szkole Międzyrzeckiej xięży Pijarów... S.269.

⁴ Moszyński A. Monografia Kollegium i szkoły pijarskiej w Międzyrzeczu-Koreckim... S.15

⁵ Rewski Z. Majstersztyki krakowskiego cechu murarzy i kamieniarzy XVI–XIX wieku / Studia z historii sztuki polskiej: red. K. Piwocki. Wrocław, 1954. S. 29.

⁶ Kowalczyk J., Świątynie późnobarokowe na Kresach. Kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej, Warszawa 2006, S. 112–113.

⁷ Hornung Z. Wojciech Lenartowicz. Nieznany architekt polski z końca XVII wieku. Biuletyn Historii Sztuki i Kultury. 1934. T. 2. Nr. 3. S. 216–220.

⁸ Kurzej, M. Twórczość muratora Wojciecha Lenartowicza. Krakowskie Pismo Kresowe. Rocznik 7 (2015). S. 15–22

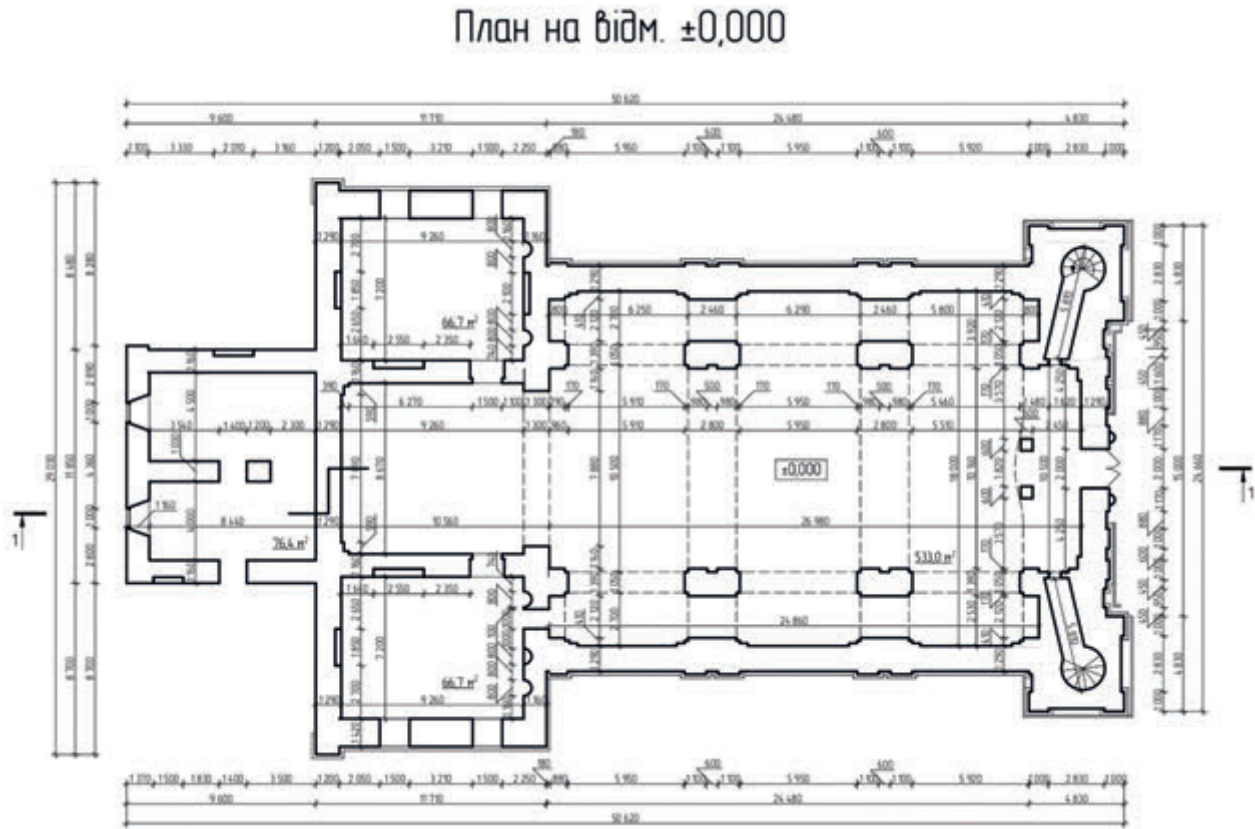

Рис. 1. Великі Межирічі. Костел Св. Антонія. План. Обмірне креслення Ю. Ягодки.

kościół i kolegium dla X X. Pijarów w 1703 roku)»⁹. В іншому місці він зазначає, «що близько 1702 р. тут звели великий мурований костел коштом спадкоємців роду Любомирських (...około 1702 roku stanął tu sumptem różniejszych dziedziców Lubomirskich obszerny kościół murowany)»¹⁰.

Відтак, початком будівництва костелу слід вважати закладку Єжи Домініком Любомирським наріжного каменю у 1704 р., а періодом будівництва 1704–1725 рр. У 1744 р. було добудовано вежі костелу та встановлено позолочені хрести, а в 1746 р. завдяки щедротам засновників до корпусу костелу були добудовані споруди колегіуму та школи, обидві цегляні¹¹.

Будівля костелу відігравала роль висотної домінанти, замикаючи на себе перспективу однієї з центральних вулиць; чітко формувався візуальний зв'язок «храм-ринкова площа». Просторово-планувальна композиція центру Великих Межиріч остаточно сформувалася наприкінці XVIII ст., коли на валах давнього замку кн. Корецьких власниками містечка було зведено класицистичний палац. У результаті утворився своєрідний просторовий трикутник, який яскраво «прочитується» і сьогодні. Його вершинами були костел, палац та центральна площа.

⁹ Stecki T.J. Z dziejów wołyńskiego gródka. Kraków: Druk wł. L. Anczyca i Spółki, 1888. S.9

¹⁰ Stecki T.J. Z dziejów wołyńskiego gródka... S.14

¹¹ Stecki T.J. Z dziejów wołyńskiego gródka... S.27

Костел св. Антонія — пам'ятка архітектури зрілого бароко. Це тринавна чотиристовпна базиліка з трансептом та двома вежами в західній частині храму, які завершують бічні членування нартексу.

Архітектором костелу В. Ленартовичем була застосована так звана стовпово-стінова об'ємно-планувальна система, при якій до головної нави примикають рівні їй за висотою бічні, утворюючи ряд відкритих неглибоких каплиць. Опорними елементами служать масивні пілони складної конфігурації в плані. На пілони спираються подвійні підпружні арки, які несуть напівциліндричне склепіння з розпалубками. Подібна система, що бере початок з античної традиції римських базилік, застосовувалася в Європі і Польщі у 1660–1750-х рр.

Монументальна брила будівлі в цілому є динамічною, поступово збільшуючись по висоті від збереженого фрагменту корпусу школи піарів з бібліотекою, що примикає до вівтарної стіни апсиди, самого об'єму апсиди, головної нави і аж до струнких веж над нартексом. Зовнішня поверхня стін розчленована спареними пілястрами, чим створений сильний ритм для підтримки загальної динаміки; розташування пілястр відповідає розташуванню внутрішніх стовпів у храмі. На головному фасаді такі ж спарені пілястри підкреслюють вісь симетрії, створюючи своєрідне обрамлення головного входу, позначеного порталом з розірваним

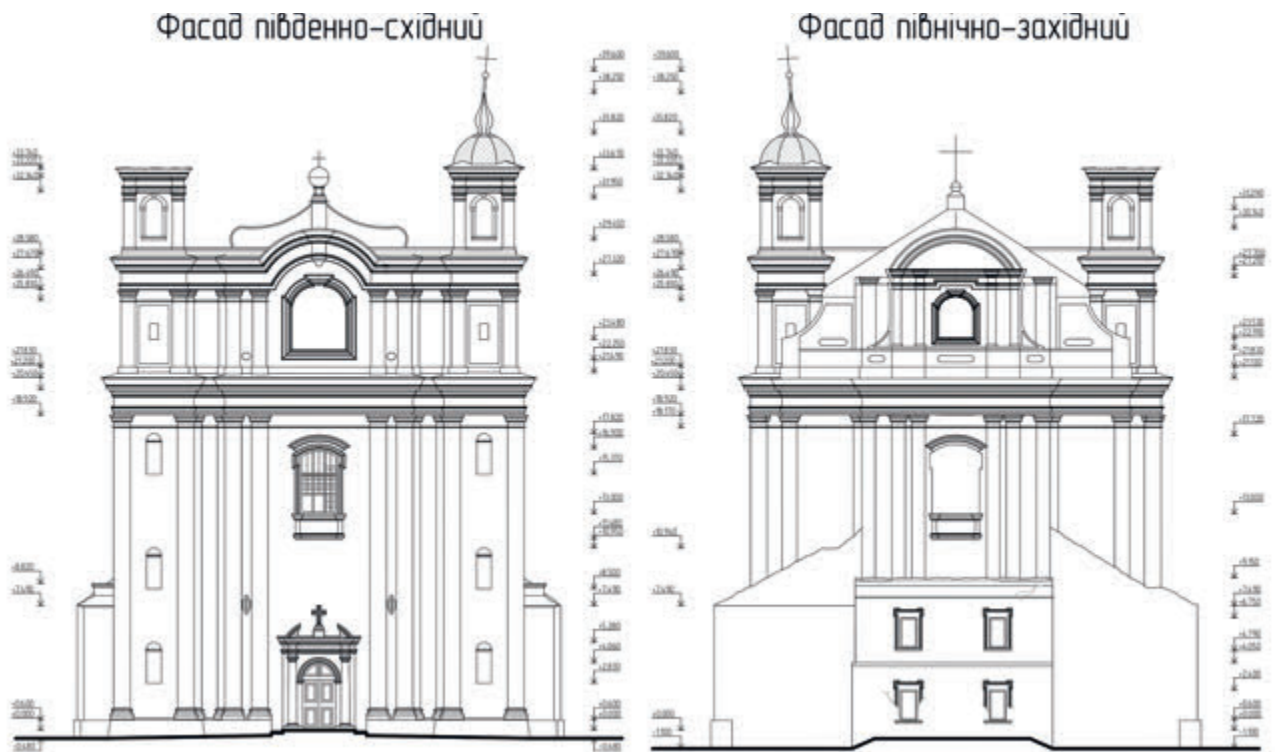

Рис. 2. Великі Межирічі. Костел Св. Антонія. Південно-східний та північно-західний фасади. Обмірні креслення Ю.Ягодки.

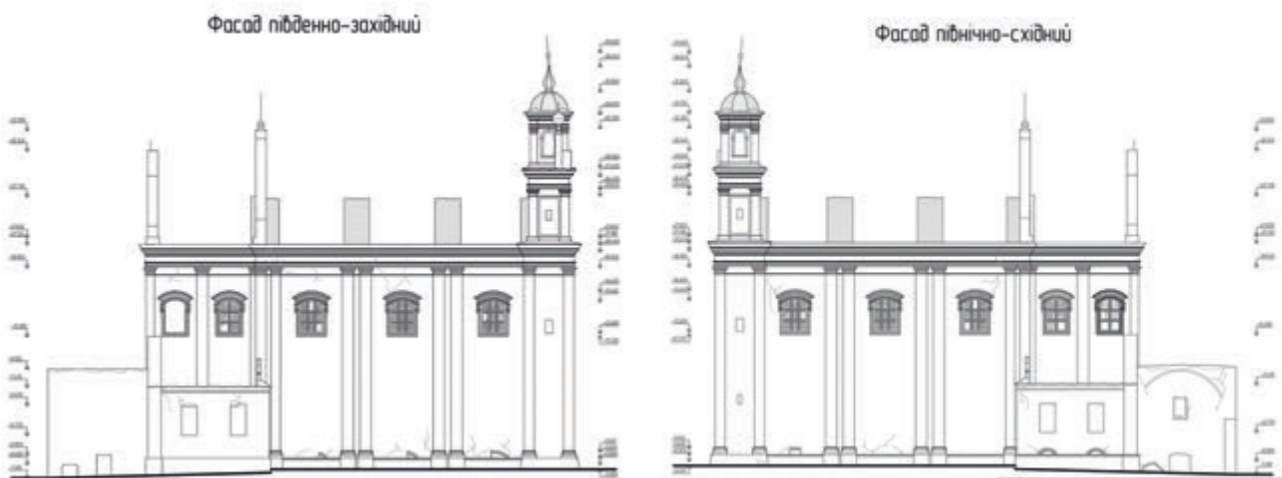

Рис. 3. Великі Межирічі. Костел Св. Антонія. Південно-західний фасад. Обмірне креслення Ю.Ягодки.

Рис. 4. Великі Межирічі. Костел Св. Антонія. Північно-східний фасад. Обмірне креслення Ю.Ягодки.

фронтоном. Фронтон над другим ярусом головного фасаду має вигляд двох волут, що змикаються в одній точці, над якою встановлена колись золочена сфера, увінчана хрестом. Храму надає барокових рис розвинутий по вертикалі антаблемент, масивні розкреповані карнизи, сегментні сандрики над вікнами, пластичні фронтони зі сторони апсиди, а також примхлива форма дахів над фланкуючими вежами. За свідченням сучасників храмова споруда «Серед церков Волині вона сяє, як самоцвіт (inter alias Volhyniae Ecclesias velut gemma eniflescit)»¹².

¹² Tyszkiewicz E. Wiadomość o kollegijum i szkole Międzyrzeckiej xięży Pijarów... S. 269

Опис храму, складений у 1802 р. свідчить про те, що «будова його велична з двома вежами, на одній з яких є дзвони, на другій — годинник. Всередині, крім пресвітерії, має 6 відкритих каплиць з вівтарями. Сакристія [ризниця] з правої сторони, з лівої — скарбниця...»¹³. Усі вівтарі та кафедра були виконані в Римі і мали чудове і багате різьблення¹⁴.

¹³ Михайлишин О. Костел Св. Антонія в Великих Межирічах (Корецьких): три століття життя. Пам'ятки сакрального мистецтва Волині: Наук. зб. Вип. 8. Луцьк: Надстир'я, 2001. С. 137.

¹⁴ Tyszkiewicz E. Wiadomość o kollegijum i szkole Międzyrzeckiej xięży Pijarów... S. 269

Розріз 1-1

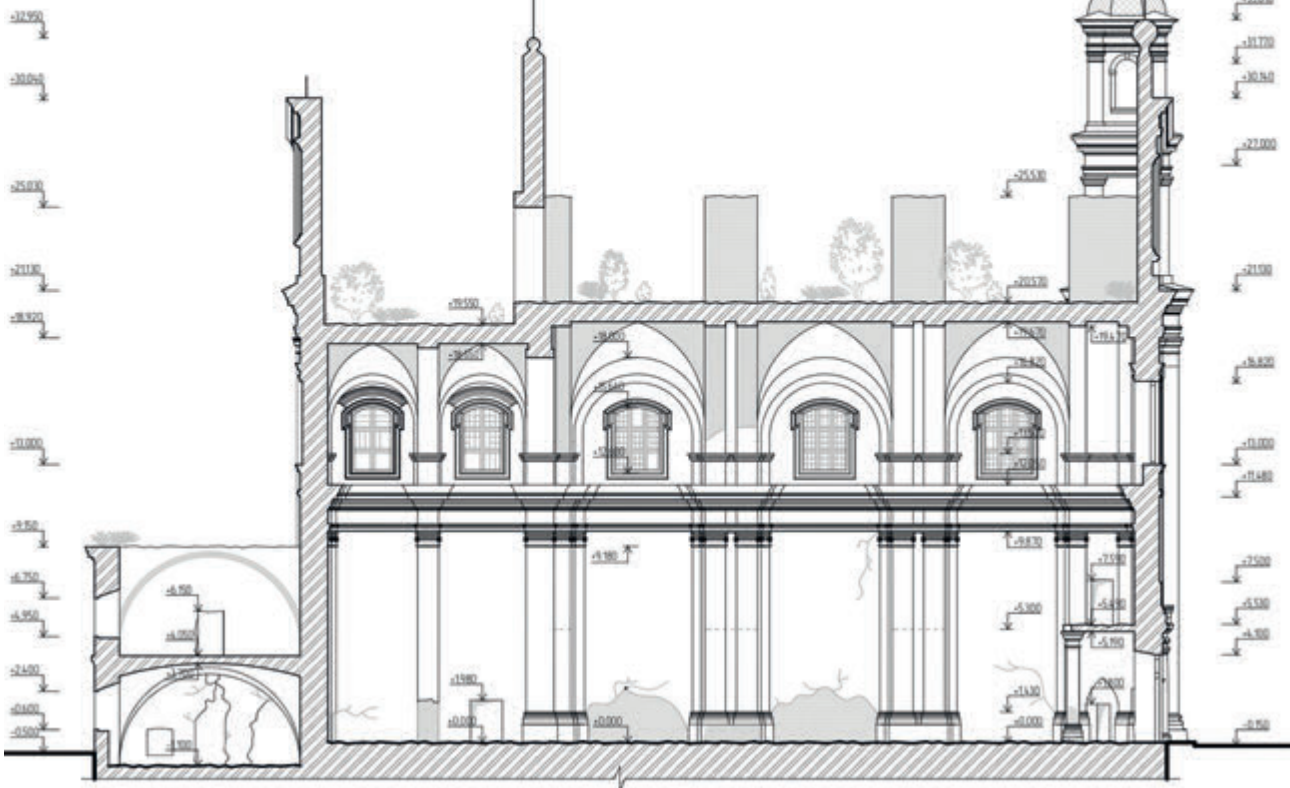

Рис. 5. Великі Межирічі. Костел Св. Антонія. Розріз. Обмірне креслення Ю.Ягодки.

Докладний опис інтер'єру костелу подано в монографії А. Мошинського¹⁵ і Е. Тишкевича¹⁶, а також у статті Я. Адамського¹⁷.

Очевидно, що на початок ХХ ст. колишні будівлі колегіуму і школи піарів перебували в жалюгідному стані (закриті у 1853 р.)¹⁸. Частково це видно на малюнку Наполеона Орди¹⁹ та плані костелу і колегіуму середини ХІХ ст.²⁰.

Під час Першої світової та громадянської війн костел св. Антонія та інші будівлі, що входили в монастирський комплекс, зазнали значних пошкоджень. Лише за часів Другої Речі Посполитої, у 1927 р., завдяки старанням священника Корецького деканату Яна Пайонка костел було відрестав-

ровано. 1930 р. ним же було складено детальний опис костелу св. Антонія в Межиричі, вперше опублікований О. Михайлишин²¹, пізніше А. Обарчук²².

Згідно цього опису, Межиріцький костел був збудований з цегли, тринавний, у бароковому стилі.

Складові частини костелу: просторий пресвітерій, три нави, хор, сакристія і скарбниця одного розміру і під хором малі сіни — бабинець — все в доброму стані. У всьому костелі, в пресвітерії і в сакристії підлога дубова, в скарбці підлога дерев'яна і в сінях — цементна.

Всіх вікон 15: одне на горищі костелу найбільше, має 5 м висоти і 2 1/2 м ширини, інші вікна мають 3 1/2 м висоти і близько 2 м ширини — всі дерев'яні, оскління звичайне. Дверей всіх 8, з яких 5 дубових і 3 соснових без особливого оздоблення.

Костел і вежі покриті оцинкованим металом. Стіни всередині побілені одним світло-кремовим кольором. Зовні споруда оштукатурена і побілена сірим кольором, карнизи — білим.

¹⁵ Moszyński A. Monografia Kollegium i szkoły pijarskiej w Międzyrzeczu-Koreckim... 98 s.

¹⁶ Tyszkiewicz E. Wiadomość o kolegijum i szkole Międzyrzeckiej
księży Pijarów... S. 270–272

¹⁷ Wołyński. Z przeszłości Hosioczy na Wołyniu. Kraków, 1909. 72 s.

¹⁸ Stecki T.J. Z dziejów wołyńskiego gródka... S.24

¹⁹ Шерстюк Р. М., Стоколос Н. Г. «*Pietas et Litterae*» («Благочестя та Освіта»). Культурно-освітня діяльність ордену піарів на Волині (кінець XVII — перша третина XIX ст.): Монографія. Рівне, 2018. С.153

²⁰ Обарчук А. О. Межиріч Корецький: Нариси історії волинського містечка. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 80

²¹ Михайлишин О. Костел Св. Антонія в Великих Межирічах (Корецьких): три століття життя... С. 134–139.

²² Обарчук А. О. Межиріч Корецький: Нариси історії волинського містечка... С. 108-119.

Рис. 6. Великі Межирічі. Костел Св. Антонія. Загальний вигляд з вул.Костельної. Фото В.Луца. 2021.

Як зазначено в описі, костел мав дві муровані вежі, досить високі, без годинника. Ймовірно, він був втрачений після закриття школи і перетворення костелу на парафіяльний в 1853 р.

На малюнку Н. Орди, виконаному в 1860–1870 рр., годинника вже немає²³.

Вежі виступають з площини фасадів не більше як на половину своєї ширини, в цілому ж західний фасад прямолінійний.

Перед головним фасадом костелу — фігура з каменю і пісковика св. Яна Непомука, яка зафіксована на вищезгаданому малюнку Н. Орди²⁴. Під час ремонтних робіт у 1928 р. була виготовлена нова огорожа. На відстані 15 м від костелу знаходилася дзвіниця. До нашого часу ані фігура, ані дзвіниця не збереглися.

Інтер'єр костелу впродовж свого існування зазнав певних змін. З колишніх тринадцяти вівтарів на початок 1930-х рр. залишилось одинадцять:

1. *Великий вівтар з Розп'яттям* — різьблений із сонового дерева в бароковому стилі, з фарбованими та частково золоченими статуями і колонами
2. *Вівтар Серця Ісусового* також різьблений із сощини із написаним на полотні образом, який дарував Адам Стецький у 1928 р.
3. *Вівтар Матері Божої Ласкавої* з образом Діви Марії. На цьому вівтарі з 1929 року поміщений образ Святої Терези з дитиною Ісусом — малого

²³ Шеретюк р. М. Стоколос Н. Г. «Pietas et Litterae» («Благочестя та Освіта»). Культурно-освітня діяльність ордену піарів на Волині... с.153

²⁴ Там само.

Рис. 7. Великі Межирічі. Костел Св. Антонія. Загальний вигляд з південного заходу та з півдня. Фото В.Луца. 2021.

Рис. 9. Великі Межирічі. Костел Св. Антонія. Загальний вигляд з півночі. Фото В.Луца. 2021.

розміру, написаний на полотні М. Ліпковською в Кракові — дар Александри Стецької.

4. *Вівтар Святого Юзефа Каласанта* дерев'яний, сосновий, різьблений в бароковому стилі. Має колони і статуї, фарбований і золочений.
5. *Вівтар Святої Теклі* — розташований на стовпі.

Рис. 10. Великі Межирічі. Костел Св. Антонія. Загальний вигляд інтер'єру. Фото В.Луца. 2021 р.

Рис. 11. Великі Межирічі. Костел Св. Антонія. Вигляд на бічну наву. Фото В.Луца. 2021 р.

6. Вівтар Божої Матері Ченстоховської з таким же образом та образом Святого Іосифа, який слугував завісою головного.
7. Вівтар Святого Яна Непомука — дерев'яний сосновий, з давно золоченою різьбою барокового стилю.
8. Вівтар Святого Антонія Падуанського — майстерно виконаний, найкращий в костелі, з гарними образами. Має колони і статуй.
9. Вівтар Заручин Пречистої Діви Марії — дерев'яний сосновий, стиль бароковий. Має колони і статуй.
10. Вівтар Святого Еразма — дерев'яний, поміщений на стовпі. Образ Святого на полотні невідомого авторства, в дерев'яній рамі — добре виконаний, пофарбований та місцями вкритий бронзою. Крім вказаного образу, є образ Святого Флоріана, який слугує як завіса.
11. Вівтар Святого Валентина — дерев'яний сосновий, різблений у тому ж таки бароковому стилі. Має колони і статуй.

Біля середнього пілону костелу було розташовано бароковий амвон, багато прикрашений роз-

писною різьбою, призначений для читання Святого Письма та проголошення проповідей.

На хорах костелу, над *нартексом*, розміщувався орган на тринадцять голосів, виготовлений у 1859 р. віденською фірмою Г. Еденхофера. Дерев'яна шафа органу увінчувалась фігурою царя Давида та двох ангелів.

На пресвітерії знаходились дві пам'ятні таблиці з написами. Одна з них латиною увічнювала ім'я фундатора костелу:

*D.O.M. Cultui Sanctorum, Piis populi desiderii,
Posthumae sui Nominis memoriae Ecclesiam
hanc a fundamentis Celsissimus R. J.P.
Comes in Jarosław et Wisnicy
Georgius-Dominikus Lubomirski Suce. G. E. C. L.
ect. C. Fundator et protector Noster
Singularissimus.*

На іншій зазначалась дата освячення храму та ім'я єпископа» що здійснив посвяту:

*D.O.M. Honori S. Antoni Ecclesiam hanc,
Cultui S. Crucis Altare majus,
Ulme Eccl. Ac. Rend. Dne Stephanus-Boguslaus
a Rupniew in Januszewicze Rupniewski.
D. A. A. S. E, L. et R. Consecravit
et diem anniwersariam Dedikationis Dncam III.
post Pent. assignavit
A. 1725 die maji pro tunc octava A scen. Dni.*

З праві сторони під пілоном була розташована мармурова скульптура, виготовлена скульптором Томашем Оскаром Сосновським на замовлення гоцанського поміщика Олександра Злотницького наприкінці XIX ст. Вона зображала сцену оплакування Богородицею мертвого Христа (П'єта). Скульптура стала частиною надгробка Октавії Ленкевич, власниці містечка Гощі, похованої у межиріцькому костелі²⁵. У 1950 р. була перевезена до Рівненського обласного краєзнавчого музею, де зберігається до сьогодні.

Після Другої світової війни костел був закритий і перетворений на склад овочесушильного заводу. До кінця 1980-х рр. костел перетворився на руїну. Інтер'єр було втрачено. Вдалося зберегти лише невелику частку з оздоблення костелу. Так, завдяки реставрації у 1994–1995 рр. в Любліні (Польща) відновили вівтар Матері Божої та вівтар Святого Антонія Падуанського. Сьогодні вони є окрасою костелу Успіння Пречистої Діви Марії в Острозі. Межиріцькі вівтарі також встановлені в костелах у Славуті та Куневі²⁶. Твердження про передачу

²⁵ Wołyniak. Z przeszłości Hoszczy na Wołyniu. Kraków, 1909. S.52

²⁶ Adamski J. Osiemnastowieczne wyposażenie dawnego kościoła Pijarów w Międzyrzeczu Koreckim na Wołyniu. Między Wrocławiem a Lwowem. Sztuka na Śląsku, Małopolsce i na Rusi Koronnej w czasach nowożytnych / Red. A. Betlej, K. Brzezina, P. Oszczanowski. Wrocław, 2011. S. 276

Рис. 12. Н. Орда. Великі Межирічі. Костел Св. Антонія. MNK III-r.a-4200

Рис. 13. Сосновський Т.-О. Пієта. РОКМ.
Фото В. Луца

одного з межиріцьких віттарів до клеванського костелу не відповідає дійсності.

Опубліковані матеріали історико-архітектурних досліджень, архітектурних обмірів, фотофіксація є результатом інвентаризаційних робіт, що виконувались у 2021 р. колективом у складі доктора архітектури О. Михайлишин, Заслуженого працівника культури України В. Луца та магістра архітектури Ю. Ягодки.

Abstract. The article presents the results of inventory studies of an architectural monument of national importance: the Roman Catholic Church of St. Anthony of Padua in the village of Mezhyrichi Koretsky in the Rivne region. The main stages of the construction of the church, the peculiarities of its architectural and stylistic solutions, and its interior decoration are considered.

Key words: architecture, church, baroque, Catholic Order of Piars, Velikiy Mezhirichi, Volyn, Ukraine

Олександр МАТВІЮК

АРХІТЕКТУРНИЙ КОНКУРС ЯК ДІАЛОГ МІЖ ФАХІВЦЯМИ ТА СУСПІЛЬСТВОМ

(за матеріалами конкурсу на
забудову житлового кварталу
і храмового комплексу собору
Святого Великомученика Георгія
Переможця у місті Рівне)

Oleksandr MATVIIUK

ARCHITECTURAL COMPETITION AS A DIALOGUE BETWEEN SPECIALISTS AND SOCIETY

(based on the materials of the
competition for the development of
a residential quarter and a temple
complex of the Cathedral of St. Great
Martyr George the Victorious in the
city of Rivne)

Анотація. У статті проаналізовано матеріали відкритого архітектурного конкурсу ідей на кращу проєктну пропозицію забудови житлового кварталу і храмового комплексу собору святого великомученика Георгія Переможця у місті Рівне.

Ключові слова: архітектурний конкурс, концепція, житловий квартал, собор, Рівне, Україна.

У світлі майбутньої відбудови України та створення нового обличчя нашої держави, громадянське суспільство має використувати інструмент архітектурних конкурсів для отримання дійсно якісних, сучасних архітектурно-містобудівних рішень, які відповідають викликам часу. Конкурси з непересічними завданнями — безперечно цікавий досвід для учасників та можливість заявити про себе. І навіть якщо конкурсний проєкт залишиться концептуальним, процес роботи над завданням — відкритий шлях до нових ідей та можливість навчання у найкращих¹.

Можна погодитись з думкою заступниці голови Архітектурної палати України Анни Кириї про те, що «архітектурні конкурси мають стати нашою звичною практикою, тоді ми отримаємо справді хороші об'єкти під час відбудови України»².

Необхідно зазначити, що в попередні роки в Україні практику архітектурних конкурсів активно застосовували у Києві, Львові, Чернівцях, Рівному та інших містах.

Одним з показових прикладів є конкурс на кращу проєктну пропозицію забудови житлового кварталу і храмового комплексу собору Святого Великомученика Георгія Переможця у місті Рівне, який тривав у лютому-червні 2023 року в одному з житлових мікрорайонів поблизу вул. Березової.

Ініціатором проведення цього творчого змагання виступив генеральний директор компанії «Сталь-М» О. Муляренко; організатором конкурсу стала Рівненська обласна організація Національної спілки архітекторів України (голова Правління — О. Матвіюк).

Відповідно до умов, метою конкурсу був пошук цікавої та раціональної архітектурно-просторової ідеї забудови кварталу, що передбачає розміщення та гармонійне поєднання в єдиному архітектурно-ландшафтному комплексі житлових будинків та собору Православної церкви України.

Проєктні рішення мали продемонструвати виконання наступних концептуальних завдань:

- створення виразної архітектурно-просторової композиції Собору та нової житлової забудови кварталу в органічному поєднанні з існуючим навколишнім оточенням та рельєфом. Раціональне використання природного рельєфу території для розміщення будівель та споруд;
- створення зручного та затишного кварталу з необхідною інфраструктурою, вигідно використовуючи його місце розташування. Враху-

¹ Бондар Г. Архітектурні конкурси та конкурси розвитку території: демократія в дії. К.: Арт-Книга, 2017–292 с.

² Архітектурні конкурси мають стати дієвим інструментом відновлення України — думка. <https://interfax.com.ua/news/press-conference/904667.html> (доступ 31.10.2023).

вання близького взаємного розташування території кварталу з ділянкою Собору та їх спільний ландшафтний простір. Відкрити для сприйняття найкращі краєвиди, ракурси та передбачити архітектурну привабливість забудови в цілому;

- виявлення раціонального рішення забудови кварталу та Собору, які ляжуть в основу розроблення детального плану території (ДПТ).

Учасники конкурсу мали запропонувати концепцію та проектні рішення щодо:

- формування багатосекційних житлових будинків змінної поверховості (3–6 поверхів);
- показник максимально допустимого відсотку забудови — 40%;
- використання різноповерхових будинків терасного типу з розкриттям вигляду на озеро Басів Кут, яке знаходиться із західної сторони. Врахування садибної забудови, яка межує з кварталом на заході;
- житловий фонд переважно з 1- та 2-кімнатних квартир з орієнтовною пропорцією 50/50%;
- проектними рішеннями кварталу передбачити приміщення подвійного призначення, які можуть бути використані як укриття для мешканців;
- організацію зручної мережі вбудовано-прибудованих приміщень культурно-побутового обслуговування населення кварталу;
- схеми дорожньо-транспортного каркасу;
- система озеленення території житлового кварталу;
- функціонально зручні житлові групи з необхідними елементами благоустрою їх території³.

Географія двадцяти восьми робіт, поданих на конкурс, була достатньо широкою: проекти надійшли з Білої Церкви, Дніпра, Житомира, Києва, Львова, Одеси, Рівного, Сум, Харкова та Чернівців.

До складу журі увійшли:

- Архієпископ Рівненський і Острозький Іларіон — керуючий Рівненською єпархією Православної Церкви України;
- Микола Дядюсь — заступник Рівненського міського голови з питань діяльності виконавчих органів влади;
- Олександр Матвіюк — архітектор, голова правління Рівненської обласної організації Спілки архітекторів України;
- Олексій Муляренко — підприємець, ініціатор і замовник конкурсу;
- Катерина Назаренко — архітектор, член правління РООНСАУ;

- Микола Пасічник — архітектор, Заслужений архітектор України;
- Петро Подолець — скульптор, Заслужений художник України, голова Рівненської обласної організації Спілки художників України;
- Микола Шолудько — архітектор, Заслужений архітектор України;
- Андрій Шевчук — урбаніст, начальник відділу генплану при управлінні містобудування та архітектури виконавчого комітету Рівненської міської ради.

На підставі рішення Журі, ухваленого 27 травня 2023 р., були визначені переможці конкурсу.

Перше місце посів проект авторського колективу під шифром 033062 у складі Дмитра Аранчія, Марії Дробенко, Вікторії Придорожньої, Олександра Паліковського, Владислава Цикала, Катерини Натальчук, Богдана Гаджилова з Києва (Рис.1). За словами авторів проекту-переможця, акцент було зроблено на природну інтеграцію архітектурних об'ємів в урбаністичну тканину Рівного. У проекті також використано так званий «мурашиний алгоритм», що застосовується для знаходження оптимальних шляхів. Поздовжня форма кварталу має два вгини з довгих сторін аби створити спільний громадський простір для новоствореної та існуючих спільнот. Основною ж ідеєю собору Георгія Переможця — було поєднання сучасності з традицією. Від сучасного в проекті цілісність та тяжіння форм споруди до мінімальних самонесучих поверхонь⁴.

Друге місце було присуджено проекту під шифром 160423, запропонованому архітекторами зі Львова Андрієм Лесюком, Михайлом Когутом, Катериною Іващук, Сергієм Ділаєм, Ярославом Іваськівим, Соломією Яремою, Єгором Перепелюком, Ігорем Когутом (Рис. 2). Запропонована концепція передбачає створення мінімалістичних дружніх для людини фасадів та просторів, які спонукатимуть дітей та дорослих долучатись до активного життя. Водночас святиня зберігає всі традиції проектування, що посиляються на візантійську школу. Білі чисті форми додають будівлі витонченості та наближають людину до Бога, звільняючи від усього зайвого. Колонада навколо куполу є символом духовності та єдності, а також утворює неповторний силует будівлі. Під перед церковною площею, на рельєфі зручно розташовуються класи катехизації, кабінет психолога, приміщення для персоналу та інші допоміжні приміщення. Поруч є сквер, який створює затишну атмосферу для відпочинку та спілкування. Храм забезпечить відчуття відкритості та доступності, також стане центром культурного життя кварталу. Затишний житло-

³ Програма та умови Всеукраїнського відкритого архітектурного конкурсу ідей на кращу концептуальну проектну пропозицію забудови житлового кварталу і храмового комплексу Собору святого великомученика Георгія Переможця у м. Рівне

⁴ Пояснювальна записка до конкурсного проекту 033069 — Архів автора.

Рис. 1. Фрагменти з проекту авторського колективу під шифром 033062 у складі Дмитра Аранчія, Марії Дробенко, Вікторії Придорожньої, Олександра Паліковського, Владислава Цикала, Катерини Натальчук, Богдана Гаджилова (м.Київ)

вий комплекс доповнює архітектуру сакральної споруди та гармонійно вписується в навколишнє середовище. Житлові секції розташовані таким чином, щоб максимально забезпечити квартири природнім освітленням. Об'єми будинків виростають з мінімалістичних стилوباتів, які відділяють спокійні внутрішні простори від жвавих зовнішніх⁵.

⁵ Пояснювальна записка до конкурсного проекту 160423 — Архів автора.

Третє місце посів проект творчого колективу із Чернівців у складі Вікторії Гавриш, Олександри Мамут-Лесь та Валерії Мамут (Рис. 3). В основу авторського задуму були покладені наступні рішення: передбачено будівництво 15 житлових будинків висотою від трьох до шести поверхів. Для забезпечення пішохідного простору (двору) входило до житлових будинків запроектовані прохідники, для зручності мешканців, щоб можна було зачекати на таксі чи підвезти меблі, запроектовані

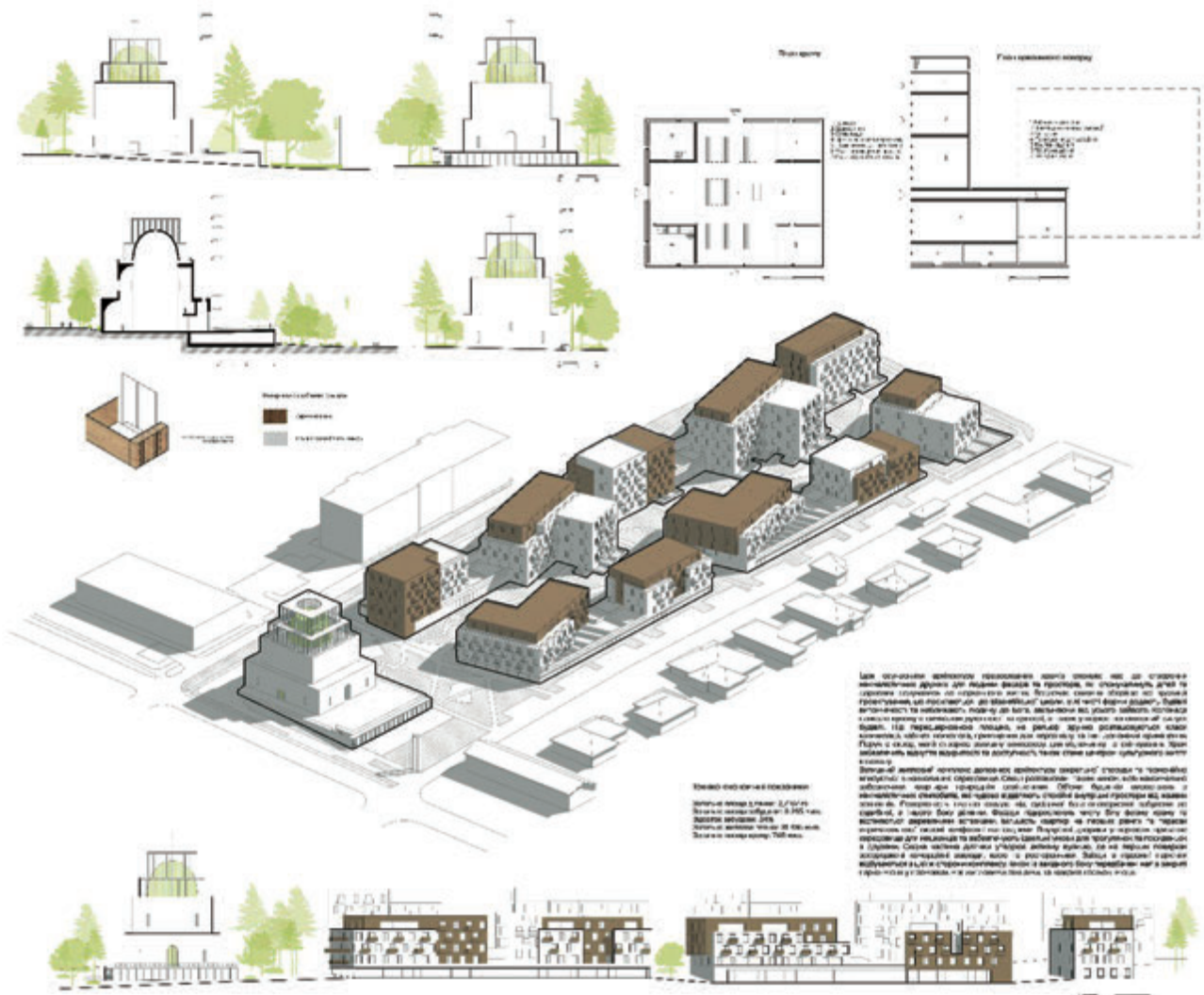

Рис. 2. Фрагменти з проекту під шифром 160423, Андрій Лесюк, Михайло Козут, Катерина Івашук, Сергій Ділай, Ярослав Іваськів, Соломія Ярема, Єгор Перепелюк, Ігор Козут (м.Львів)

додаткові входи з вулиці. Під будинками та двором передбачено підземний паркінг, приміщення громадського призначення (розміщені в першій лінії від собору). Паркінг запроєктований як приміщення подвійного призначення з влаштуванням найпростішого укриття. На паркінгу передбачено 303 паркомісця, що повністю забезпечує мешканців даного житлового комплексу. У підвальних поверхнях розташовані побутові комори. На перших

поверхнях будинків біля собору також розміщені приміщення громадського призначення⁶.

Окремо був відзначений проект, який отримав найбільшу підтримку від відвідувачів виставки, організованої за результатами конкурсу. Приз глядацьких симпатій отримала робота Тетяни Сам-

⁶ Пояснювальна записка до конкурсного проекту 010406 — Архів автора.

Рис. 3. Фрагменти з проєкту під шифром 010406
Вікторії Гавриш, Олександри Мамут-Лесь та Валерії Мамут (м.Чернівці)

сонюк з Києва (Рис. 4). Ідея проєкту її авторства полягала в наступному. Собор хрестово-купольного планування, має п'ять куполів (символ Ісуса Христа та чотирьох апостолів-євангелістів). Основні кольори собору: золотий, синій та білий (святість, чистота та світло). Храм має два поверхи. На першому розташований великий зал для богослужінь, дитяча недільна школа, основні приміщення для священнослужителів, також є напівповерх з балконами для хору та іншими приміщеннями. На другий поверх ведуть тримаршеві сходи, які розміщені в притворі. Верхній поверх розрахований на 500 прихожан. Тут розміщені гвинтові сходи, які ведуть на чотири дзвіниці, що розташовані по діагоналі відносно основного куполу храму. Головний вхід до собору — із західної сторони. Передбачені

також два бічних входи для зручності прихожан у великі свята. На другому поверсі віконні прорізи заповнені вітражами із біблійними сюжетами для створення особливої атмосфери інтер'єру залу для богослужінь.

Невелика територія довкола собору озеленена. Зі східної сторони є господарська зона із будівлею для садового інвентарю та інших потреб храму.

Композиція житлових будинків складається із трьох рядів будинків та П-подібного комплексу в південній частині території. Квартал має 11 будинків та три типи секцій (секція А — прямокутна подовжена, Б — прямокутна вкорочена, В — поворотна). Перші два блоки із будинками, що найближче до собору — 4-поверхові, наступний ряд формують 5-поверхові будинки, П-подібний комп-

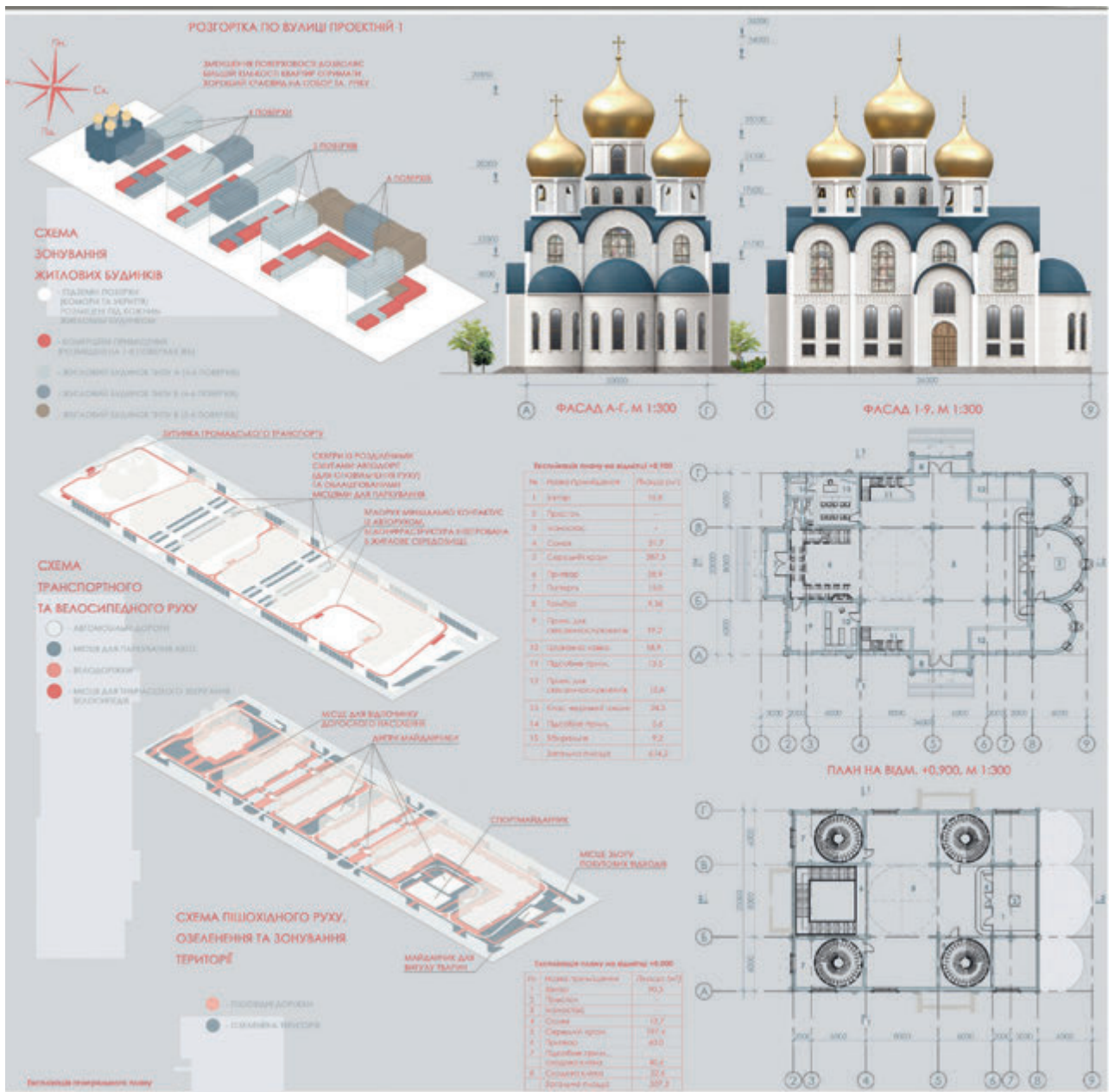

Рис.4. Фрагменти з проекту під шифром 200272 Тетяна Самсонюк (м.Київ)

Рис.5 а. Фото роботи журі (Рівне 2023)

лекс –5–6-поверхова забудова (північна секція А та В — 5 поверхів, решта –6 поверхів). Така градація об'ємів житлових будинків дозволяє відкрити краєвид на довколишню забудову та о. Басів Кут більшої кількості квартир⁷.

Отже, в Україні працює велика кількість зацікавлених, креативних, талановитих архітекторів, які створюють унікальні архітектурні об'єкти. Саме архітектурні конкурси є майданчиком, який дає їм можливість самовиразитися, оцінити особисті професійні навички або відчутти специфіку командної роботи (Рис. 5 а, б).

Українські архітектори отримують найвищі відзнаки у своїй галузі, перемагають у престижних міжнародних конкурсах, є учасниками відомих архітектурних команд та фірм європейського та світового масштабу. Нам необхідно забезпечити гідні умови, аби в українців була можливість відбудовувати Україну, адже є сформований запит суспільства, є ініціатива, є професіонали.

Рис.5 б. Нагородження переможців (Рівне 2023)

Abstract. The article analyzes the materials of the open architectural competition of ideas for the best project proposal for the development of a residential quarter and the temple complex of the Cathedral of the Holy Great Martyr George the Victorious in the city of Rivne.

Keywords: architectural competition, concept, residential quarter, cathedral, Rivne, Ukraine.

⁷ Пояснювальна записка до конкурсного проекту 200272 — Архів автора.

Ольга СМОЛІНСЬКА

ПРОФЕСІЯ АРХІТЕКТОРА
В КОНТЕКСТІ ПРОТИДІЇ
«МОДЕРНІЗАЦІЇ» ДАВНІХ
ДЕРЕВ'ЯНИХ ХРАМІВ
РІВНЕНЩИНИ

Olga SMOLINSKA

PROFESSION OF AN
ARCHITECT IN THE CONTEXT
OF OPPOSITION TO THE
«MODERNIZATION»
OF ANCIENT WOODEN TEMPLES
IN THE RIVNE REGION

Анотація. Висвітлена проблема так званої «модернізації» давніх дерев'яних храмів Рівненщини та запропоновано шляхи її вирішення для запобігання негативним наслідкам нефахових втручань та втрати автентичності храмової спадщини.

Ключові слова: дерев'яний храм, Рівненщина, автентичність, архітектурна освіта.

На території України налічуються тисячі пам'яток дерев'яного церковного зодчества, починаючи від XVI ст. до 1930-х рр., зокрема на Рівненщині їх понад 200¹. Національна храмовбудівна спадщина відіграє важливу культуротворчу функцію архітектурної освіти, що забезпечує збереження, передачу, відтворення і подальший розвиток місцевої будівничої традиції церковного зодчества.

Вивчення фахових дисциплін студентами-архітекторами через призму історико-культурної спадщини дерев'яного зодчества дозволяє оптимізувати процес технологічної, культурної та методичної підготовки майбутніх бакалаврів та магістрів архітектури. Давні дерев'яні храми є багатою основою для творчого проектування, формування навиків дослідницької діяльності, розвитку екологічного мислення, набуття знань з історії регіональної архітектури тощо.

Однак за останні десятиліття в Україні набув стихійного характеру процес так званої «модернізації» дерев'яних храмів. Ця проблема виглядає достатньо гострою, передовсім стосовно тих архітектурних об'єктів, котрі мають офіційний охоронний статус архітектурних пам'яток — як місцевого, так і загальнонаціонального значення. Так звана «реновація» давніх церков здійснюється із використанням новітніх оздоблювальних матеріалів та елементів, які суперечать первісному задуму дерев'яної пам'ятки та порушують її автентичність. Найбільш популярними прийомами «оновлення» храмів стали обшивання дерев'яних стін сайдингом з полівінілхлориду, покриття верхів анодованим металом з ефектом позолоти, заміна дерев'яних вікон на металопластикові тощо². Нині нефахові втручання набули характеру стійкої тенденції, що призводить до поступової деградації храмовбудівної спадщини³. Це явище набуло значного поширення і загрожує непоправними втратами значного масиву автентичної спадщини дерев'яного храмовбудування України. Автор даної праці наголошує на проблемі збереження давніх дерев'яних церков, вік яких становить не менше 100 років, тобто вони мають беззаперечну історико-культурну цінність.

Сучасна реновація дерев'яних церков здійснюється переважно місцевими церковними громадами за ініціативою «знизу» та за підтримки священнослужителів і тому часто не контролюється відповідними державними пам'яткоохоронними органами.

¹ Ричков П. А., Михайлишин О. Л., Смолінська О. Е. Дерев'яні церкви Рівненської області: архітектурна спадщина. Рівне, 2017. С. 5.

² Смолінська О. Е. Вініловий сайдинг у реновації дерев'яних церков: технологія руйнації. *Архітектурний вісник КНУБА*. Вип. 3. Київ, 2014. С. 241–249.

³ Сліпченко Н., Могитич І. Проблема збереження дерев'яних храмів в Україні. *Вісник Укрзахідпроектреставрація*. Вип. 15. 2005. С. 5–11.

Таким чином, сформувався стихійний напрямок нефахової «модернізації» давніх дерев'яних храмів, результати якого в значній мірі деформують їхній первісний автентичний образ. І хоча ця деформація практично не зачіпає об'ємно-просторову композицію будівель, вона суттєво впливає на їх емоційну оцінку і образне сприйняття.

Однією з причин вищесказаного, на думку автора, є недосконала система навчання студентів-священнослужителів (переважно бакалаврів богослов'я), яке доволі «відірване» від архітектурно-мистецької галузі. До прикладу, у Рівненській Духовній семінарії дисципліна, пов'язана з історією християнського мистецтва, вивчається лише на 4-му курсі і передбачає 1 заняття на тиждень⁴. Логічним постає висновок, що необізнаність випускників духовних семінарій, — майбутніх настоятелів храмів, у сфері історії архітектури, матеріалознавства, основ реставрації може зумовити негативні зміни в архітектурі давніх дерев'яних храмів внаслідок нефахового ремонту та так званої «модернізації». Окрім втрати автентичності та спотворення зовнішнього вигляду, «відремонтовані» будівлі зазнають невідворотних змін, що в майбутньому може призвести до фізичного зникнення низки цінних пам'яток дерев'яного церковного зодчества. Тому вирішення назрілої проблеми потребує вжиття комплексу заходів на різних рівнях — державному, громадському, церковному.

Як один із методів протидії деградації дерев'яної храмової спадщини, на думку автора, вбачається доцільним введення штатної посади архітектора при місцевих єпархіальних управліннях. На території Рівненської області функціонує дві такі церковно-адміністративні одиниці. Процес впровадження нової посади повинен здійснюватися із залученням випускників архітектурних спеціальностей. Зокрема, кафедра архітектури та середовищного дизайну Національного університету водного господарства і природокористування здійснює підготовку фахівців за спеціальністю «Архітектура та містобудування». Освітньо-професійна програма для студентів-архітекторів охоплює широкий спектр дисциплін, серед яких «Історія мистецтв, архітектури та містобудування», «Матеріалознавство», «Регіональна архітектура», «Основи реконструкції і реставрації архітектурних об'єктів», «Архітектурне проектування сакральної будівлі» та ін⁵. Набуті знання та вміння дають змогу молодим архітекторам не лише запроектувати новий храм, а й супроводжувати ремонтно-реставраційні

роботи існуючих об'єктів дерев'яного церковного зодчества. Крім того, студенти щорічно проходять обмірну практику. Об'єктами архітектурних обмірів часто є дерев'яні церкви XIX — першої третини XX ст., розташовані в межах Рівненського району або навколо нього. Такі навчальні експедиції дають можливість майбутнім архітекторам познайомитися із локальною храмовою спадщиною, вивчити конструктивну систему дерев'яної церкви, попрактикуватися у викреслюванні планів, фасадів, розрізів і вузлів існуючого храму, а також налагодити працівникам кафедри контакти з настоятелями храмів з метою надання з нашого боку фахових консультацій при проведенні ремонтно-реставраційних робіт на подібних об'єктах. Також працівники кафедри архітектури та середовищного дизайну були залучені до виявлення, обліку та паспортизації давніх дерев'яних церков, які занесені до Державного реєстру пам'яток місцевого значення. Такі заходи із наданням існуючим об'єктам офіційного статусу пам'ятки архітектури дозволяють частково вберегти їх від нефахових втручань.

Ще одним кроком в напрямку збереження автентичності давніх дерев'яних храмів є налагодження співпраці науково-педагогічних працівників кафедри з представниками духовенства. Видається необхідним включення курсу з історії мистецтва й архітектури до програми навчання вихованців духовних семінарій з метою підвищення їхнього освітнього рівня у сфері пам'яткознавства. Проведення круглих столів, семінарів на тему збереження об'єктів церковного зодчества за участі представників духовенства, краєзнавців, істориків архітектури та громадськості сприятиме кращому розумінню сучасних потреб релігійних громад та подальшому розвитку співпраці у напрямку збереження храмової спадщини.

Підсумовуючи, слід наголосити, що архітектурний спадок залишається невід'ємною, органічною частиною національного історико-культурного ландшафту. Тому цей спадок має бути повною мірою збережений та інтегрований в новітню архітектурну історіографію. А відтак він має в професійний, детальний і вичерпний спосіб вивчатися у структурі освітніх програм здобувачів вищої освіти архітектурних спеціальностей та розсудливо використовуватися відповідно до сучасних потреб релігійних громад.

Abstract. The author analyzes the problem of «modernization» of old wooden churches of Rivne region. The author offers ways to prevent the negative consequences of unprofessional influences and the loss of authenticity of churches.

Keywords: wooden church, Rivne region, authenticity, architectural education.

⁴ Рівненська Духовна семінарія. Православна Церква України. URL: <http://seminaria.rv.ua/wp-content/uploads/2020/09/rozklad-bogoslovi-2020-2021.pdf> (дата звернення: 24.02.2023).

⁵ Освітньо-професійна програма «Архітектура та містобудування» / Національний університет водного господарства та природокористування. Рівне, 2021. С. 9–10. URL: <https://bit.ly/3IT1kSc> (дата звернення: 24.02.2023).

Ксенія СІКОРСЬКА,
Наталія ЛУШНІКОВА

ПІДХОДИ УНІВЕРСАЛЬНОГО
ДИЗАЙНУ ПРИ РЕКОНСТРУКЦІЇ
ТЕАТРАЛЬНО-ВИДОВИЩНИХ
БУДІВЕЛЬ
(на прикладі Рівненського
академічного українського музично-
драматичного театру)

Ksenia SIKORSKA,
Natalia LUSHNIKOVA

UNIVERSAL DESIGN
APPROACHES IN THE
RECONSTRUCTION OF THEATER
AND PERFORMANCE BUILDINGS
(on the example of the Rivne
Academic Ukrainian Music and
Drama Theater)

Анотація. На основі досліджень літературних джерел та натурних обстежень вивчено застосування підходів універсального дизайну при реконструкції театральновидовищних будівель. Запропоновано рішення щодо покращення доступності будівлі Рівненського академічного українського музично-драматичного театру та прилеглої території. Розроблено графічні матеріали: схеми планування приміщень, схеми організації видимості в театральних залах, візуалізації.

Ключові слова: глядацькі будівлі, універсальний дизайн, доступність, інклюзивність, безбар'єрне середовище.

В Україні універсальний дизайн та створення безбар'єрного середовища, як правило, розглядаються у контексті політики щодо осіб з інвалідністю, представників маломобільних груп, хоча ці поняття передбачають охоплення значно ширшого кола користувачів.

Шлях досягнення безбар'єрності в існуючих будівлях ускладнений обмеженим полем дій і можливих змін. Особливо це стосується пам'яток архітектури, де важливою є художня і культурна цінність об'єкта, яка охороняється законом. Проте будь-які будівлі, незалежно від їх призначення і функцій, повинні бути пристосовані для зручності людей та безперешкодного доступу усіх маломобільних груп населення. Ідеолог універсального дизайну Рон Мейс писав: «Використовуючи термін “універсальний дизайн”, ми маємо усвідомлювати, що ніщо не є повністю універсальним, завжди знайдуться люди, які з певних причин не зможуть скористатися певним предметом, як би добре він не був сконструйований». Тому робота в контексті реконструкції потребує гнучкого підходу та індивідуальних архітектурних рішень для кожної окремої ситуації.

Проекти реконструкції культурно-видовищних будівель відповідно до підходів універсального дизайну мають ряд особливостей пов'язаних з влаштуванням глядацьких зал, розосередженістю людських потоків, багатофункціональністю і адаптивністю приміщень. Світовий досвід забезпечення безбар'єрності театральновидовищних будівель представлено в ряді джерел¹. В Україні протягом ряду років проводяться аудити доступності громадських просторів і будівель, спочатку в рамках громадських ініціатив², з 2021 року — в рамках реалізації Національної стратегії безбар'єрності³. Аудити доступності і розробки проектних пропозицій згідно принципів універсального дизайну виконувалися для ряду культурно-дозвіллевих закладів⁴, зокрема і театру⁵.

¹ Intellectual Output 8: Quality label proposal. Draft guide 'Accessibility to the scenic arts'. URL: https://webs.uab.cat/act/wp-content/uploads/sites/126/2017/03/act_io8_draft_guide_accessibility_to_the_scenic_arts.pdf (дата звернення 20.09.23); A nearly comprehensive guide to creating an accessible theater. URL: <https://cpb-us-e1.wpmucdn.com/blogs.gwu.edu/dist/7/3946/files/2021/05/A-Nearly-Comprehensive-Guide-to-Creating-an-Accessible-Theatre-Melanie-Malson.pdf> (дата звернення 20.09.23)

² ТОСТЕР рейтинг доступності міст України. URL: <https://dostupno.ua/toster/> (дата звернення 20.09.23)

³ На Рівненщині усі вокзали, автостанції та аеропорти перевіряють на безбар'єрність. URL: <https://rivne1.tv/news/125740-na-rivnenshchini-usi-vokzali-avtostantsii-ta-aeroporti-pereviryat-na-bezbarernist> (дата звернення 22.09.23)

⁴ Універсальний дизайн. Приклади. Культура. URL: <https://ud.org.ua/prikladi/muzeji-galereji-teatri> (дата звернення 22.09.23)

⁵ <https://ud.org.ua/prikladi/proekti/342-proekt-natsionalnogo-akademichnogo-molodogo-teatru-za-printsipami-universalnogo-dizajnu> (дата звернення 22.09.23)

Забезпечення універсальної доступності таких закладів часто включає фізичну безбар'єрність прилеглої території та паркувальних місць, створення зручного входу, спрощення пересування простором всередині, інформаційну безбар'єрність, що передбачає покращення навігації, розробку доступного веб-сайту та покращення способів надання інформації. Важливим є питання безпеки, зокрема для маломобільних груп на випадок надзвичайних ситуацій, особливо в сучасних реаліях війни росії в Україні.

Автори статті неодноразово брали участь в аудитах доступності громадських будівель міста Рівне. Тому об'єктом дослідження і розробки концептуальних пропозицій став Рівненський академічний український музично-драматичний театр, як об'єкт, що потребує забезпечення безбар'єрності і водночас є доволі масштабним і багатофункціональним.

На основі нормативних документів у частині інклюзивності⁶ та рекомендаційних видань⁷, а також власного досвіду та досвіду колег в Україні було виконано аудит доступності Рівненського академічного українського музично-драматичного театру та розроблено концептуальний проект реконструкції будівлі театру і прилеглого громадського простору.

Перед розробкою проектних пропозицій було проведено аналіз збережених проектних матеріалів. Будівля театру була споруджена в період інтенсивної розбудови центральної частини міста наприкінці 1950-х років. Як відомо, проект театру був розроблений архітекторкою Олександрою Криловою і Олегом Малишенком. Будівництво було завершено у 1960 році. Серед інших робіт архітекторів — проекти театрів у Полтаві (використаний повторно в Рівному), Херсоні, Маріуполі, Івано-Франківську⁸.

У 1978 році будівля театру суттєво постраждала під час масштабної пожежі, проте відбудована. Після відбудови театр поновив роботу 1982 року. Будинок театру має статус пам'ятки архітектури місцевого значення.

Авторські розробки, запропоновані після вивчення проектних матеріалів, стосувалися фізичної/архітектурної та інформаційної безбар'єрності. Їх можна умовно поділити на рішення для прилеглої

території (зовнішнє середовище) та рішення для будівлі театру (внутрішнє середовище)⁹.

Територія, прилегла до будинку театру, мала ряд проблемних ділянок:

- аварійний стан сходових маршів і відсутність пандусів на ділянках з крутим рельєфом;
- відсутність навігаційних елементів, в тому числі і для людей з порушеннями зору, зокрема (напрямні і попереджувальні тактильні елементи, відсутність дублювання інформації шрифтом Брайля та вказівників);
- відсутність нормативного пандусу при вході в будівлю;
- відсутність контрастного маркування нижньої і верхньої сходинок сходів, що ведуть до входів в будівлю.

З позитивних факторів можна відзначити оснащення пішохідного переходу тактильним мощенням.

Для вирішення даних проблем були запроєктовані нові сходові марші відповідно до нормативних вимог¹⁰ з подвійними поручнями на висоті 0,7 та 0,9 м і нековзким покриттям, що дублюються пандусами; влаштовані стрампи (Рис. 1). Таке рішення доцільне, коли є необхідність створити комбінацію сходів і пандусу¹¹.

Всі сходи і пандуси мають бути контрастно промарковані за принципом: верхня та нижні сходинок (0,1 м проступ, 0,05 присідець). Перед пандусами і сходами, а також після них мають бути встановлені попереджувальні тактильні елементи.

Для кращої навігації по ділянці пропонується встановити вказівники (Театр, Головний вхід, Каса, Мала сцена) або виділити місце для розміщення необхідної інформації на тумбах для оголошень. На рис. 2 розміщена схема встановлення напрямних і попереджувальних тактильних елементів. Напрямні елементи влаштовані на основних шляхах руху, попереджувальними елементами відмічені ділянки, що можуть бути небезпечними (сходи, ліфти, пандуси, господарські заїзди, розташування постійних перешкод для руху). Театральна площа, замощена бруківкою з фаскою, в перспективі потребує заміни на аналогічну без фаски для ефективного використання тактильних елементів мощення. У місцях, де заміна мощення неможлива у зв'язку

⁶ ДБН В.2.2–40:2018.Інклюзивність будівель і споруд; ДБН В.2.2–16–2019. Культурно-видовищні та дозвілєві заклади; ПОРЯДОК проведення моніторингу та оцінки ступеня безбар'єрності об'єктів фізичного оточення і послуг для осіб з інвалідністю. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення 22.09.23)

⁷ Альбом безбар'єрних рішень. URL: <https://bcl.com.ua/albomrozdil1/> (дата звернення 23.09.23).

⁸ Рівненський академічний український музично-драматичний театр. URL: <http://dramteatr.com.ua/> (дата звернення 01.09.2023).

⁹ Кваліфікаційна магістерська робота на тему «Особливості реконструкції громадських будівель згідно з принципами універсального дизайну (на прикладі Рівненського академічного українського музично-драматичного театру)» Косюк Ксенії Сергіївни, керівник — к.т.н. Лушнікова Наталія Валеріївна.

¹⁰ ДБН В.2.2–40:2018.Інклюзивність будівель і споруд.

¹¹ Огляд стрампу на доступність у м. Тернопіль. <http://surl.li/ltalh> (дата звернення 23.09.23).

Рис. 1. Візуалізація рішень благоустрою: влаштування стратів.

з її особливою цінністю, пропонується влаштувати покриття з металевих тактильних елементів, що наклеюються на існуюче мощення.

Існуючі пішохідні доріжки з асфальтобетонним покриттям пропонується замінити на тротуарну плитку (зразка без фаски). Влаштована стоянка для автомобілів, в зоні якої передбачена екобруківка (Рис. 3).

На ділянці передбачені такі дії з малими архітектурними формами:

- демонтаж громіздких конструкцій радянського періоду для розміщення афіш;
- встановлення додаткових тумб для афіш з обох боків театру (використовувати МАФи існуючого зразка);
- заміна існуючих лав на багатофункціональні лави-трансформери (мобільні або стаціонарні залежно від місця розміщення).
- встановлення мобільних накриттів (Рис. 4).

Пропоновані лави-трансформери, встановлені на ділянці, адаптовані для різних потреб населення. Лави-трансформери виготовляються з різних матеріалів (залізобетону, деревини та металу; деревини та перфорованого металу) залежно від місця розміщення та ступеня мобільності користувачів. Лави можуть бути оснащені високими (для користування стоячи) або низькими столиками (для людей, що користуються кріслом колісним, дітей); використовуватися для паркування велосипедів.

У внутрішньому дворі пропонується організувати мобільну сцену з глядацькою зоною на 70 місць, зони відпочинку, велостоянку, озеленення в кашпо. За таких умов дана зона розширює свої функції і може використовуватися для відпочинку працівників та проведення масових заходів (Рис. 5).

Будівля театру є триповерховою з цокольним та мансардним поверхами. Умовно її можна поділити на блок приміщень для глядачів, блок для акторів та блок обслуговуючих приміщень. Основна увага була приділена комплексу для глядачів, оскільки в ньому зосереджені основні людські потоки.

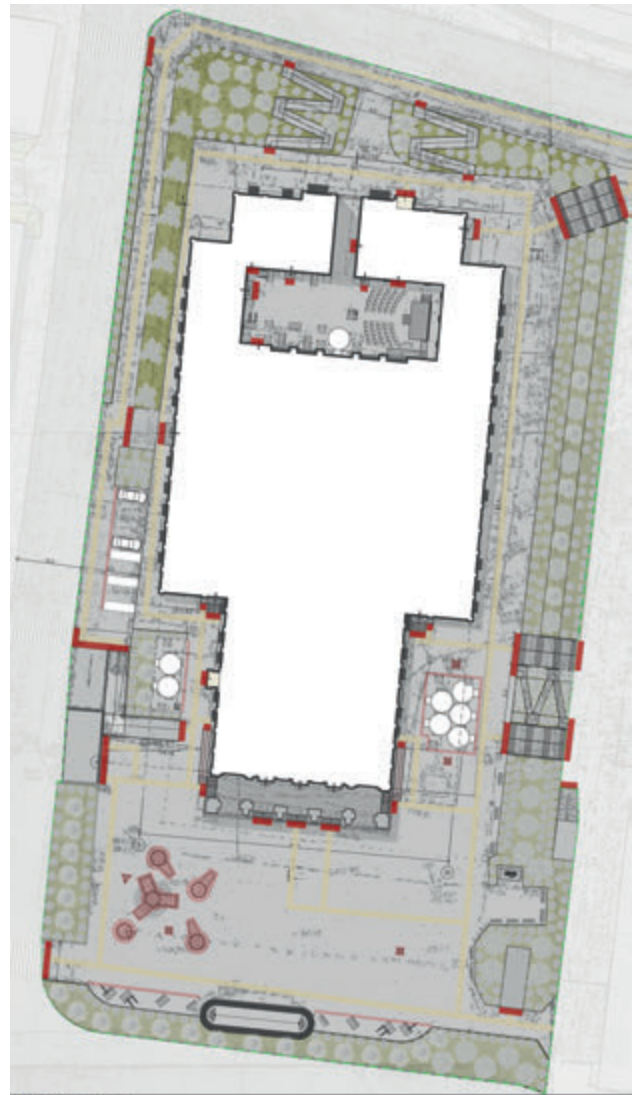

Рис. 2. Концептуальна схема розміщення попереджувальних та напрямних тактильних елементів на території прилеглої до будівлі театру

На цокольному поверсі розташовані такі приміщення і групи приміщень: гардероб, вестибюль, буфет, склади, обслуговуючі приміщення сцени, майстерні. На першому поверсі розміщені адміністративні приміщення (гардероб для працівників, гримерні кімнати, робочі кабінети), склади, вестибюль та адміністративні та господарські приміщення.

На другому поверсі знаходяться основні адміністративні приміщення, окремі склади і хол. На третьому поверсі сконцентровані репетиційні приміщення і зали, частина адміністративних приміщень, склад і мала з сцена з обслуговуючими приміщеннями. Глядацька зала і сцена займає частину площ на всіх поверхах.

Проектом передбачена добудова двох об'ємів (ліфтів), переобладнання глядацької зали та малої

Рис. 3. Візуалізація рішень благоустрою: мощення майданчиків різного призначення

Рис. 4. Візуалізація рішень благоустрою: малі архітектурні форми

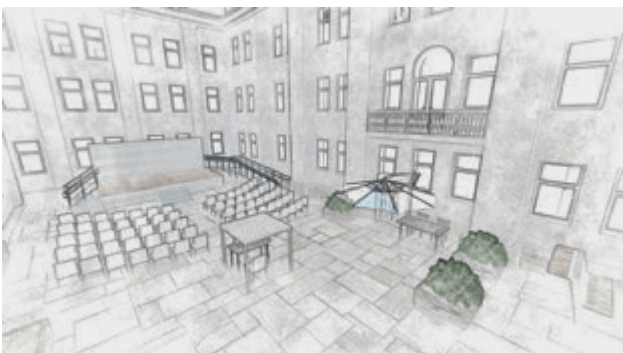

Рис. 5. Візуалізація благоустрою внутрішнього двору

сцени, переобладнання санвузлів та зміна функцій окремих існуючих приміщень. Зокрема, замість зали засідань, яка використовується епізодично, пропонується створити кімнату для годування з окремим санвузлом для глядачів і глядачок з дітьми. Збільшено функціональність частини приміщень (трюм сцени, бутафорський цех) і запроєктовано можливість розміщення мобільних залів для невеликої кількості глядачів. Також передбачено експлуатовану покрівлю над малою сценою з відкритою залом. Переобладнано планшет зали великої сцени: збільшено глибину рядів до 1,1 м, в партері влаштовано горизонтальні рівні. На малій сцені збільшено глибину ряду до 1,1 м, також збільшено кількість горизонтальних рівнів з кро-

ком 0,1 м до шести (кожен ряд на окремому рівні), ширина проходів між рядом і поручнем збільшена до 1,2 м.

Доступність будівлі для осіб, що мають порушення опорно-рухового апарату, забезпечується наявністю двох ліфтів та двох пандусів (ухил пандусів 1:12). На евакуаційних шляхах встановлені підйомні пристрої. Таблички на входах до театр та на вході до каси необхідно продублювати шрифтом Брайля та плоскодрукуювано. Біля головного входу потрібно розмістити мнемосхему (Рис. 6).

Добудова двох ліфтів зумовлено необхідністю доступ до основної (великої) та малої сцени. При такому розташуванні приміщень лише одного ліфту є недостатньо. Один з ліфтів розташований з боку стоянки для автомобілів, за таких умов відстань від стоянки до входу менше 50 м, що відповідає нормативним вимогам. Шлях від стоянки до ліфту пропонується обладнати пандусом з нормативним ухилом 1:12. Ліфт веде до гардеробу в цокольному поверсі і до вестибюлю на всіх поверхах, що дозволяє глядачам, які користуються кріслам колісними, займали глядацькі місця в партері та бельетажі.

Основна функція другого ліфту — забезпечення безперешкодного доступу на малу сцену. Для глядачів ліфт веде в хол малої сцени і на експлуатований дах (Рис. 7). Також ним можуть користуватися працівники театру, щоб потрапити в цокольний та другий поверхи. Кнопки ліфтів повинні мати маркування шрифтом Брайля і розміщуватися на такій висоті, щоб ними могла скористатися людина, що користується кріслом колісним. Процес відкриття/закриття дверей ліфта має супроводжуватися звуковим сигналом. Номери поверхів, зазначені на кнопках ліфта, слід робити збільшеним шрифтом та у контрастному співвідношенні кольорів, вони мають бути продубльовані у тактильному вигляді та шрифтом Брайля. Ліфт слід обладнати функцією голосового повідомлення номера поверху. Навпроти дверей ліфта має бути наявна табличка із номером поверху, ширина дверей ліфта не менш як 0,9 м.

Для головних сходів слід застосувати контрастне маркування та металеві попереджувальні тактильні елементи. На вході до малої сцени слід влаштувати плавний підйом мощення на висоту однієї сходинки.

На кожному поверсі в комплексі для глядачів запроєктовані універсальні сантехкабіни (як в чоловічому, так і в жіночому санвузлах). Ширина проходу у дверних прорізах — 1 м. Покриття підлоги і стін передбачено виконувати з нековзких матових матеріалів.

У блоці для акторів також передбачено по дві універсальні сантехнічні кабінки на кожному поверсі.

Рис. 6. Візуалізація головного фасаду будівлі

Рис. 7. Візуалізація мобільної сцени на даху

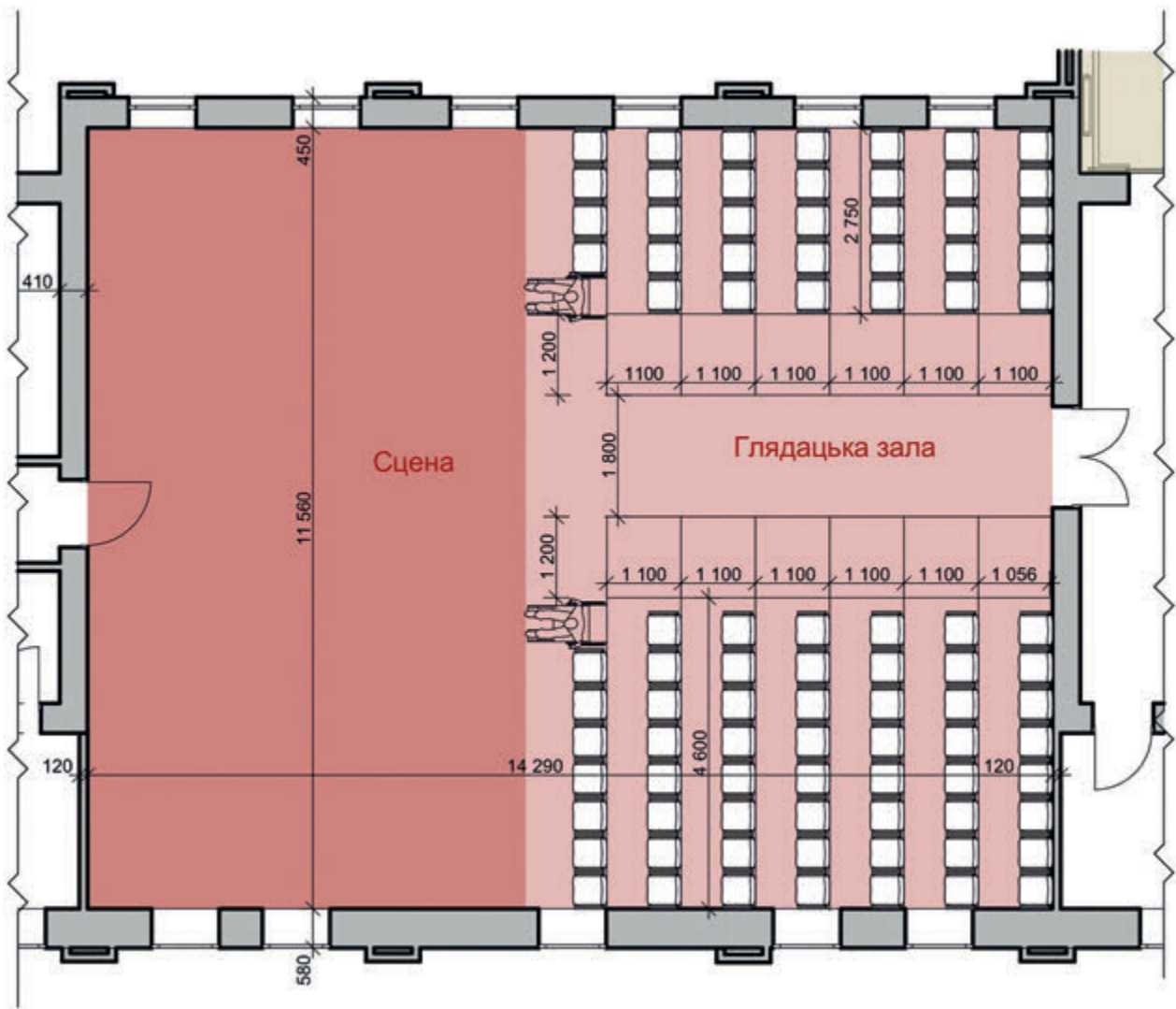

Рис. 8. Схема перепланування приміщення Малої сцени

Всі дверні прорізи на шляхах руху глядачів з інвалідністю передбачені шириною не менше 1м. Також необхідно замінити дверні прорізи у підсобних приміщеннях, ширина яких менша за 0,7 м. Вхідні двері слід замінити на нові індивідуального виготовлення, що за зовнішнім виглядом будуть відповідати автентичним, але мінімізують тепловтрати, матимуть меншу вагу і не будуть створювати пере-

шкод для руху. Необхідно забезпечити можливість відкривання обох дверних полотен.

Відповідно до ДБН В.2.2-16-2019 для людей, що пересуваються на кріслах колісних, слід забезпечити вільні майданчики завширшки у просвіті не менше ніж 1,8 м перед естрадою або у кінці залу поблизу прорізу-виїзду. Місце для розміщення одного крісла колісного має бути не менше 0,95 м.

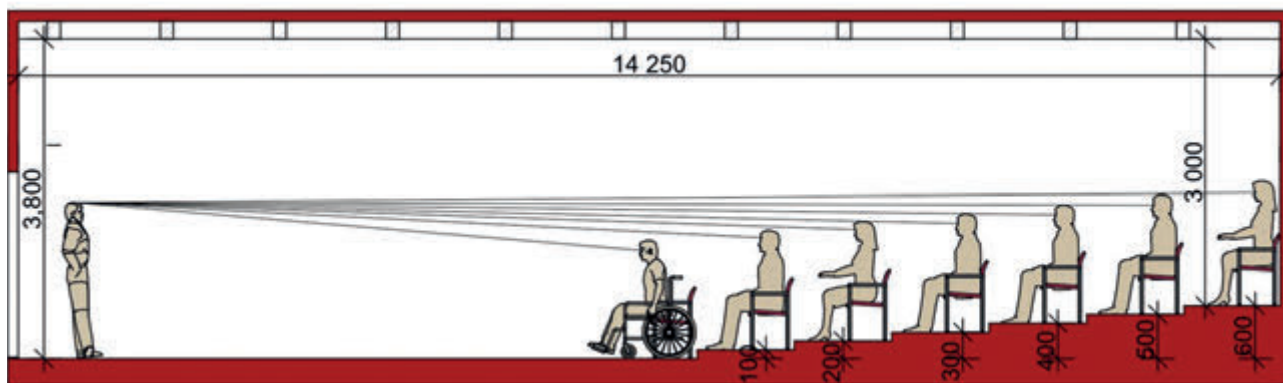

Рис. 9. Схема забезпечення видимості на Малій сцені

Площа на 1 глядача для театрів 1 рівня комфорту має бути 1,3 м². Нормативна глибина ряду — 1,1 м. Ширина проходу — не менше 0,55 м. В існуючій глядацькій залі глибина ряду — 0,85 м, в проєкті її збільшено до 1,1 м. В партерній частині організовано горизонтальні рівні з кроком 0,3 м. Хоча, внаслідок таких змін, загальна кількість місць у залі була зменшена, це компенсується влаштуванням додаткових зальних приміщень під колом сцени, в бутафорському цеху, в літній залі у внутрішньому дворі та у мобільній залі на експлуатованій покрівлі. Вцілому загальна кількість місць у театрі збільшується за рахунок збільшення кількості майданчиків для вистав, концертів і перформансів.

На малій сцені глибина ряду також — 0,85 м. Всього у залі — 7 рядів, 4 рівні, на кожному розташовувалось 2 ряди (на останньому — 1). Проходи між кріслами не відповідали нормативним вимогам. Проектом передбачена реконструкція планшету залу: встановлення сходинок-рівнів з кроком 0,1 м (1 ряд — 1 рівень), глибина ряду становить 1,1 м. Ширина проходів між кріслами і поручнем встановлена 1,2 м. Існуючі поручні мають бути замінені на дворівневі. Ширина головного проходу — 1,8 м. Видимість у залі є задовільною. Також реконструкції підлягають санвузли, що обслуговують дану залу: запроектовано дві універсальні сантехнічні кабінки (Рис. 8).

Архітектурне вирішення будинку театру репрезентує неокласицистичну стилістику. Проектна пропозиція заснована на ідеї створення композиційної і візуальної єдності існуючих та доданих елементів на засадах максимального збереження первинного образу. В опорядженні добудов ліфтів використані аналогічні існуючим оздоблювальні елементи (фриз, пілястри), поєднані з суцільним дзеркальним заскленням. Засоби досягнення безбар'єрності будівлі (пандуси, підйомники) спроектовані відповідно до існуючих нормативів, виконані з металу та розміщені з урахуванням симетрії фасаду будівлі.

Підсумовуючи проведене дослідження, можна зробити висновки, що впровадження принципів універсального дизайну шляхом допустимої коректної модернізації театральних-видовищних будівель є основним способом створення безбар'єрного середовища. Театральні-видовищні будівлі, як і інші громадські будівлі, необхідно розглядати у взаємодії із середовищем функціонування. У процесі модернізації глядацьких залів, в разі відсутності можливості забезпечення повної доступності, необхідно передбачати частину місць, де це можливо, для маломобільних груп населення.

Abstract. Based on literature review and field study, the application of universal design principles in the reconstruction of theaters and performance buildings have been studied. A solution has been proposed to improve the accessibility of the building of the Rivne Academic Ukrainian Music and Drama Theater and the surrounding area. Graphic materials have been developed: replanning layouts of the spaces, schemes of visibility in the theatre halls, visualizations.

Keywords: universal design, accessibility, inclusiveness, barrier-free environment.

Олександр ДОВЖУК

ВІДНОВЛЕННЯ БУДИНКІВ, ШКІЛ ТА КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ЗА ДОПОМОГОЮ ТЕХНОЛОГІЇ 3D-ДРУКУ

Oleksandr DOVZHUK

RENOVATION OF HOUSES, SCHOOLS AND CRITICAL INFRASTRUCTURE USING 3D PRINTING TECHNOLOGY

Анотація. У статті проведено аналіз і порівняння економічної доцільності застосування технології 3D-друку при відновленні зруйнованого житла, перспективний розвиток адитивних технологій, їх переваги над стандартними методами будівництва.

Ключові слова: 3D-друк, будівельний принтер, адитивні технології, екструзія, архітектура, будівництво, бетон, відновлення, енергоефективність, екологічність, технологія.

На сьогодні гостро постала потреба у відбудові житла, яке було зруйноване чи пошкоджене внаслідок повномасштабного вторгнення російських військ на територію України.

Відбудова житлових будівель та об'єктів інфраструктури в містах і селищах потребують перегляду усталених підходів та методів до їх будівництва. Важливими умовами є швидкість і економічність в поєднанні з індивідуальними потребами кожної окремої громади.

Найбільш вірогідним шляхом вирішення наростаючої проблеми може стати застосування сучасних 3D технологій: будівельних принтерів.

Саме це рішення, на думку багатьох фахівців, дозволить задовольнити швидко зростаючу потребу широких верств населення і забезпечити тих, хто гостро потребує житла. Оптимізм обґрунтований підтвердженнями з різних джерел: у порівнянні з традиційними технологіями, використання 3D-принтерів при зведенні будинків дозволить економити на затратах до 80%, а час будівництва скоротити на 60–70%¹.

Але для цього, необхідно розробити стандарти та правила для адитивного виробництва, які регулюватимуть використання такого процесу в будівництві, щоб забезпечити безпеку, якість та довговічність будівель. Також потрібно вирішувати питання сертифікації енергетичної ефективності будівель і конструкцій, зведених за допомогою 3D-друку. Для сфери будівництва це нові можливості у створенні сталого, енергоефективного та екологічно чистого житлового простору.

Дана тема отримала розвиток давно, ще у 2004 р., саме завдяки адитивним технологіям компанії почали займатися виробництвом даного обладнання і поступово розробили і розпочали серійний продаж будівельних 3D-принтерів у світі.

У 2014 р. розпочався прорив у галузі будівництва будівель з використанням 3D-друку бетоном. Протягом 2014 р. шанхайська компанія WinSun анонсувала спочатку будівництво десяти 3D-друкованих будинків, зведених за 24 години. Вартість кожного — лише 4,8 тис. дол. а потім надрукувала п'ятиповерховий будинок і котедж².

В Університеті Південної Каліфорнії пройшли перші випробування гігантського 3D-принтера,

¹ Кірик К., Журавська Н., Стефанович П. Перспективи розвитку 3d будівництва та його вплив на навколишнє середовище. URL: <https://doi.org/10.30888/2663-5712.2023-18-01-076> (дата звернення: 02.09.2023)

² Shanghai-based WinSun 3D Prints 6-Story Apartment Building and an Incredible Home. URL: <https://3dprint.com/38144/3d-printed-apartment-building> (дата звернення: 10.09.2023).

який може надрукувати будинок із загальною площею 250 м² за добу³.

У травні 2016 року відбулося відкриття першої у світі будівлі, надрукованої на 3D-принтері — офісу Dubai Future Foundation⁴.

Американська компанія Apis Cor зуміла збудувати будинок за допомогою 3D-принтера. Площа — 38 м² і збудовано будинок лише за добу. За словами компанії, матеріал, використаний при будівництві, зможе простояти щонайменше 175 років. Будинок оснащений усіма комунікаціями, в ньому є коридор, вітальня, ванна кімната та компактна кухня. Цей принтер здатний побудувати будинок будь-якого розміру та форми⁵.

У мексиканському місті Накахуці організація New Story збудувала 500 будинків для людей, які живуть за межею бідності. Для втілення проєкту використали 3,5-метровий 3D-принтер Icon Vulcan II, який зводить будинок менш ніж за 24 години. Керування принтером здійснювалось за допомогою смартфонів трьома інженерами. Попри побоювання щодо стійкості нових житлових кварталів, ці будинки вже витримали землетрус магнітудою 7,4 бала за шкалою Ріхтера⁶.

В 2023 році у Веллінгтоні, штат Флорида, завершено будівництво кінного комплексу, створеного за допомогою 3d-друку. Будівельне досягнення встановило нову планку для 3d-друку в будівельних проєктах. Була створена конструкція, здатна витримувати найсуворіші кліматичні умови, такі як урагани та тропічні шторми. У стінах будівлі було створено повітряні кишені та простори для природного охолодження. Для будівництва цієї споруди компанія Printed Farms використовувала будівельний 3D-принтер COBOD BOD2. Загальна площа надрукованого кінного комплексу становить ~940 м² і має розміри 45 м завдовжки, 25 м завширшки і 4 м заввишки⁷.

Також завершено будівництво першого у світі медичного центру, надрукованого на 3D-принтері у Сарабурі, Таїланд, має площу 345 м² і має два по-

верхи — перша двоповерхова будівля медичного центру, яка надрукована на 3D-принтері (Рис. 1)⁸.

Цього ж року в Ірпені на Київщині за 10 днів звели стіни першого в Україні приватного будинку за технологією 3D-друку (Рис. 2). Проєкт реалізують благодійні організації для сім'ї, яка втратила житло. Стіни будинку побудовані на принтері українського виробництва⁹.

В 2023 році у Львові закінчили будівництво стін школи, яку надрукував 3D-принтер за 40 годин активного прінтингу. Це перша в Україні школа, стіни якої зведені за такою технологією. Більше того, Львівська школа є ще й найбільшою у світі одноповерховою будівлею для закладу освіти, стіни якої надрукував 3D-принтер (Рис. 3).

Відкриється школа вже у 2024 році. Тут зможуть навчатися 100 учнів початкових класів. В одноповерховому приміщенні площею понад 500 м кв. передбачені навчальні класи, комфортний хол для спілкування дітей, учительська та санвузли. Монолітні стіни з бетону відповідають новим стандартам безпеки¹⁰.

«Коли говоримо про відбудову України, то маємо розуміти: час — це золото. Тому саме друкування 3D-принтером — швидка та ефективна технологія для України. За допомогою неї можна будувати не лише школи, а й цілі селища, житлові будівлі, різну інфраструктуру. А швидка відбудова школи — це не просто нові стіни, це можливість повернути дітей до навчання за лічені місяці. Простішими словами: це повернути їм нормальність їхнього життя», — переконаний Жан-Крістоф Боні, засновник гуманітарного фонду Team4UA¹¹.

Автоматизація у будівництві приносить величезну економію коштів. Компанія, яка будує екологічно чисті високоякісні будинки за допомогою

³ Контурне будівництво. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/контурне_будівництво (дата звернення: 12.09.2023).

⁴ Dubai Future Foundation URL: wikipedia.org/wiki/Dubai_Future_Foundation (дата звернення: 12.09.2023).

⁵ Apis cor 3d prints a house in one day URL: <https://3dprintingindustry.com/news/apis-cor-3d-prints-house-one-day-106783> (дата звернення: 13.09.2023).

⁶ Apis cor 3d prints a house in one day URL: <https://www.nytimes.com/2021/09/28/business/3D-printing-homes.html> (дата звернення: 15.09.2023).

⁷ World's largest 3d printed building completed in florida, usa. URL: <https://cobod.com/worlds-largest-3d-printed-building-in-florida> (дата звернення: 20.09.2023).

⁸ The first 3d printed medical center in the world completed in thailand. URL: <https://cobod.com/first-3d-printed-medical-center-in-thailand> (дата звернення: 25.09.2023).

⁹ В Ірпені замість будинку, зруйнованого війною, зведуть новий за допомогою 3D-принтера. URL: <https://suspilne.media/538893-v-irpeni-zamist-budinku-zrujnovanogo-vijnou-zvedut-novij-za-dopomogu-3d-printera> (дата звернення: 27.09.2023).

¹⁰ У Львові будують школу за допомогою будівельного 3D-принтера (відео). URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/society/education/296635-u-lvovi-buduyut-shkolu-za-dopomogoyu-budivelnogo-3d-printera-video> (дата звернення: 01.10.2023); 3D-принтер завершив будівництво школи у Львові, тривають роботи із прокладання мереж і перекриття. URL: <https://city-adm.lviv.ua/news/society/education/297427-3d-prynter-zavershyv-budivnytstvo-shkoly-u-lvovi-tryvaiut-roboty-iz-prokladannia-merezh-i-perekryttia> (дата звернення: 01.10.2023).

¹¹ Будувати нове новими технологіями: як школу у Львові надрукував 3D-принтер. URL: <https://osvitoria.media/opinions/buduvaty-nove-novymy-tehnologiyamy-yak-shkolu-u-lvovi-nadrukuvav-3d-prynter> (дата звернення: 05.10.2023).

3D-друку та автоматизації, Mighty Buildings, заявляє, що комп'ютеризація 80% процесу друку означає, що фірмі потрібно лише 5% тієї робочої сили, яка була б задіяна раніше. Це також подвоює темпи виробництва¹².

Дане будівельне обладнання пройшло всі необхідні експертизи для експлуатації, має сертифікацію в країнах Євросоюзу і Сполучених Штатах Америки.

У світі вже існує більше 40 підприємств, які займаються виробництвом обладнання, або виробництвом обладнання і одночасно друком будівель та споруд.

Ідея створення 3D-принтерів полягала в тому, щоб розширити можливість проектування і будівництво складних форм індивідуальних проектів, але зараз вирішальним фактором розвитку адитивних технологій є більш економічна складова, тобто будувати швидко, дешево і технологічно.

На сьогодні вже починають друкувати на принтерах соціальні об'єкти, бо це дійсно економічно вигідно. Виключення людського фактору — ще одна велика перевага, що дає економію, але найголовніше те, що це унеможливорює помилки при будівництві. Однією з головних характеристик принтера є, наприклад, точність позиціонування головки принтера, відхилення при роботі якої може скласти лише 0,8–1 см.

Будівельні принтери діляться на 2 типи — це або друк в цеху, тобто організація залізобетонного виробництва, в тому числі виготовлення окремих елементів будівлі для монтажу на фундаменті, або друк відразу на фундаменті і будинок друкується в «польових» умовах. Тобто, принтери розробляються під різні завдання і мають різні модифікації. На даний час тенденція створення принтерів розрахована більше на будівництво будинку прямо на фундаменті.

Що являє собою 3D-принтер? 3D-принтер — це портална конструкція, по порталній балці якої рухається принтер по осі X і дві супортні балки, які направляють порталну балку з принтером по осі Y. Стійки забезпечують рух принтера по осі Z, переміщення відбувається в декартових координатах x, y, z, і таке обладнання встановлюється навколо фундаменту на якому друкуються стіни будинку, площа друку найменшого принтера 120 м² і висота 7 метрів.

На даний час вже створені і продаються принтери, які друкують на площі 420 м² і технічно можуть друкувати 26 поверхів на висоту 80 метрів, це великі принтери, які у міру виростання будинку, теж виростають, так само як нарощуються підйомні крани коли будують багатоповерхові будинки.

Рис. 1. Перший у світі надрукований на 3D медичний центр, створений SCG у Сарабурі, Таїланд. Фото з сайту cobod.com

Рис. 2. Перший житловий 3D-будинок в Україні. Фото з сайту: kyiv.comments.ua

Рис. 3. Вигляд майбутньої початкової школи у Львові. Фото з сайту wearehit.org

Рис. 4. Портальний 3D-принтер на місці будівництва будинку в Канаді. Фото з сайту cobod.com

¹² Construction using additive technologies. URL: <https://wikipedia.org/wiki/construction-using-additive-technologies> (дата звернення: 11.10.2023).

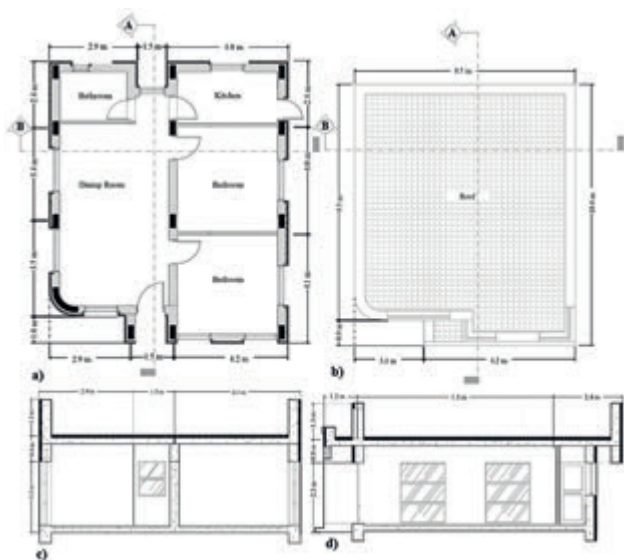

Рис. 5. Технічні креслення для (а) першого поверху, (б) плану ділянки, (с) секції А та (д) секції В.

Флагманом серед даного типу принтерів є принтери данської компанії COBOD — одного із провідних виробників будівельних 3D-принтерів (Рис. 4).

Основними перевагами даних принтерів є: модульна фермова конструкція, розміри і масштаб якої можна збільшити або зменшити відповідно до великих і невеликих проектів; легка вага в поєднанні з неймовірною жорсткістю сталеві каркасної конструкції гарантує жорстку, міцну конструкцію, яка витримує грубе поводження та забезпечує стабільний і надійний друк; тангенціальна сталева насадка забезпечує безпрецедентний контроль якості та текстури поверхні.

Завдяки безперервному слідуванню за напрямком руху друкуючої головки сопло має функцію згладжування або текстурювання стінок під час друку; 3D-принтер компанії — BOD2 є найшвидшим будівельним 3D-принтером на ринку зі швидкістю друку до 1000 мм/с. Без захисної огорожі принтер може працювати на швидкості до 250 мм/с; під час друку бетонний принтер BOD2 потребує лише трьох-чотирьох операторів; BOD2 було розроблено для друку з широким діапазоном матеріалів. Екструдер може обробляти заповнювачі розміром до 10 мм і таким чином друкувати на справжньому бетоні, а не лише на розчинах; система швидкознімних сопел дозволяє легко змінювати сопла менш ніж за 2 хвилини та друкувати шари різної ширини (20–100 мм) і висоти шарів (10–40 мм); запатентований слайсер відповідає промислового стандарту G-коду та перетворює файли CAD у файли для 3D-друку за лічені хвилини, що усуває потребу в роботизованому програмуванні; під час друку на нерівній або погано вирівняній поверхні

принтер вимірює відстань до фундаменту та збирає дані на «карті висот». Під час друку перших шарів принтер може автоматично компенсувати ці нерівності, шар за шаром, доки результат не стане рівним. Це забезпечить рівну стіну навіть для дуже нерівних фундаментів¹³.

Оскільки 3D-друк забезпечує високу гнучкість дизайну, доволі легко досягти балансу між формою, функціональністю й естетикою.

Будинки, надруковані на 3D-принтері, — це монолітні будівлі досить високого класу з великим терміном розрахункової експлуатації. Міцність таких конструкцій перевершує цегляну кладку, а правильно проведений теплотехнічний розрахунок при проектуванні забезпечує тепло в холодну пору і комфортну температуру в будинку влітку.

Економічним ефектом впровадження 3D-друку будівель є зменшення витрат на будівництво і на утримання будинку. Так, в статті¹⁴ [15] автор провів аналіз ефективності будівництва житлових споруд у сучасних економічних умовах, а саме аналіз стану будівельної галузі, технології зведення житлових споруд звичайними традиційними методами і 3d друком, проблеми енергоефективності житлового сектору України. В підсумку, можна побачити, що завдяки технології 3d-друку можна вдвічі здешевити вартість будівництва.

У 2021 році група вчених Американського університету Шарджі (ОАЕ) провела дослідження для оцінки екологічної та економічної ефективності 3D-друку порівняно зі звичайними методами будівництва. Порівняльний аналіз було проведено на одноповерховому будинку надрукованому на 3D-принтері і звичайним методом в Об'єднаних Арабських Еміратах. На рис. 5, показано плани та розрізи фасадів вибраного будинку з чистою площею 90 м² та загальною висотою 4,5 м. Для будівництва будинку запропоновано два методи: традиційний метод будівництва із використанням монолітних бетонних стін, плит перекриття з балками та колонами і адитивний метод виробництва із використанням самоармованого друкованого розчину.

Слід зазначити, що термін будівництва 3D-надрукованого будинку становив приблизно 2 тижні, тоді як для традиційного будинку, згідно з даними місцевих підрядників, — 4 місяці. З терміну виключено роботи з HVAC (опалення, вентиля-

¹³ The BOD2 printer. Product advantages URL: <https://cobod.com/solution/bod2> (дата звернення: 12.10.2023).

¹⁴ Економічне обґрунтування застосування технології 3D-друку у галузі будівництва URL: <https://pgasa.dp.ua/wp-content/uploads/2021/04/3D-printing.pdf> (дата звернення: 15.10.2023).

ція та кондиціонування), сантехніки та оздоблення, оскільки вони схожі для обох будинків.

Узагальнені результати економічного аналізу обраних конструкційних систем наведено у табл. 1. Результати охоплюють капітальні витрати на матеріали (місцевого виробництва), включаючи будівельні роботи та експлуатаційні витрати на системи охолодження.

Таблиця 1.
Капітальні витрати на компоненти будівництва та експлуатаційні витрати

Компонент	Вартість (USD/тонна)	3D друк	Традиційний метод
Цемент	15	45	44
Добавка	220	8	-
Заповнювач	15	10 795	10 795
Сталь	500	-	1308
Бетон	60/м ³	-	25,147
Опалубка	27/м ²	-	11,933
Приведена вартість (USD)	-	-40 955	-81 064

Примітка. Додатні значення означають доходи, а від'ємні — витрати.

Проведений розрахунок поточної вартості протягом 50-річного терміну експлуатації показав, що традиційна будівельна технологія є найдорожчим варіантом (USD81 064), що вдвічі перевищує вартість 3D-друку. Це можна пояснити вартістю бетону та опалубки, які становлять 51% і 24% відповідно. Капітальні витрати на бетон пов'язані з придбанням та виготовленням різних підкомпонентів, головним чином, заповнювачів (USD 10 795). Хоча ціна сталі була найвищою (USD 500 / тонна), її внесок до загальної вартості був найменшим.

З іншого боку, технологія 3D-друку виявилася на 49% дешевшою порівняно з традиційним будівництвом. 3D-друк виключає ряд аспектів, зокрема, будівельні компоненти, наприклад, бетон і опалубку, а також вартість робочої сили, що знижує загальні капітальні витрати. Ці результати підтверджуються, зокрема дослідженнями в статті¹⁵, де 3D-друк будинків сприяв зменшенню витрат на 35% порівняно з традиційним будівництвом.

Це дослідження надає порівняльну оцінку 3D-друкованої структури порівняно з традиційним будівництвом з бетону. Аналіз також показав кращі екологічні показники 3D-друку через відсутність кількох компонентів, таких як опалубка, стале

армування та менше використання матеріалів, порівняно з традиційними будівельними альтернативами. З економічної точки зору 3D-друк на 78% рентабельніший, ніж його традиційний аналог. Аналіз екофактивності показав, що 3D-друк є оптимальним вибором. Аналіз чутливості показав, що зменшення співвідношення цементу в розчинах для 3D-друку може значно зменшити вплив на довкілля¹⁶.

За словами засновника і генерального директора данської компанії COBOD, світового лідера у сфері розробок 3D-друку в будівництві, Хенріка Лунд-Нільсена, «будівельні 3D-принтери можуть зіграти важливу роль у відновленні інфраструктури України від наслідків повномасштабної війни. З їхньою допомогою відновлення житлових будинків, офісів, заводів, інфраструктури, мостів і багатьох інших споруд може відбуватися набагато швидше, порівняно з будь-яким іншим методом будівництва»¹⁷.

Будівництво стін школи у Львові, а також будинку в Ірпені продемонструвало деякі з основних переваг 3D-друку — швидкість і відсутність залежності від великої кількості робочої сили, якої не вистачає в Україні під час війни, більш економне використання бетонної суміші, а значить зниження вартості будівництва, менше відходів і, як наслідок, менше забруднення навколишнього середовища. Крім того, ця технологія дозволяє сприяти гнучкості, свободі дизайнерських рішень і ефективному використанню простору.

Abstract. The article analyzes and compares the economic feasibility of using 3D printing technology in the restoration of destroyed housing, the promising development of additive technologies, their advantages over standard construction methods.

Keywords: 3D printing, construction printer, additive technology, extrusion, architecture, construction, concrete, restoration, energy efficiency, eco-efficiency, technology.

¹⁵ Tobi, A.L.M.; Omar, S.A.; Yehia, Z.; Al-Ojaili, S.; Hashim, A.; Orhan, O. Cost Viability of 3D Printed House in UK. IOP Conf. Ser. Mater. Sci. Eng. 319, 012061. 2018.

¹⁶ Abdalla, H.; Fattah, K.P.; Abdallah, M.; Tamimi, A. K. Environmental Footprint and Economics of a Full-Scale 3D-Printed House. Sustainability 2021, 13, 11978. URL: <https://doi.org/10.3390/su132111978>.

¹⁷ School reconstruction in war-torn Ukraine uses revolutionary 3D printing. URL: <https://www.intelligentbuild.tech/2023/06/23/school-reconstruction-in-war-torn-ukraine-uses-revolutionary-3d-printing> (дата звернення: 20.11.2023).

Микола ШОЛУДЬКО

ПАРК У МІСТІ ВАРАШ ВАРАШЬКОГО РАЙОНУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ. ПРОПОЗИЦІЇ ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ

Mykola SHOLUDKO

CITY PARK IN VARASH, VARASH DISTRICT, RIVNE REGION. PROPOSALS FOR RECONSTRUCTION

Анотація. У матеріалі викладено короткий історичний огляд заснування та просторового розвитку центрального парку міста Вараш Рівненської області. Проаналізовано основні проблеми існуючого стану та надано проектні пропозиції щодо його функціонально-планувальної реконструкції.

Ключові слова: місто, парк, реконструкція, Вараш, Україна

На початку 1970-х років поруч з селом Вараш на півночі Рівненської області розпочалось будівництво атомної електростанції. Село поступово перетворювалось у нове місто-супутник АЕС — Кузнецовськ, якому у 2020 році було надано назву історичного поселення — Вараш¹.

У середині 1973 року почала формуватись багатоповерхова житлова забудова нового міста із відповідною інженерною та соціальною інфраструктурою. Запрацювала ЛЕП (35кВ), здано в експлуатацію першу котельню, введено в дію першу артезіанську свердловину. В грудні 1974 року у місті завершено будівництво першого житлового будинку № 6, відкрито магазин і їдальню. За два місяці побудовано і здано в експлуатацію приміщення музичної школи, яка стала на певний час загальноосвітньою школою для 56 учнів — дітей будівельників, які ще проживали на квартирах в сусідніх селах, введено в дію перший дитячий садок. Паралельно з введенням дію енергоблоків АЕС протягом 1970–80-х років високими темпами забудовувались нові житлові мікрорайони з повною соціальною та інженерно-транспортною інфраструктурою, зводились громадські об'єкти.

За більш ніж чотири десятиліття старовинне село Вараш перетворилось у сучасне місто, де створено всі умови для життя, праці, відпочинку, творчого розвитку городян. Сьогодні чисельність населення міста сягнула 42 тис. мешканців.

Особливим елементом архітектурно-планувальної структури Вараша є лісова зона, що оточувала колишнє село, а в процесі просторового розвитку стала елементом центральної частини міста. Лісосмуга, площею близько 20 га, насадження якої становлять, в основному, хвойні і, частково, листяні породи дерев є композиційним центром трьох житлових мікрорайонів — мікрорайону Вараш, Перемоги та Будівельників і сьогодні є центральним парком міста Вараш. З південної сторони територія парку примикає до автовокзалу, що дає можливість пішохідних зв'язків центральної і північної частини міста та автовокзалу. Із західної сторони парк примикає до міського ядра, що створює інтеграційні можливості центру міста з парком і навпаки. Проспект Шевченка, який є основною міською пішохідно-транспортною артерією, формує громадський простір, що з'єднує центр міста із парковою зоною, де розміщуються ресторан, кафе, дитяча зона з атракціонами, торгові заклади, Свято-Покровський храм та ін. З північної сторони парку розташований навчальний центр Рівненської АЕС. Таким чином парк забезпечує транзитно-логістичний пішохідний зв'язок між навчальним

¹ Матеріал статті базується на авторському проекті реконструкції міського парку у місті Вараш.

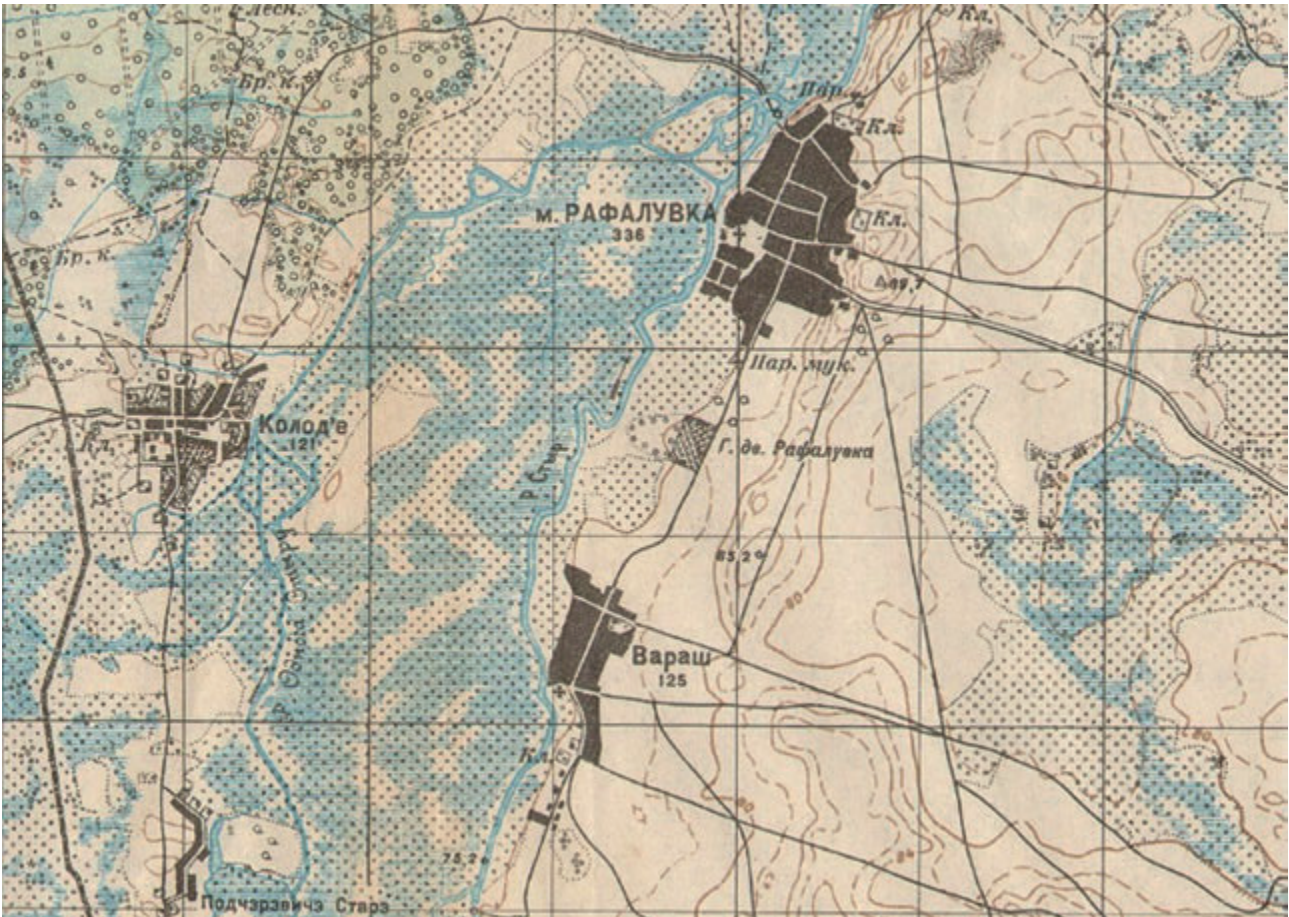

Рис. 1. Вараш карті 1920 р. (Вараська міська бібліотека)

Рис. 2. Фото с. Вараш 1975 р. (Вараська міська бібліотека)

центром і атомною станцією в південно-східній частині міста. Зі східної сторони парк обмежується магістральною вулицею Рівненською, що сполучає місто з автовокзалом та зоною станції. Не зважаючи на те, що сьогодні парк недостатньо облаштований і благоустроєний, він є привабливим місцем для проведення дозвілля, відпочинку, занять фізкультурою і спортом — бігом, ходьбою, велоспортом і т.і.,

місцем для дитячих розваг. Однак для повноцінного виконання рекреаційної функції, парк потребує реконструкції та модернізації.

Схема актуального стану території парку відображає відсутність архітектурно-планувальної структури та функціонального зонування, наявність хаотичної забудови, безсистемного трасування паркових доріжок, тротуарів та пішохідних

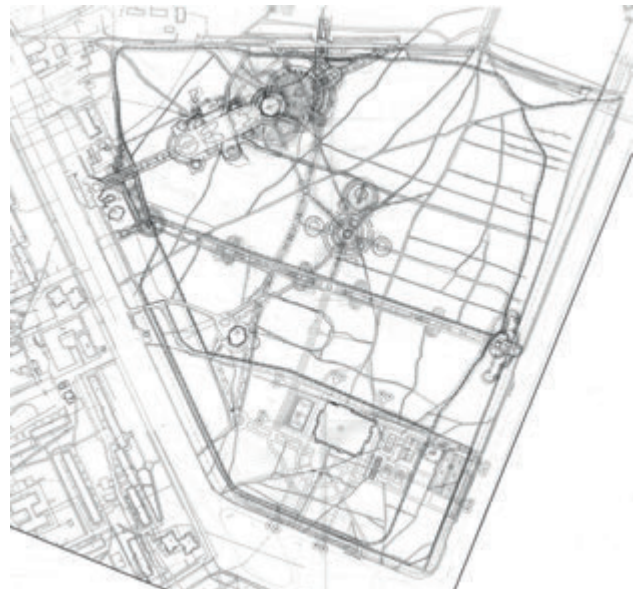
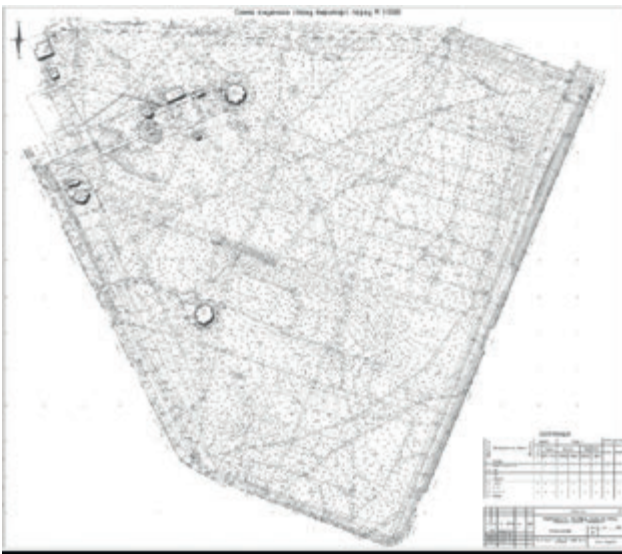

Рис. 6 Ескізний проект генплану парку. Варіант 2.

зв'язків, відсутність композиційно-ландшафтного вирішення паркового простору, елементів благоустрою та озеленення.

Ескізним проектом, виконаним ПП фірмою «Аркада» (автори М. В. Шолудько, М. М. Шолудько), передбачається створення архітектурно-планувального каркасу парку, в основу якого покладені частково сформовані та нові пішохідні зв'язки між окремими функціональними зонами міста і самого парку. Окрім того, враховуючи побажання жителів міста та депутатського корпусу (дані проєктні пропозиції розглядалися на депутатських комісіях та сесії міської ради), ескізним проектом передбачається спорудження нових паркових об'єктів загальноміського значення.

Основний вхід в парк здійснюється із західної сторони — проспекту Шевченка, вздовж якого сконцентровані громадські об'єкти загальноміського центру. До вхідної зони парку примикає територія Свято-Покровського собору, з північно-західної сторони якого формується північно-східна вісь, вздовж якої розташовані об'єкти торгівлі, кафе, розважальні дитячі заклади. Дану вісь пропонується завершити напіввідкритим амфітеатром з глядацькими місцями, розміщеними по ухилу (виходячи з умов видимості), в підтрибунному просторі яких розмістити літні кафе, магазини, розважальні заклади. Існуючі будівлі торгівлі, кафе, дитячих розважальних закладів, розташовані вздовж проєктної осі, пропонується реконструювати, модернізувати та привести до єдиного архітектурно-стилістичного рішення.

З південної сторони собору формується ще одна вісь у східному напрямку, вздовж якої формується пішохідний бульвар із двостороннім пішохідним рухом, розміщуються розважальні зони пікніків

з майданчиками, навісами та зонами «барбекю», дитяча зона з атракціонами, виставкова зала із комплексом обслуговуючих приміщень, яка замикає дану вісь зі сторони східного напрямку — магістральної вулиці Рівненської.

Дитячу розважальну зону пропонується розташувати в центрі парку і вирішити її за допомогою відкритих майданчиків та споруд атракціонів, розміщених у вигляді хрестоподібної структури, поздовжню вісь якої композиційно завершує колесо огляду. З північної сторони в південному напрямку сформована пластикна лінія пішохідної еспланади, яка зв'язує зону літнього амфітеатру, дитячу зону атракціонів, розміщену в центральній частині парку, існуючий ресторан та спортивну зону, яку пропонується розмістити в південній частині парку, на вільній від зелених насаджень території.

Спортивна зона парку включає в себе критий спорткомплекс із універсальними залами і глядацькими трибунами для проведення тренувань та змагань, відкритими площинними спортивними майданчиками, паркінгом для автомобілів. Зазначена зона має транспортний виїзд на проспект Шевченка в західному напрямку і на вулицю Рівненську в східному напрямку, та пішохідний вихід в південному напрямку, в сторону автовокзалу та атомної електростанції.

По периметру парку розплановано систему доріжок (пішохідних та велосипедних, призначених для бігу, спортивної та звичайної ходьби). Вздовж пішохідних доріжок встановлюються лави для відпочинку, навіси, перголи, урни для сміття та інші малі архітектурні форми.

З північної сторони парку, вздовж вул. Лісової запроєктовано лінійну систему автопаркінгів, що створює максимальні можливості доступу городян до парку будь-яким видом транспорту.

Abstract. The material presents a brief historical overview of the establishment and spatial development of the central park of the city of Varash, Rivne region. The author analyzes main problems of the existing state and provides project proposals for its functional and planning reconstruction.

Keywords: city, park, reconstruction, Varash, Ukraine

Максим ШОЛУДЬКО

ЕНЕРГОНЕЗАЛЕЖНІСТЬ У БУДІВНИЦТВІ НА ПРИКЛАДІ МОДУЛЬНИХ БУДИНКІВ

Maksym SHOLUDKO

ENERGY INDEPENDENCE IN CONSTRUCTION ON THE EXAMPLE OF MODULAR BUILDINGS

Анотація. Здійснено коротку характеристику та аналіз переваг проектування та будівництва модульних будинків, які дозволяють створити енергонезалежне і енергоефективне модульне житло для тимчасового і постійного проживання.

Ключові слова: енергозбереження, будинок, дерев'яний будинок, модульне житло, енергоефективність, енергонезалежність.

Екологічний і сучасний дерев'яний модульний будинок, зведений з дотриманням норм з енергозбереження, є альтернативою традиційній цегляній будівлі або будівлі з дрібноштучних стінових матеріалів. Такий будинок поєднує в собі найкращі якості — надійність, комфорт, екологічність та, найголовніше, енергоощадливість. Однак є певні особливості модульного будівництва, що мають безпосередній вплив на якість та енергоефективність даного житла.

Проектування та конструктив. Особливості модульних каркасних будинків — простота будівництва і монтажу. Модульні каркасні будинки збираються з готових секцій як конструктор, на ділянці, а в багатьох випадках привозяться на ділянку вже готовими. Також однією з особливостей таких будинків є їхня мобільність, тобто їх можна перевозити з місця на місце і складати декілька разів, не втрачаючи якості конструкцій. До того ж, модульні частини таких будинків, як правило, випускаються вже з готовим внутрішнім оздобленням та розведеною електрикою і після монтажу всіх складових частин, залишається тільки заповнити внутрішній простір меблями і приладами.

Сучасні модульні будинки, мають безліч варіантів планування. З точки зору екологічності та енергоефективності, як правило, конструктивна частина і оздоблення це — деревина, а утеплення — мінеральна вата. Зовнішнє і внутрішнє оздоблення має досить широку палітру фактур і кольорів. При будівництві таких будинків, принцип енергоефективності повинен бути закладений ще на етапі проектування. Всі складові частини такого будинку повинні відповідати сучасним вимогам енергоефективності, щоб досягти бажаного результату, починаючи від товщини утеплювача, енергоефективних склопакетів, і закінчуючи технологічним обладнанням, яке планується встановити під час експлуатації.

Інвестиції. Говорячи про енергоефективність, мова йде не про відмову від користування послугами, а про скорочення витрат на ті чи інші послуги енергоносіїв. Дехто вважає, що будівництво енергоефективного будинку це занадто дорого. Але можна подивитися на це з іншого боку — вважати внесок в енергоефективність не витратами а інвестицією, яка в досить короткий період часу, дасть свої результати у вигляді скорочення витрат енергоносіїв, що в свою чергу заощадить кошти. Економія коштів на комунальні послуги при забезпеченні належного рівня енергоефективності, може сягати 40%. Отже, чим менше енергії використовується в будівлі для забезпечення комфортного мікроклімату в приміщенні, тим вища енергоефективність.

Опалювальний сезон в Україні триває 6 місяців, а, отже, опалювальна система в енергонезалежному

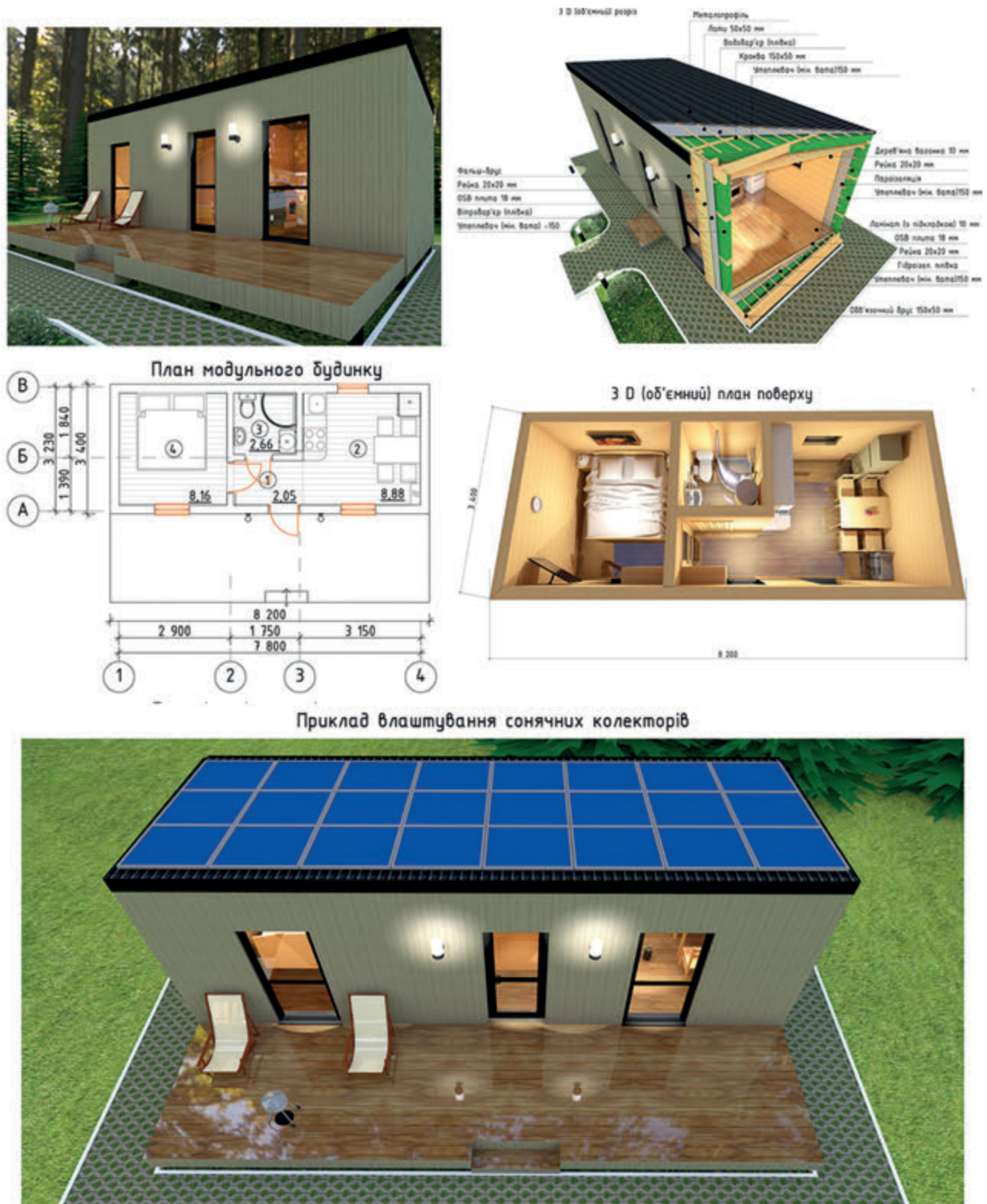

Рис. 1. Приклад енергонезалежного дерев'яного модульного будинку

будинку має бути не тільки надійною, безперебійною але й малозатратною і енергоощадливою. Для опалення модульних будинків, можна використовувати безліч варіантів опалювальних приладів: це і електричні або твердопаливні котли, тепла підлога, теплові насоси, кондиціонери, печі-каміни,

які забезпечать теплом та затишною атмосферою в будинку.

Обладнання і техніка. Скоротити витрати на електроенергію, не складно. При купівлі електроприладів і електрообладнання потрібно звертати увагу на клас енергоспоживання, який познача-

ється спеціальним маркуванням. Як відомо, їх налічується сім.

Сучасні прилади для обігріву приміщень, як правило, виготовляються вже з урахуванням вимог до ефективного споживання будь-якого палива, але також їх можна доукомплектувати системою “Розумний дім”. Автоматизована і інтелектуальна система “Розумний дім”, працює за допомогою датчиків. Якщо будинок, в холодну пору року, добре нагрівається сонячними променями, через віконні прорізи, при досягненні комфортної температури в приміщенні, термодатчики передають сигнал на котел для зменшення подачі теплоносія. Відповідно котел працює менший час, і раціонально використовує розхід палива.

Ще один варіант скорочення тепловтрат і, відповідно, енергоспоживання, встановлення вентиляційної системи з рекуператором тепла, щоб використовувати вже відпрацьоване нагріте повітря власне для обігріву приміщення. Рекуператор здійснює почергову подачу та циркуляцію такого повітря в приміщенні. Такий повітрообмін дозволяє повернути до 75% тепла. Ця ж система влітку дозволяє, навпаки, ефективно використовувати витяжне повітря для охолодження.

Однак, більшість цих заходів буде неефективною, якщо будинок зведений без належної теплоізоляції всіх елементів. І, навпаки, для обігріву добре утепленого будинку, знадобиться менш потужна і більш компактна система опалення, а отже — енергоефективна.

Альтернативні джерела енергії. Найкращим варіантом альтернативних джерел енергії є поєднання сонячної енергії з вітровою. Зазвичай, енергія сонця і вітру — взаємозамінні. Тобто, якщо на вулиці тепло — здебільшого сонячно і безвітряно, і навпаки, немає сонця і холодно — часто дме вітер. Також, альтернативні джерела енергії можна використовувати, для додаткового заробітку. Обладнавши будинок, більшими по ємності акумуляторами, можна накопичувати природню енергію для власних потреб, а надлишок, продавати державі, по програмі “Зелений тариф”. Для повноцінного використання енергії сонця, потрібні пристрої, які перетворюють її в тепло, освітлення та нагрів води. Сонячні колектори — здатні накопичувати та передавати енергію в опалювальну систему і систему гарячого водопостачання. Геліосистеми — дозволяють практично безкоштовно отримувати тепло. В сонячні періоди року колектори здатні нагрівати воду до 75°C.

Якщо ж використовувати енергію вітру, потрібно розуміти, що генератор, який виробляє струм, видає непостійну напругу, тому вітряки обладнують акумуляторами. Проте, для кращого результату,

ідеальним є варіант поєднання енергії сонця з вітровою енергією.

Енергоаудит. Швидко збудований модульний будинок не означає тимчасовий. Такі будинки можуть слугувати не одному поколінню мешканців. Але потрібно не забувати, що змінюються підходи до проектування та будівництва, з'являються нові матеріали та технологічне обладнання з кращим коефіцієнтом корисної дії і меншою витратою енергії. Тому, власнику такого типу житла варто провести енергоаудит, через декілька років проживання, щоб розуміти, чи потрібно вдосконалювати і підвищувати енергоефективність такого будинку.

Отже, обрання модульного будинку для проживання можна назвати вдалою інвестицією. Якщо підійти комплексно, до будівництва модульного будинку, починаючи з грамотного проекту, вдалого місця розташування, якісного утеплення і енергоефективних огороджуючих конструкцій і закінчуючи сучасними системами обігріву приміщень, можна досягти оптимальної енергонезалежності і мінімальних витрат на енергоносії, а отже заощаджувати.

Abstract. The author provides a brief description and analysis of the advantages of designing and building modular houses, which allow creating energy-independent and energy-efficient modular housing for temporary and permanent residence.

Key words: energy saving, house, wooden house, modular housing, energy efficiency, energy independence.

Юлія НАУМУК

ПЕРЕДПРОЄКТНІ ПРОПОЗИЦІЇ БУДІВНИЦТВА АВТОЗАПРАВНОГО КОМПЛЕКСУ В смт КВАСИЛІВ РІВНЕНСЬКОГО РАЙОНУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Yuliia NAUMUK

PRE-PROJECT PROPOSALS FOR THE CONSTRUCTION OF A GAS STATION COMPLEX IN THE VILLAGE OF KVASYLIV, RIVNE DISTRICT, RIVNE REGION

Анотація. Автозаправний комплекс (АЗК) є об'єктом підвищеної небезпеки для навколишнього середовища, життя та здоров'я населення, тому існує ряд особливих вимог до його розміщення та облаштування. Проект автозаправного комплексу включає в себе розробку завдань, пов'язаних із забезпеченням надійної безпеки експлуатації об'єкта, пошуком оптимальних заходів щодо поліпшення екологічної ситуації внаслідок роботи АЗК, відповідності всім нормативним вимогам, та забезпеченням комфортного обслуговування клієнтів. Особлива увага звертається на розпланування території із жорстким дотриманням протипожежних вимог, зокрема мінімальних протипожежних відстаней між будівлями, спорудами та технологічним обладнанням.

Ключові слова: традиційна автозаправна станція, автозаправний комплекс, нормативні вимоги, протипожежні заходи, об'ємно-просторове рішення.

Розробка проекту автозаправного комплексу пов'язана з вирішенням великого переліку завдань, пов'язаних із забезпеченням не тільки комфортного обслуговування клієнтів, а й надійною безпекою експлуатації об'єкта та відповідності всім нормативним вимогам.

Традиційна автозаправна станція — це об'єкт з підземним розташуванням резервуарів зберігання палива, технологічне обладнання якого призначене для заправлення автотранспорту тільки рідким моторним паливом (бензином, дизельним паливом); характеризується розосередженим розташуванням резервуарів зберігання палива і паливо-роздавальних колонок (ІРК).

Автозаправний комплекс (АЗК) — це автозаправна станція з об'єктами (будинками, спорудами, приміщеннями) сервісного обслуговування водіїв, пасажирів (роздрібна торгівля продуктами харчування), автотранспорту (технічного обслуговування, миття автомобілів, роздрібна торгівля запасними частинами, мастильними речовинами).

АЗК є об'єктом підвищеної вибухо- та пожежонебезпечності, що становить небезпеку для навколишнього середовища, життя та здоров'я населення. Тому, існує ряд особливих вимог до його розміщення та облаштування. Так як експлуатація АЗК може призвести до надходження токсичних речовин у ґрунти, повітря і підземні води із подальшою міграцією у відкриті водні об'єкти, необхідна якісна детальна розробка об'ємно-планувальних, технологічних та конструктивних рішень, розробка заходів щодо запобігання аварійним ситуаціям, та забезпечення жорсткого слідування правилам виконання технологічних процесів. Будівництво АЗК підлягає проходженню процедури оцінки впливу на довкілля (ОВД) та відповідно до Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» належить до II категорії.

Під час проектування генплану АЗК були дотримані нормативні відстані до дороги державного значення; відстані між технологічним обладнанням, відстані між об'єктами АЗК; відстань від АЗК до полів сільськогосподарських культур, що має становити не менше 30 м. На ділянці пролягає лінія електропередачі напругою 10кВ, що вимагало забезпечення захисної смуги, а також на території будівництва АЗК знаходиться водойма, захисна смуга якої повинна складати не менше 25 м. На початковій стадії проектування були проведені інженерно-геологічні та топографо-геодезичні вишукування, де, зокрема, оцінена віддаленість від ключових об'єктів інфраструктури у межах населеного пункту відповідно до діючих державних стандартів. Таким чином розраховано і нормативний час прибуття пожежно-рятувального підрозділу, який має становити не більше 20 хв. Окремим розділом розроблено схему організації дорожнього руху в зоні впливу АЗК. Так як на території АЗК передбачені побутові будівлі, то це вимагало розміщення артезіанської свердловини та отримання дозволу на спеціальне водокористування. Також проектом передбачені: майданчик для очисних споруд, аварійний резервуар для збору пролитого палива, пожежний резервуар, майданчик для автоцистерни, майданчики первинних засобів пожежогасіння та майданчик для смітєвих контейнерів. Запропоновані заходи щодо озеленення території, вра-

Рис.1. Загальний вигляд будівлі АЗК

Рис.4. Загальний вигляд будівлі АЗК

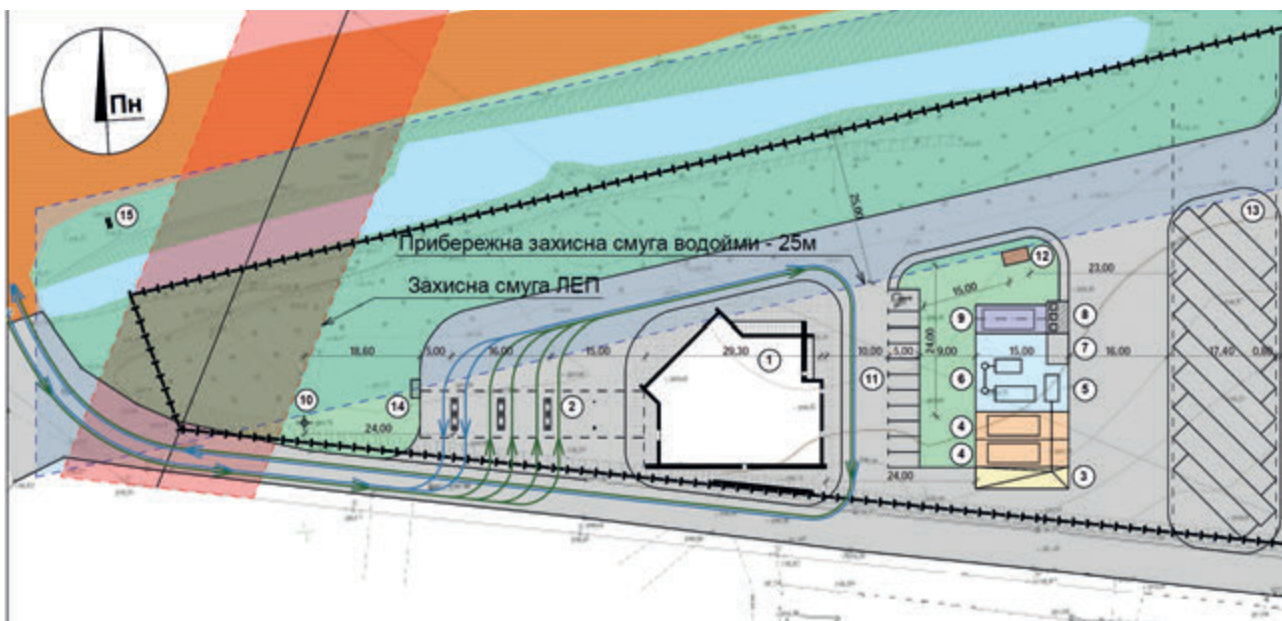

Рис. 2. Фрагмент схеми генерального плану АЗК. Експлікація генплану: 1- проектована будівля АЗК, 2 — паливно-роздавальні колонки, 3 — майданчик для автоцистерни, 4 — підземні резервуари для рідкого палива, 5 — аварійний резервуар із зливальним трубопроводом, 6 — очисна споруда, 7 — майданчик первинних засобів пожежогасіння, 8 — майданчик для смітєвих контейнерів, 9 — пожежний резервуар на 100 м.куб., 10 — свердловина, 11 — стоянка легкових автомобілів службового персоналу АЗК та відвідувачів, 12 — газовий модуль, 13 — стоянка для великогабаритних вантажних автомобілів, 14 — майданчик первинних засобів пожежогасіння, 15 — рекламна стела АЗК

ховуючи, що дерева мають бути тільки листяних порід і не виділяти пухнасте насіння. Згідно нормативних вимог озеленення району резервуарів палива передбачено тільки газоном.

Територія АЗС повинна бути спланована так, щоб унеможливити розтікання пролитого палива на території так і за її межами. Особлива увага приділяється плану організації рельєфу: на в'їздах і виїздах з території АЗС влаштовуються похилі підвищення або дренажні лотки для відведення забруднених нафтопродуктами атмосферних опадів в очисні споруди; майданчик для автоцистерни необхідно огорожувати по периметру бортиком, а місця в'їзду (виїзду) на цей майданчик облаштовуються похилими підвищеннями (пандусами) з ухилом не менше як 2%.

На ділянці запроєктований відкритий майданчик для стоянки легкових автомобілів клієнтів та службового персоналу на 11 машиномісць. Виділені спеціальні місця

для паркування автомобілів для маломобільних груп населення, кількість яких розрахована згідно чинних норм. Також особливим завданням було запроєктувати стоянку для великогабаритних вантажних автомобілів на 100 машиномісць, відокремлену від проїзної частини огороженням.

Проектом передбачається будівництво АЗК з приміщеннями операторської, магазину супутніх товарів, кафе на 50 місць, барбершопу, а також із душовими, туалетами та пральнею для відвідувачів, що дозволяє зробити бізнес більш комерційно привабливим для власника і зручним для клієнтів. Також будівля АЗК включає в себе необхідні адміністративні, побутові, службові та технічні приміщення. Шляхи службового персоналу та відвідувачів не перетинаються. Із будівлі АЗК передбачено чотири розосереджених евакуаційних виходи.

Об'єм будівлі сформований на основі двох призм із трапеціями в основах, які врізаються одна в одну, кон-

Рис.3. План будівлі АЗК

Рис.5. Загальний вигляд будівлі АЗК

тури трапецій ритмічно повторюються в конструкціях навісу над паливно-роздавальними колонками. З панорамних вікон залів кафе, магазину та барбершопу відкривається краєвид на озеленену територію АЗС із декоративною водоймою та навколишні пейзажі; крізь великі площини скла проникатиме багато природного світла, що позитивно впливатиме на психологічний стан відвідувачів; панорамна конструкція візуально розширює простір, гармонійно об'єднуючи внутрішнє і зовнішнє середовище. Кольорове рішення комплексу зумовлене визначеним корпоративним стилем і виконане у сірих і білих кольорах.

Annotation. The refueling station complex is considered a high-risk facility for the environment, as well as for the lives and health of the population. Therefore, there are specific requirements for its location and arrangement. The project of the refueling station complex includes the development of tasks related to ensuring the reliable safety of the facility's operation, finding optimal measures to improve the ecological situation resulting from the operation of the refueling station, compliance with all regulatory requirements, and providing comfortable service for customers. Special attention is paid to the layout of the territory with strict adherence to fire safety requirements, including minimum fire safety distances between buildings, structures, and technological equipment.

Keywords: traditional refueling station, refueling station complex, regulatory requirements, fire prevention measures, volumetric and spatial solution.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АСВ	— Архітектурна спадщина Волині
АЮЗР	— Архив Юго-Западной России
ВЕВ	— Волынские епархиальные ведомости
ВІМ	— Володимирецький історичний музей
ДАВО	— Державний архів Волинської області
ДАЖО	— Державний архів Житомирської області
ДАРО	— Державний архів Рівненської області
ДНАББ ім. В.Заболотного	— Державна національна архітектурно-будівельна бібліотека ім. В. Заболотного
ЕІУ	— Енциклопедія історії України
ЗНТШ	— Записки наукового товариства ім. Т.Шевченка
ЛКМ	— Любомльський краєзнавчий музей
НАН	— Національна академія наук
НБУВ	— Національна бібліотека України ім. В. Вернадського
НДФ	— науково-допоміжний фонд
НУ «ОА»	— Національний університет «Острозька Академія», м. Острог
НУВГП	— Національний університет водного господарства та природокористування, м. Рівне.
ОД	— Острозька давнина
ПСЗРИ	— Полное собрание законов Российской империи
РДВІА	— Російський державний військово-історичний архів (Москва)
РДІА	— Російський державний історичний архів (Санкт-Петербург)
РОКМ	— Рівненський обласний краєзнавчий музей
УДНДПІМ «Діпромісто» ім. Ю. Білоконя	— Український державний науково-дослідний інститут проектування міст «Діпромісто» імені Юрія Білоконя.
ЦДІАУК	— Центральний державний історичний архів України у Києві
AAN	— Archiwum Akt Nowych w Warszawie
ANK	— Archiwum Narodowe w Krakowie
APL, ChKGK	— Archiwum Państwowe w Lublinie, Chełmski Konsystorz Greckokatolicki
BHS	— Biuletyn Historii Sztuki
KAiU	— Kwartalnik Architektury i Urbanistyki
KUL	— Katolicki Uniwersytet w Lublinie
SGKP	— Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów Słowiańskich
ZW	— Ziemia Wołyńska

КОРОТКО ПРО АВТОРІВ

- БАЙЦАР-АРТЕМЕНКО Оксана — магістр архітектури, старший викладач кафедри основ архітектурного проектування, конструювання та графіки НУВГП, м. Рівне
- БАЙЦАР Тарас — старший викладач кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, м. Рівне
- БИЧКОВСЬКА Любов — старший викладач кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, м. Рівне
- ДОВЖУК Олександр — старший викладач кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, м. Рівне
- КАЛЬКО Світлана — журналістка, член Національної Спілки журналістів України; авторка і редакторка інтернет-проекту «РівнеРетроРитм», м. Рівне
- ЛЕОНОВА Людмила — заступниця начальника відділу забезпечення збереженості документів, обліку і довідкового апарату Державного архіву Рівненської області
- ЛОНЧУК Сергій — юрист, адвокат, аспірант Інституту народознавства НАН України, член Національної спілки краєзнавців України, м. Львів
- ЛУЦ Віктор — історик, мистецтвознавець, Заслужений працівник культури України, доцент кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, м. Рівне
- ЛУШНІКОВА Наталія — кандидатка технічних наук, доцентка кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП; постдокторка, Ейндговенський технологічний університет (Ейндговен, Нідерланди)
- МАТВІЮК Олександр — магістр архітектури, старший викладач кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, м. Рівне
- МИХАЙЛИШИН Ольга — доктор архітектури, доцентка, завідувачка кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, м. Рівне
- НАУМУК Юлія — старший викладач кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, м. Рівне
- ОСТАПЮК Олександр — завідувач фондів, в.о. директора Любомльського краєзнавчого музею, м. Любомль
- ПОТАПЧУК Ірина — кандидатка архітектури, доцентка, доцентка кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, м. Рівне
- РИЧКОВ Петро — доктор архітектури, професор, професор кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, м. Рівне
- СЕРГІЮК Ірина — кандидатка архітектури, доцентка кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, м. Рівне, постдокторка, університет міста Тампере (Фінляндія)
- СІКОРСЬКА Ксенія — магістр архітектури та містобудування, аспірантка кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, м. Рівне
- СМОЛІНСЬКА Ольга — кандидатка архітектури, доцентка кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, м. Рівне
- ШОЛУДЬКО Микола — Заслужений архітектор України, доцент кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, м. Рівне
- ШОЛУДЬКО Максим — старший викладач кафедри архітектури та середовищного дизайну НУВГП, м. Рівне

Наукове видання

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ВОЛИНИ

Випуск 8
Спецвипуск

Комп'ютерна верстка та дизайн
Віктор Луц, Ольга Морозова

Обробка ілюстрацій
Віктор Луц

Підписано до друку 10.04.2023 р. Формат 70х100 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура «Minion Pro». Друк офсет.
Ум. друк. арк. 20,09. Наклад 150 пр. Зам. 25.
Видавництво «Волинські обереги».
33028 м. Рівне, вул. 16 Липня, 38; тел./факс: (0362) 62-03-97;
e-mail: oberegi97@ukr.net
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК № 270 від 07.12.2000 р.
Надруковано в друкарні видавництва «Волинські обереги».